

कापडी नमि

गामा

१॥

चासा

१५०॥१८

धुनात्पुस्वदकं पुस्तकं का
सिवेनागोत्रस्यः॥ १॥ १॥ १॥ १॥

१५२॥

स्वभावात्

५॥

चुम्मास्वाजापाजहालिसांहु

स्वाजा

आशा अरु कभि
ASHA ARCHIVES

1.308

यथादोग्रं यमभ्युपगच्छते च मंगलं याचार्णायम् इति भाष्यम्

॥ अड्डाण-एषं क्रमवो धोक्वेत्यादिरन्येनेत्यनेनैकवाक्यतयवृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वं बोध्यम् ॥
न पुनरन्तरा च यन्त्रा नन्वि चोर स्यात् वन्तीति भाष्यात् = ४

सूत्राणि वेदवद्भवन्ति =

एवं त्वं न प्रयच्छि तत्तु गवात्मनि च म्वा ५ =

म. को
९

श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा वरदराजः श्रीगुरुभद्रोजिदीक्षितान् ॥ करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धं
तकोमुदीम ॥ १ ॥ अड्डाण-सलक-ए-आड-ए-ओ-च-ह-य-वर-ल-रा-ज-म-ड-रा-न-म-ऊ-म-त्र-च-ठ-ध-
प-ज-व-ग-उ-द-श-ख-फ-छ-ठ-य-च-ठ-त-व-क-प-य-श-प-स-र-ह-ले ॥ इति सूत्राण्यणादि संज्ञार्थानि ।
हकारादिषु कारु चौराणां यः । लण मध्ये त्विसंज्ञकः । हकारादिषु पातो यमादिशाल्यपि वांछु
ता । अहंणा धुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ १ ॥ हलन्त्ये । उपदेशे न्यहलि स्यात् । उपदेशा आद्या
चौराणां सूत्रेषु षट् पदं स चान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र । अदृशी नं लोपः । प्रसक्त स्यादृशी नं लोप संज्ञा
स्यात् । तस्य लोपः । तस्ये तो लोपः स्यात् । रा दयो रा धर्थाः ॥ आदिरन्येनेन सहेता । अन्येनेता सहित
आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा ऽणि ति अड्डा वराणां संज्ञा एवमचहल अलित्यादयः
इकालोक्तु स्वदी च पुतः । उअड्डुअड्डुअड्डुवः । वां काल इव कालो यस्य सो चैकमाड्डु स्वदी च पुतसं

रामः
९

परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति स अन्यः ३ ॥ =

वातुसूत्राणां राणा दिवा काले गनु रा रातम् आ गमः प्रत्ययदेशा (उपदेशा प्रकीर्तिताः =
प्रत्या हारेषि तं नत्र हरां मुख नासिका वचन इत्यादि स्थले निदेशात् =

तः स्यात्। सप्तत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः। सम्राहारः स्वरितः। स न
वविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाऽननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा। मुखनासिकावचनोऽनुनासि
कः। मुखसहितनासिकयोश्चाद्यमाशौ वर्णाऽनुनासिकः स्यात्। तदित्यं। अद्भुतमशेषप्रत्येक
मष्टादशभेदाः। लवर्णस्य द्वादश। तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश। तेषां ह्रस्वाभावात्। तुल्यास्यप्रय
त्नसर्वर्णः। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्व्ययस्य येन तुल्यं तन्मिथः सर्वर्णं स्यात्। म
लवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्। अकुरुविमर्जनीयानां कंठः। इच्चुयशानां तालु। अदुरषाणां मू
ह्र। लतुलसानां दंतः। उपपद्योनीयानां मोक्षौ। जमडः। शान्तां नासिका चारदंतोः कंठतालु। ओदी
तौ करौठाष्ठं। वकारस्य दंतोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलीयं। नासिकानुस्वारस्य। यतो द्विधा
। आभ्यन्तरो वाह्यश्च। आद्यः पंचधा। स्पष्टेष्वतस्त्वष्टेष्वद्वित्वविद्वत्संवृतभेदात्। तत्रैव

अथ अथनेनं सुवे विवृतं कृत्वा कारस्य रथो सर्वं कृत्वा काशदेशो भवति तस्मिन् अथ अथनेनं सर्वं शास्त्रापेक्षया अस्मिन् त्वा द दराठु रैत्यादौ दीर्घापत्तेर्न क्षितिः
सूत्रस्य

म. को
२

वृत्तं प्रपतनं स्पर्शानां। ईषत्स्य मन्तस्थानां। इषद्विहृतं मन्तस्थानां। विहृतं स्वराणां। ह्रस्वस्यावर्गस्य प्र
योगे संवृतं मापुक्तिं यादृशायान्तु विहृतं मेव। वा ह्रस्वे कादृशं। विवारः संवीरः श्वा सो ना
दे घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरे विवारः श्वा सो अघो
षा श्वा। ह्रस्वः संवारः नादा घोषाश्च। वर्गानां प्रथमतः। यपंच माघराश्च। ल्यप्राणाः। वर्गा
णां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यशो न्तस्थाः। शल इष्मा
राः। अचः स्वराः। कः ख इति कखाभ्यां प्रागद्वि विमर्गसदृशो जिह्वामुलीयः। पः फ इति प
फाभ्यां प्रागद्वि विमर्गसदृश उपध्मान्नीयः। अः अः इत्यचः परवतुस्वारविमर्गौ। अणुदि
सवर्गस्य चोप्रत्ययः। अविधीयमानोऽणुदिचे सवर्गस्य संज्ञा स्यात्। अत्रैवाणपरेण

राम
२

अनिवर्तनी मकारिणी परिभाषा सूत्रमन्त्र=५॥

नृणां कृत्विर्बन्धनयरेषा लोपस्वरसमवर्णान् स्वारदीर्घान् विधाय यदस्य च समावयवे द्विर्वचनयोर्वचन
नव्येषां निमित्तो जाते शान्तिवर्णानि वत् ॥ ३ ॥ अचं परस्मिन् पूर्वविधोऽप्रत्ययानि दपरिनिमित्तो यो जा
ते हाः स्यान्निवेस्य तेषां निधूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य निधिकर्तव्यः इति स्यान्निवेदनावे प्राप्ते = ३

५३ स्थानार्थगुणप्रमासौः ३५

नावातार्थजलनाका=१

सिद्धे सत्पारम्यसारेण विधिनिष्ठा मकुं यते = ५

सब मन्त्रा विपरित नि यम बंधनो धर्म = ४

三

प्रतिषेधोवाच्यः। सुष्ठुपास्यः। सुधुपास्यः। मङ्कुरिः। धात्रंशः। लाक्षतिः। एचोयवायावः। एचः क्रमा
दृष्टश्चवश्चायश्चवश्चतेस्युरचि। यथासंख्यमनुदेशः समानां। समसम्बन्धीविधिर्यथासंख्य
स्यात्। हरये। विस्त्रवे। नायकः। पावकः। वान्तोधिप्रत्यये। यादौप्रत्ययेपरेऽप्योदौतोएवावौस्तः
। गव्यम्। नाव्यम्। शुद्धपरिमाणोवागव्यति। धातोस्तन्निमित्तस्यैव। यादौप्रत्ययेपरेऽप्योदौतोरे
चश्चेद्वन्तदेशस्तर्हितन्निमित्तस्यैवनान्यस्यालव्यं। श्ववस्मलाव्यं। तन्निमित्तस्यैवेति किं।
श्रौयते। श्रौयता। श्रव्यजव्येशक्यार्थे। शक्यार्थे किं। क्षेतुं जेतुं द्यो ज्येष्ठेयं पापं जेयं मनः।
क्रय्यस्तदर्थे। क्रेतारः। क्रिणीयुरिति बुद्ध्याऽप्रापणप्रसारितं क्रय्यं क्रयमन्यत्। क्रयणार्ह
मित्यर्थः। श्रदेउं गुणः। श्रदेउं च गुणसंज्ञः स्यात्। तपरस्तत्कालस्य। तपरस्तात्परीवाउच्चार्यमा
णः समकालस्यैव संज्ञा स्यात्। आदुणः। श्रवणादचिपरेपूर्वपरयोरेको गुणादेशः संहि रामः

शो व

तुम्हारे ने यह प्रत्यय - एतत्प्रत्यय =
 सर्वप्रत्यय (सर्वप्रत्यय) : अथो ज्ञातिवत्त्वः

3

जलतुम्बिका न्यायेनरेफस्योद्गमनम्=३=

तायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गंगोदकम्। उपेन्द्रो जननासिक इति। उपेन्द्रोऽनु नासिको जित्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञाऽ
नु नासिक्याः पाणिनीयाः। लणसूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलद्योः संज्ञा। उरणपरः।
अश्विनिशतः संज्ञेत्युक्तं तस्यानेयो रणसरपरः सन्नेव प्रवर्तते। कैल्लेर्द्धिः। तवल्कारः। लोपः। शाकल्यस्य।
अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्धवयोर्लोपो वाशिपरो पूर्वत्रासिद्धं। सपादसप्ताध्यायीप्रतिविपाद्यसि
द्धाविपाद्यामपि पूर्वप्रतिपरं शास्त्रमसिद्धं स्यात्। हरइह। हरयिह। विस्त्रइह। विस्त्रविह। वृद्धिरादेच।
आदेचवृद्धिसंज्ञः स्यात्। वृद्धिरेचि। आदेचिपरेवृद्धिरेकोदेशः स्यात्। गुणापवादः। कैल्लेकत्वं। गं
गौचः। देवैश्वर्यं। कैल्लेकत्वं। एतेधत्तूत्सु। अवर्णादेजाद्योरेतेधत्तो रूठिचपरेपूर्वपरयो
वृद्धिरेकोदेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपेति। उपेधत्ते। प्रष्टोहः। एजाद्योः किं। उपेतः। माभवान्
प्रेदिधत्तु। स्वादीररिणाः। स्वेरमस्वेरी। स्वेरिणी। अथादूहि न्यामुपसंख्यानं। अथोहिणीसेना।
प्रादूहोढोद्योषेष्पुप्राहः। प्राढः। प्रौढिः। प्रौषः। प्रौष्यः। अतेचतृतीयासमासे। सुखिनः। अतः सु

यावत्कालेन स्वस्मै चरणाभवति तावत्काले नयस्यो चरणाभवति तस्मैव स जात्यात् =

म. कौ. खार्त्तः। त. तीयेति किं। परम र्तः। प्रवत्सतरकं वलवस नार्गीदशानाम्। प्रार्त्तमि त्पादि। ५ पसर्गः
 ४ क्रियायोगो। प्रादयः क्रियायोगो ५ पसर्गसंज्ञाः स्युः॥ प्रापय। अप। सम। अनु। अव। नि। स। नि
 रादुसादुर। वि। आ। इ। नि। अधि। अपि। अति। सु। ५ त। अभि। प्रति। परि। ५ पा। एते प्रादयः। भूवा
 द्योधातवः। क्रियावाचिनो भ्वाद्योधातुसंज्ञाः स्युः। ५ पसर्गद्वितीयातौ। अवर्णान्तादुपस
 र्गीदकारदोधातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। प्रार्त्तंति। वासुप्यापिशले॥ आदुपसर्गीदकार
 दोसुधातौ परे वृद्धिर्वा। आपिशलिग्रहणं प्रजायते। अचोरहाभ्यां द्वे। अचः पराभ्यां रेफरुकाश
 भ्यां परस्परयोर्देवास्तः। इति प्राप्ते। शरोचि। द्वेनस्तः। प्रार्थभीयति। प्रर्षभीयति। इति पररूपं। आदु
 पसर्गीदेडादोधातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। ५ प्रोषति। अचोन्त्यादिदि। अचोन्त्येवो
 ऽन्यः स आदिर्द्यस्मत्तद्विसंज्ञं स्यात्। शकन्धादिषु पररूपवाच्यातच्चटः। शकन्धुः। केकन्धुः। कु

रामः
 ४

व्यवदेशवदेकस्मिन्

=३ कार्यमनुभवति कार्यमिति तदानीं यते ३=

॥ धातुपसर्गयोः कीचमनासह बहिरङ्ग इति न्यः प्रोक्तः ॥

अत्ररङ्गेकार्येकत्वे बहिरङ्गमसिद्धं धातुरूपसर्गयोः कार्यं अत्ररङ्गं अत्र न्यत्कार्यं बहिरङ्गं

लठा। सीमन्तः। केशवे शो। सीमान्तो न्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्। लीषा। पतञ्जलि। सारङ्। पशुपक्षिणोः।
शारङ्। न्यः। आहतिगणो यो। एवे चानियोगो। केवभोक्षसो अनियोगो किं। तवैवा। श्रोत्रोचयोः समा
सेवा। स्थूलोतुः। स्थूलोतुः। विंवोष्ठ। विंवोष्ठः। समासे किम्। तवोष्ठः। श्रोमा डोश्च। शिवा यो न्यमः। शिवे
हि। अकः। सवर्गो दीर्घः। अकः। सवर्गो चिदीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णुदयः। होतृका
रः। एङ्। पदान्तादति। पदान्तादेङ्। तिपरे पूर्व रूपमेकादेशः स्यात्। हरे वा विष्णो वा। सर्वत्र विभाषा गोः
। लोके वेदे चैङ्। न्तस्पगोरति वा प्रकृतिभावः पदान्तो गोश्च जं। गो जं। एङ्। तस्य किं। चित्रज्वजं। पदान्ते किं।
गोः। अने काल्पित्सर्वस्य। इति प्राप्ते। ङि च। ङि दने कालप्यन्त्यस्यैव स्यात्। अवेङ्। स्फोटा यन स्या पदा
न्ते एङ्। न्तस्पगोरवङ्। वाचि। गवा जं। पदान्ते किं। गवाङ्। ने च। गोरवङ्। गवेन्दुः। व्यवस्थित विभाष
या गवाक्षः। दूरीकृते च। दूरात्सम्बोधने वाक्य स्पष्टेः पुतो वा। पुतप्रगृह्या अचि नित्यम्। एते चिप्र

यावतिदेशो प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं संकोक्षमानो न्यः शोति किन्तु अधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम् ९

म. को. कृत्वा स्युः। आगच्छ कृत्वा ३ अत्रो गोस्वरति। ह्रस्वस्य। संयोगे गुरु। संयोगे परे ह्रस्व गुरु सं सं स्यात्। दीर्घं च
 ५। गुरु सं सं स्यात्। गुरो रन्तोऽनन्त्य स्यापे कै क स्य प्रा च। पुतो वा। दे३ वदन्ता। देवदो३ तो देवदत्ता३। गुरोः किं मा
 वकारादकार स्य मा भूत्। अन्तः किं मा कृत्वा ३। ए कै क गुरुं पर्यायाथ। ईदू देहि वचनं प्रमत्तं। ईदू
 देदन्तं देहि वचनं प्रमत्तं स्य सं सं स्यात्। हरी ए तो विष्णु इमां गंगाम्। मणी वोषु स्पतितु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वावो
 ध्यः। अद सो मात। अस्मात् परा वीदू तो प्रग ह्यो सः। अमी ईशा। राम कृत्वा वमस्वासाते। मा किं मा। अमुके
 च। असति मा कृत्वा एकारोऽप्यनुवर्ततः। चादयो सत्वे। अद्वयार्थं अद्वयो निपात संज्ञाः स्युः। प्रादयः।
 एतेपि तथा वस्तु पक्षे रां द्य च सर्वनाम प्रयुज्यते। द्वयमित्युच्यते सौर्धो भेद्यत्वेन विवक्षितः। निपात एका
 जनाः। एको जनिपात आइ वजः प्रग ह्यः। इन्द्र। उड मेशः। वाक्य स्मरण योरडित। आ एव नुम
 न्य सो आ एव किल तत्। अन्पत्र डि. वा इषदु स्ना। ओ स्ना। ओत्। ओदं तो निपात प्रग ह्यः। अहो ईशा
 संवुद्धौ शाक ल्य स्यात् वनार्थे। संवुद्धि निमित्तं ओकारो वा प्रग ह्योः वीदू कै इ तो परे। विष्णो इति वि

रामः

५

लविति। विह्वल इति। मयउ जो वो वा। मयः परस्यो जो वो वा स्याद्यचि। विह्वलं। किमुउ तं। इकोः सवर्णोऽंशा
 कल्पास्यह स्वश्वा। पदान्ताइकोह स्वावा स्युरसवर्णोऽचि। ह्रस्वविधिसामर्थ्या न्नस्वरसन्धिः। चक्रि-सुत्रा
 च-अत्रापदान्ताः किंमृ। गी व्यौ। नसमासे। वाप्यश्वा॥ अत्यकः। अतिपरेऽत्यकः प्राजवतावृत्तमपिः। वृ
 ह्मर्षिः। पदान्ताकिमृ। आर्च्युत॥ ॥ इतिस्वरसन्धिः॥ ॥ स्तोःश्चुनाश्चुः स्तोः सकारतवर्गयोः शकार
 चवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गोस्तः। हरिश्चेते। रामश्चिनोति। सञ्चितशोर्दि। यः शात्र। शात्ररस्यात्ते न
 स्यात्। विश्वः। प्रश्नः। पुनायुः। स्तोः पुनायोगेषुः। रामषष्ठः। रामषठी कते। पेष्या। तद्दी कते। चक्रि
 रोणेकसे। नपदान्ताहारनाम्। पदान्ताद्वर्गात्परस्य स्तोः पुनीषद्। पदान्ताकिमृ। ईदृ। टोकिमृ।
 सपिषु मम। अनामसवतिन गरी। णामिति वा अमृ। पस्याम। पस्यवति। पस्यगध्यः। तोः पि। नपुत्वं।
 सन्षष्ठः। मलांजैशोन्ते। पदान्ते मलांजसः सुः। वागीशः। चिदूपां यरोनुनासिकेनुनासिकोवा॥

म. कौ.

६

परः पदान्तस्यानुनासिके परेनुनासिको वा। एतन्मु रा रि। एतद्सु रा रि। प्रत्ययेभाषायां नित्यं।
तेनात्रां चिन्मये। तोत्ति। परसवर्गः। तल्लयः। विद्वांसिषति। नकारस्यानुनासिको लः। उदस्या
संभोः पूर्वस्याः उदः परयोः स्यात्संभोः पूर्वसवर्गः। तस्मादित्युत्तरस्या। पंचमी निर्देशे न विधी
यमाशां कार्यं वर्गा नोरेणा व्यवहितस्य परस्य बोध्यं। आदेः परस्यापरस्य यद्विहितं तत्तस्यादे
र्बोध्यं। अत्राचोपस्य महाप्राणस्य सप्ततादृश एव यः। ऊरो ऊरि सवर्गः। हलः परस्य ऊरो लोपो वा
स्यासवर्गो ऊरि। खरि वा ऊलो चरस्युः। इत्युदोदस्य तः। उत्थानं। उत्तमनं। ऊयो हो न्यतरस्यामा। ऊयः
परस्य हस्य वा पूर्वसवर्गः। नादस्य द्यापस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः। वाऽचरिः।।
वाऽहरिः। शब्देति। पदान्तात्तयः परस्य शस्य द्यो वाटि। तच्छिवः। तच्च शिवः। पदान्तात्किम्।
विरपशम। इत्त्वममीति वा चम। तच्छो केनामोनुस्वारः। मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि।

रामः

६

=ई उभयनिर्देशोपश्रमीनिर्देशोवलीयान् =ई

हरिं वदे। पदान्तस्य किमगम्यते। न च्चापदान्तस्य रुलि। न स्यमस्य चापदान्तस्य रुल्यनुस्वारः
यशांसि। आ क्रं स्पते। रुलिकिममन्यते। अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णः। शान्तो। अङ्गितः। वा
पदान्तस्यात्वं करोषि। त्वङ्गु रोषि। मोराजिसमः। क्वि वन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात्।
संस्त्राट्। हे न परे वा। म परे हकारे मस्य मो वा। किम्सल यति। किंस्तल यति। यवल परे यवला
वा। किंस्सः। किंस्तः। किंस्तु ल यति। किंस्तु ल यति। किंस्तु द यति। किंस्तु द यति। न परे न। न परे हका
रे मस्य नो वा। किंस्तु ते। किंस्तु ते। ईः सिधुट्। डात्परस्य सस्य धुट्वा। आ दन्तोऽकितौ। टित्कितौ यस्योक्तौ
तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौस्तः। षट्सन्तः। षट्सन्तः। ईः कुकूदुकुशरि। वास्तः। प्राङ्क्षष्टः। प्राङ्क्षष्टः
सुगणष्टष्टः। सुगणष्टष्टः। न च्चा। नान्तात्परस्य सस्य धुट्वा। सन्तः। सन्तः। निरुक्तं पदान्तस्य न

शत्रुपदादेशोमिनुपरागमः

म. को.

स्य श्रोतु गवा ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥ सञ्च भुः ॥
 वि ति च नु द्य यं ॥ रुपाणां मिह तु क्छ त्व च लोपा नां विकल्प नात् ॥ ५ ॥ मो ह स्वा द वि ॥
 मु शि न त्यं म ॥ ह स्वा त्प रो वो ऽं त द नं य त्प दं त स्मा त्प र स्मा चो नि त्प ङ् मु ट् प्र त्प ङ् म् ॥ मु ग स्मी शः ॥ स न च्यु तः
 ॥ स मः सु टि ॥ स मो रुः स्मा सु टि ॥ अ नु नो सि कः प र्व स्म तु वा ॥ अ नु रू प्र क र रो रः प र्व स्मा नु नो सि
 को वा ॥ अ नु नो सि का त्प रो नु स्वा रः ॥ अ नु नो सि कं वि हा य रोः प र्व स्मा त्प रो नु स्वा रा ग मः ॥ ख र व सा न यो वि
 स र्ज नी यः ॥ ख रि अ व सा ने च प दान्त स्प रे ण स्म वि स र्जः ॥ स ण् कानां सो व क्त व्यः ॥ स सं क र्ती पु मः ख यं
 प रे ॥ अ म्प रे ख यि पु मो रुः ॥ पुं स्को किलः ॥ पुं स्को किलः ॥ न श्च व्य प्र शा न् ॥ अ म्प रे ख वि ना न्त स्म प द स्म
 रुः वि स र्ज नी य स्म सः ॥ ख रि च किं स्वा य स्वा च किं स्वा य स्वा अ प्र शा न् कि म् ॥ प्र शा न् त नो ति ॥ प द
 न्त स्म कि म् ॥ ह नि ॥ न न्यो न न्ति त्प स्म रु र्वा षो ॥ कु चो क ॥ पो चो क ॥ व र्जे प व र्जे च वि स र्ज स्म ॥ क ॥ पो

संस्कृती ४

रामः

७

मं. को. हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। हरिस्फुरति। ससजुषोः। पदान्तस्य सस्य सजुषोः। स्य चरुः स्यात्। अतो रो
 ८ रेषु तादपुते। अपुतादतः परस्य रोः स्यादपुतेति। शिवो र्यः। अतः किमो देवाः। अतीति किम। श्वश्चा
 गन्ता। अपुतात्किम। एहि सुप्तात् ३ अत्र स्नाहि। पुतस्यासिद्धत्वादतः परे यम। अपुतादिति विशेष
 शोतुतसामर्थ्यान्ना सिद्धत्वमातपरकणस्पतुनसामर्थ्यदीर्घनिष्ठेत्याचारितार्थत्वात्। अपुतेति किम
 तिष्ठतुपयश्चा ३ गितदन्ता। हरिश्चातया। शिवो वैद्यः। भो भगो अद्यो अपूर्वस्य योऽशि। एतत्पूर्वस्य रो
 यो देवोऽशि। देवोऽहं देवोऽधीह। भो स भगो स अद्यो स इति सान्ताः निपाताः। एषां रूत्वे यत्वे च कृते
 । योर्लघुप्रत्ययान्तरः। शाकटायनस्य। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयो वासोऽशि। अतो गार्ग्यस्य।
 ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रत्ययान्तस्य यस्य नित्यं लोपः। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युतालघु
 प्रत्ययान्तरपक्षे। भो यच्युता पदान्तस्य किम। तो यम। हलि सर्वेषाम्। भो भगो अद्यो अपूर्वस्य यस्य लोपस्या रामः
 =३= यस्योच्चारणे जिह्वा गोपानमध्यमूलानां शैथिल्यं सलघुच्चारणः ३=

धूर्पतिः४

हलिनाभो देवा। भगो नमस्ते। **अधो** याहि॥ देवा आतिः॥ हलिकिं॥ देवा इह। **शे** सुपि॥ अहो रे फादे
 शो नतु सुपि॥ **अह** रुः॥ **अह** र्जीराः॥ **अ** सुपि किम्। **अ** हो भ्याम्। **अ** त्राह निति रूत्वं। **सु** परात्रिथ नरे
 पुरुत्वं वा **च** म्। **अ** हो रूपम्। गतमहोरात्रिरेषा। **ए** कदेश विहेत न्यायेनाहोरात्रः। **अ** हो रथ नरम्।
 अहरादीनां पत्यादिषु वारे फे विमूर्गीपवादः। **अ** हर्पतिः। गीर्पतिः। पक्षे विमूर्गीपधानीधौ। **ग** री।
 फस्परैफे परे लोपः। **ल** लोपे पूर्वस्पर्दीर्घाः। **ठ** रे फद्योर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्या गोदीर्घः। पुना
 रमते हरीरम्पः। शंभुराजते। **अ** राः किम्। तळः। **व** टः। मनसरथ इत्यत्र रूत्वे कते हशि चेत्युत्तरे शी
 तिलोपे च प्राप्ते। **वि** व्रतिषे धे परं कार्यम्। तुल्यवलविरोधे परं कार्यं स्यादिति लोपे प्राप्ते। **प** र्वत्रा सिद्धमि
 ति शीत्यस्या सिद्धत्वादुत्तमेव। मनोरथ॥ एतत्तदोः सुलोपो कोरनत्रे समासे हलि। **अ** ककारयोरेत
 त्तदोः सुल्लस्य लोपो हलिनः समासेन। एष विष्णुः। सशंभुः। **अ** कोः किम्। एष कोरुदः। **अ** नः समासे
 किम्। **अ** सः शिवः। हलिकिम्। एषोत्रा सोचिलोपचेत्यादृष्टाणाम्। स इत्यस्य सोलोपः स्यादचिपादश्चेल्लो

म. को.

५

पेसत्येवपृथ्ये तसि मामविधिप्रभृत्यं। सैषदासरथीरामः॥ ॥ इति विसर्गसन्धिः॥ ॥ अथ वद
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययां तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदि
कं संज्ञं स्यात्। **कृते** कृति **समासाश्च**। कृते कृति तौ समासाश्च तथास्युः। **स्वौ** जममो **ट्** **छा** **भ्या**
भिसृडे **भ्यां** **भ्यसृड** **सिभ्यां** **भ्यसृड** **सो** **सामृडो** **सुप**। सु **ओ** जसिति प्रथमा **अम** **ओ** ट् **श** सृदि
तीया। **टा** **भ्यां** **भिसृट्** तीया। **डे** **भ्यां** **भ्यसृ** चतुर्थी। **डे** **सिभ्यां** **भ्यसृप** चतुर्थी। **ड** **स** **या** **स** **ओ** **मृष**
षी। **डि** **ओ** **सु** **सु** **प्र** **स** **प्रमी**। **इ** **या** **प्रातिपदिका**। **इ** **ज्ज्ञा** **दा** **व** **ता** **प्रातिपदिका** **चे** **पूरे** **स्वा** **द** **यः** **प्रत्ययांस्युः**
सुपः। **सुप** **स्वी** **शि** **त्री** **शि** **व** **च** **ना** **न्ये** **क** **श** **ए** **क** **व** **च** **द्वि** **व** **च** **न** **बहु** **व** **च** **न** **स** **ज्ञा** **नि** **स्युः**। **दे** **क** **यो** **द्वि** **व** **च**
नै **क** **व** **च** **ने**। **द्वि** **वै** **क** **त्व** **यो** **रे** **ते** **सः**। **वि** **रा** **मो** **व** **सा** **नं**। **व** **रा** **णा** **ना** **म** **प्रा** **वो** **व** **सा** **न** **सं** **ज्ञं** **स्यात्**। **रु** **त्व** **वि** **स**
र्गो **रामः**। **अ** **यो** **ग** **वा** **ह** **ना** **म** **स्यो** **परि** **शर्षु** **चे** **ति** **वा** **च** **म्**। **य** **मा** **नु** **स्वा** **र** **वि** **स** **र्ग** **जि** **ह्वा** **म्** **ली** **यो** **प**

रामः

४०

ध्यानीयाश्च योगवाहाः। तेनेहाविमर्गस्य त्वत्वादनंचित्तिद्वित्वपक्षेणामः॥ सरूपैराणामेकशेषएकवि
भक्तौ। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्गाः। अकः
प्रथमाद्वितीययोश्चिपरे पूर्वसवर्गादीर्घएकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। नादिचि। आदिचि न पूर्वस
वर्गादीर्घः। ऐद्विरेचि। रामौ। बहुषु बहुवचनम्। चुट। प्रत्ययाद्यैश्चुट इतौ स्तः। विभक्तिश्च। सुषि
इौ विभक्ति संज्ञौ स्तः। न विभक्तौ तुस्माः। विभक्ति स्थानु समाने तः इति सप्तने त्वं। रामाः। एकव
चनं संवुद्धिः। सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं संवुद्धि संज्ञं स्यात्। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्य
यंगम। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नेङ् स्यात्। एङ्ङ् स्वात्संवुद्धे। एङ्ङ् ता
दुस्वा नाच्चाङ्ङ् लुप्यते सम्वुद्धे चेत। हेरामा हेरामौ हेरामाः। अमि पूर्वः। अकोम्यचि पूर्व रूपमेका
देशः। रामौ। रामौ। लशक्तु द्विते। तद्वितवर्ज्यत्पया घालशकवर्गा इतः स्यः। तस्माच्च सो नः पुंसि
। पूर्वसवर्गादीघात्परोयः शसः सप्तस्वनः स्यात्पुंसि। अट्कुषाङ् नुं व्यवायेपि। अट्कवर्गपि

सम्बोधने प्रथमाय

२ कर्मणी द्वितीया=

अभिमुखि करणव्यक्तहे शब्दस्य प्राग्रयोगः=

म. कौ. सु

१०

वर्गश्चाङ् नुमरतैर्व्यस्तैर्यथा संभवमिली स्तैश्च व्यवधाने विरसाभ्यां परस्वनस्य शाः स्यात् समा
नपदे। इति प्राप्ते। पदान्तस्यानस्य शो न। रामान्। ठाङ् सिङ् सामिनात्साः। अदंता द्वादीनामि
नादयः सुः। रात्वां। रामैरां। सुपि च। य जादौ मुप्यतों। मदीर्घा। रामाभ्याम्। अतोमिसरेसा अने
काल्शि सर्वस्या रामैः। डे र्यः। अतोङ्गात्परस्य डे र्यादेशः। स्यान्निवददेशोऽनल्विधौ। आदेशस्या
निवत् स्यात् ननु स्यान्वलाभ्ययविधौ। इति स्यावत्वात्सुपि चेति दीर्घः। रामौ या। रामाभ्याम्। व
हुवचने ऋल्येत्। ऋलादौ वहुवचने सुप्यतोङ् स्वेकारः। रामेभ्यः। सुपि किम्। पचध्वम्। वावसाने।
अवसाने ऋला अरो वा स्यात्। रामौत्। रामाद्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामे स्यात्। ओसि च। अतोङ् स्वे
कारः। रामयोः। हुस्वनद्यापोनुद्। हुस्वातान्ने धन्तो दावन्तो चीङ्गात्परस्यामोनुडागमः स्यात्। नामि।
अजंताङ् स्यदीर्घः। रामौ रां। रामौ। रामयोः। एत्वे कृते। आदेशप्रत्यययोः। इराकुभ्याम् परस्याप
दान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः। इषट् द्वितस्य स स्यतादृशश्च यः। रामेषु

संप्रदाने चतुर्थि ५

संबन्धत्वस्य ५

रामः

१०

=२= सुपि चेति दीर्घो पद्यपि परस्य पापीह न प्रवर्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात् नामीत्यनेनारंभसामर्थ्यात्परिभाषावाच्यते=२=
=२= अधिकरणोक्तृतीया=२

४= अयादाने पंचमि ४

। एवं कृष्णमुकुन्ददयः । सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । स
 र्वविश्वाऽभाऽभयाऽतराऽतमाऽन्याऽन्यतराऽतराऽतत्वाऽत्वाऽनेमाऽसमाऽसिमाऽपूर्वपरावरदक्षिणो
 नरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वैर्मैजातिश्च नारव्यायां । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्या नयोः । त
 द्वातद् । यद्वा एतद् । इदम् । अदम् । एकः । द्विः । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । वि । म । जसः । शी । अदन्तात्सर्वनाम्नोज
 सः । शी । अनेकालेत्वा सर्वादेशाः । सर्वे । सर्वनाम्नः स्मै । अतः । सर्वनाम्नोऽस्मै । सर्वस्मै । उ । सिद्धोः स्मास्मिन्नो
 । अतः । सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । आमि सर्वनाम्नः सुट् । अवरान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहित
 स्मामः सुडागमः । एत्वत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शोषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । उ । भ्रातृ
 नित्यं द्विवचनान्तः । ५ भौश । ५ भाभ्याम् । ५ भयोः । २ । तस्येह पाठोऽके जर्थः । ३ । तर । ३ । तमो प्रत्ययौ । प्रत्यय
 गृहणे तदन्तमहुरामिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्द्ध । समः । सर्वपदायः । तुल्यपर्यायस्तु न । समाना
 मिति तापकात् । पूर्वपरावरदक्षिणो नरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । एषा व्यवस्थायामसंज्ञा

सस्मिन्मृतिस्वर्वाद्याः अन्तरमिति गणसूत्रे अपुरीतिवत्कथ्यम् अन्तराद्यां पुरितृतीया समासे सर्वनामतानां ८

म. कौ. सु.

११

यां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्रया प्राप्ता सा जसिवा। पूर्वी। पूर्वीः। स्वाभि च यापेक्षावधिनियमो
व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणाः। गायकाः। कुशला इत्यर्थः। अस्मि संज्ञायां किम्। उत्तरा। कुरवः
। स्वमजातिधनारवायां। जातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता सा जसिवा। स्ते। स्ते। अस्मि या
आत्मान इति वा। जातिधनवाचिनस्तु। स्वाः। जातयोः र्थवा। अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः। बाह्ये
परिधानीये चार्थः। नरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसिवा। अन्तरे अन्तरावा ७ हावा स्यादुप्यर्थः। अन्तरे
अन्तरावा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वः। परः। अवरः। दक्षिणः। उत्तरः। अपरः। अधरः।
स्यः। अन्तरः। पूर्वोदयोऽच्यते। पूर्वोद्विभो न वभ्यो वा। एभ्योऽसिद्धोः स्मास्मि नो वास्तः। पूर्वस्मा
त्पूर्वीत्। पूर्वस्मिन्। पूर्वो एवं पशदीनामपिशिषं सर्ववत्। संज्ञोपसृजनीभूतास्तु न सर्वाद
यः। सर्वो नाम केचित्तस्मै सर्वा यदेहि। मृतिकान्तः सर्वमिति सर्वं। मासपूर्वीया तृतीया समा

रामः

११

सार्थवाक्येपि तामासेन पूर्ववत्। इदं वा उक्ता संज्ञानां वर्णाश्रमेतरेणाम्। विभाषा जसिं वर्णाश्रमे
 तरेः। प्रथमचरमतया ल्याड् कतिपयेनेमाश्च। एते जस्युक्तं संज्ञा वास्युः। प्रथमे। प्रथमाः। तयः प्रत्ययः
 द्वितये। द्वितयाः। शेषं शमवत्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्वतः। तीयस्य डि। सुवा। द्वितीयस्ये। द्वितीयाया
 इत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्गुणान्नेह। पठ्। जातीयायां निर्जैरः। जराया जरास न्यतरस्याम्। जरा
 या जरासवा जादौ विभक्तौ। पठ्। जाधिकारे तस्य च तदंतस्य च ग्रहणं। निर्दिश्यमानस्यादेशः भव
 ति। एकदेशविभक्तस्यानन्त्यत्वाज्जरास्य जरासनिर्जैरसौ। निर्जैरसु इत्यादिपक्षे हलादौ च श
 मवत्। उपजीव्यविश्रान्तजरासनिर्जैरेः। पठ्। नोमासह विज्ञानं यष न दोष न युक् न शक
 नुद नोम न शस्य प्रभृतिषु। पाददन्तेनासिकामासह दयनिशा अस्त्वय्यष दोष यद्वेत्तुं शक
 त उदके आस्पृष्टं पाददय आदेशाः स्युः। शसादौ वा। य तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति का

=३= सन्निपातलक्षणो विधिरिति तद्विद्यातस्म्यतिपरिभाषाविरौद्धिभावः =३=

म. कौ. सु

१२

शिकाया मुक्तं तस्या मादिकमेव। पादः। पादो। पादाः। पादं। पादो। पदः। पादान्। पदा। पादेन। पद्मानि। त्पा
दि। विश्वपाः। दीर्घा जसि च। दीर्घा जसि इति च न पूर्वसवर्गा दीर्घः। वृद्धिः विश्वपौ। विश्वपाः।
हे विश्वपाः। विश्वपाम्। विश्वपौ। मुड न पुंसक स्यात्। स्वादिपं च व च नानि सवर्ता मस्थान संज्ञा
नि स्फुरत्कि व स्य। स्वादिषु सर्वनामस्थाने। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु सर्वनामस्थानेषु पूर्व
पदं स्यात्। वचिभं। यादिषु जादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु सर्वनामस्थानेषु पूर्वभं स्यात्। आ कडा
रादेका संज्ञा। इत दुर्द्ध कडा राः कर्मधारय इत्यतः प्रागे कस्यै के व संज्ञा ज्ञेया। यापराः नवकाशा चाते नश
सादावचिभ संज्ञे व न पदत्वम्। आतो धातोः। आकारा नो धातुस्तदंतस्य भस्याङ् स्य लोपः। अलो न्यस्य।
विश्वपः। विश्वपा। विश्वपा। भ्यामि त्यादि एवं शब्द ध्याद्यः। धातोः कम्। हा हान्। आत इति यो गविभागाद
धातो रपि क्वचित्। त्कः। श्नः। हरिः। हरी। जसि च। ह्रस्वा न्त स्याङ् स्य गुणः। हरयः। ह्रस्व स्य गुणः। संबुद्धे।

भ्यामाद्ये हलि पद संज्ञेति विवेकः = ३ इक

रामः

१२

हेहरे। हरिम्। हरी। हरीन्। शेषो **च्य** सखि शेष इति स्पष्टार्थम्। ह्रस्वोऽप्यविदुः तोतदंतं सखिव ज्ञीचि संज्ञं स्या
त्। **आडो** नास्त्रिधा। व्येः परस्मादो नास्मादस्त्रियाम्। आडि-ति ठा संज्ञा प्राचा। हरिणा। हरिभ्याम्। हरिभिः
। **च्ये** डिति। चि संज्ञं स्माडि-ति सुपिगुणः। हरये। हरिभ्याम्। हरिभ्यः। गुरो कृते। **ड-सिड** सो **श्च**। एडो ड-सिड
सोरतिपूर्वरूपमेकादेशः। हरेः। हरिभ्याम्। हरिभ्यः। हरेः। हव्याः। हरीणाम्। **श्च** **च्ये**। इट् ड्रा मुत्तरस्य डौ त
देरत्। हरौ। हव्याः। हरिषु। एवं कव्यादयः। **श्च** **न** **इ** **सौ**। सख्युरङ्। स्या नडादेशोऽसंबुद्धौ सौ। **श्च** **लो** **त्वा** **त्सर्व**
उप **चा**। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। नान्तस्योपधायादीर्चोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने। **श्च** **प** **क्त** **ए** **का** **ल्प** **त्य** **यः**
। ह्रस्वोऽप्योदीर्घात्सुतिस्पृक्तह्रस्वः। हलन्तात्परं दीर्घो योऽङ्गोपेतदन्ताच्चपरं सुतिस्मीत्येतदपृक्तह्रस्व
पते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणात्। प्रत्ययलुप्तेपितदाम्नीतं कार्यं स्यात्। **न** **लोपः** प्रातिपदिकान्तस्य। प्रा
तिपदिकसंज्ञकं यत्प्रदंतदन्तस्य नलोपः। सरवा। सरवुरसंबुद्धौ। सरवुरङ्। त्वरं सम्युद्धिवर्जं

म. को. सु.
१३

यं ३

सर्वनामस्थानं गिहृतम् **अ** चो **मि** शिति। **अ** जं ताडुः **स्व** दृ **दि** जिति शिति च। **स** र्वा यो। **स** र्वा यः। हे **स** र्वे।
स र्वा यम्। **स** र्वा यौ। **स** र्वी न। **स** र्व्या। **स** र्व्ये। **ए** व **त** य **त** य **र** स्य। **र** विति शब्दाभ्यां **र** वी ती शब्दाभ्यां कृतं यथादे
शाभ्यां परस्य डः सिङ् सोरतः। **स** र्व्युः श **म्यो** त। इतः परस्य डे शौ त। **स** र्व्यो। शेषं हरिवत्। **प** तिः **स** मा **स** एव॥
चि संज्ञा पत्या पत्ये पत्युः। पत्यौ शेषं हरिवत्। **स** मा सेतुभू पतये। कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।
कु गरावतुडिति संख्या। इति वा उ त्प ता संख्या षट् संज्ञा स्यात्। **प** लुक्। जश्श सोः। **प्र** त्यय **स्म** लु
क् **स्लु** लुपः। **लु** क् **स्लु** लुप् शब्दैः कृतं प्रत्ययादृशं न क्मात्तेत्तत्संज्ञं स्यात्। **ज** सि चेति गुरो प्राप्ते। **न** लु
म तां **ग** स्य। **लु** म ता शब्दे **न** लु प्रेत निमित्तं मंग कौ न स्यात्। **क** ति श। **क** ति भिः। **क** ती नाम। **क** ति षु। **अ** स्म द्यु
ष त्सट् संज्ञा रिषु मरूपाः। **त्रि** शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। **त्र** यः। **त्री** न। **त्रि** भिः। **त्रि** भ्यः। **त्रे** स्त्र यः। **आ** मि।
त्र याराणां। **त्रि** षु। **गो** रा त्वेपि। **प्रि** यत्र याराणां। **दि** शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। **त** य **दी** नामः। **र** वाम करो

र. मः

१३

पि। तृतीयादिषु अजादिषु कोष्ठे वीत ज्वर। कोष्ठा। कोष्ठना। कोष्ठे। कोष्ठवे। अतउत्तर। अतोऽसिऽसोरतिउ
 देकादेकाः। एपरः। रासस्यारेफः संयोगान्नस्य सस्यैव लोपोनान्यस्मात्प्रविमर्गः। कोष्ठः२। कोष्ठोः२। को
 ष्ठाः२। कोष्ठोः२। अनुमचिरत ज्वद्रावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेना। कोष्ठेनाम्। कोष्ठारौ। कोष्ठौ। पक्षे
 हलादौ च शंभुवत्। ह्रूः। ह्रूवितादि। अतिचमूशयेतु नदी कार्यविशेषः हे अतिचमू। अतिचमू
 । अतिचमूः। अतिचमूनां। अतिचमू। खलपः। अः। सुपि। धात्ववयवसंयोगपूर्वीनभवतियउवरी
 सदनोयो धातुसदनस्यानेका चोङास्य घण जादौ सुपि। खलघौ। खलघः। एवंसूत्रादयः। स्वयं
 भूः। स्वयंभुवौ। स्वयंभुवः। एवंस्वभूः। वर्षाभूः। वर्षाभूः। अस्यायस्यादचिसुपि। वर्षाभूवितादि
 । हन्तः। हन्तपुनः पूर्वस्मभुवो यणवक्तव्यः। हन्तौ। हन्तः। एवंकरभूः। पुनर्भूः। हृगभूकाराभूशब्दौ
 स्वयंभूवत्। धाता। हे धातः। धातारौ। धातारः। अतवरीनस्परात्वंवा चमू। धातरा। एवंनष्टादयः

*उणादिव्युत्पन्नानां संज्ञासंज्ञानां नृजंतानां यदिदीर्घा भवति तर्हि न प्रादिसंज्ञा निमित्तम् ॥१॥

म. को. सु

१५

नैष्ठिकदिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं। तेनेह न। पिता। पितरौ। पितरः। पितरं। शेषं धातवत्। एवं जामात्राद-
यः। ना। नरौ। नरः। नृच। अस्मन्नामिवादीर्घः। नृणाम्। नृणाम्। गोतो शित्। ओकारादि हितं सर्वना-
मस्य नंशिद्धत्। गौः। गावौ। गावः। औतो मूशसोः। ओकारादमूशसोरचि-आकारे कादेशः। गा-
म। गावौ। गाः। गावा। गावे। गोः। राघो हलि। ऐशब्दस्याकारादेशो हलिविभक्तौ। राः। राघो। रायः।
राभ्यामित्यादि। जलौः। जलावौ। जलावः। जलौभ्यामित्यादि॥ ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥ रमा। औड-
आपः। आवन्तादौ इः। औडि। तौ। कार विभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। संवुद्धौ च। आप एकारः। हे रमे२
हे रमाः। औडि। चापः। औडि। औसि चाप एकारः। रमया। रमाभ्यां रमाभिः। याडापः। आपौडि। तोया
दा वृद्धिः। रमाथौ। रमायाः२। रमयोः२। रमाणाम्। रमायां। रमासु। एवं दुर्गादयः। सर्वनाम्नः स्या-
द्दुस्त्वच्। आवन्तात्सर्वनाम्नोडितः स्याडापश्च ह्रस्वः। सर्वस्यै। सर्वस्याः२। सर्वासाम्। सर्वस्याम्। शेषे र-

=५ अजा दीर्घाय ॥ अजादिभ्यो करान्ता

रामः

१५

मायता एवं विश्वाद्यश्चावन्ताः विभाषादि कसमासेवह्वीहो। सर्वनामता वा स्यात्। उत्तर पूर्वस्ये। उत्तर
रपूर्वीये। इत्यादि। अन्तरस्ये। शालाटौ। अपूरीत्युक्तेनेह। अन्तरायेन गार्थे। तीयस्येति वा। द्वितीयस्ये
द्वितीयाये। एवं तृतीया। अम्वार्थेति ह्रस्वः। हे अंवा हे अंक् हे अंक्। अम्वयुक्ताये डलकास्तद्वतां ह
स्वाना हे अंवाडे। हे अंवाले। हे अंविके। जरा। जरसौ जरे। इत्यादि। पक्षे हलादी चरमावत्। गोपावि
श्वपावत्। मतिः। मत्या। इति ह्रस्वश्च। इयडु. वडु. स्यान्तोस्त्रीशब्दभिन्नो नित्यस्त्रीलिंगावीदतो ह
स्वोच इडुवर्णोस्त्रियां वानदी संज्ञौ स्तोदि. ति। मत्ये। मतये। मत्याः। मतयेः। परत्वात् अदि ति प्राप्ते
। इडुङ्गाम्। नदी संज्ञका भ्यामिडुङ्गा परस्य डे. राम्। मत्पाम्। मतौ। शेषं हरिवत्। एवं बुद्ध्यादयः। त्रिच
तुराः स्त्रियां तिस्र चतस्र। स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतौ स्तो विभक्तौ। अचिरमतः। तिस्र चतस्रो अतो रादेशोचि।
गुणदीर्घानामपवादः। तिस्रः। तिस्रभिः। तिस्रभ्यः। श्यामिनुट्। नतिस्र चतस्र। एतयोर्नामिदीर्घौ

=२=अवीतंतीतरीलक्ष्मीधीही श्रीराममुदाहृतासप्तानामेवशब्दानांमुलोपोनकदाचन=२=

म.को.सु

१६

न।तिस्सगाम।तिस्सपु।द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः।देराद्वाभ्यां३।द्वयोः२।गौरी।गौर्ध्या।गौर्ध्याः।गौरीम्।गौ
र्व्यावित्यादि।एवं नद्यादयः।लक्ष्मीः।शेषं गौरीवत्।एवंतरीतं आदयः।स्त्री।हेस्त्रि।स्त्रियाः।अस्येयडु.
जादौप्रत्यये।स्त्रियौ।स्त्रियः।**वामासो॥**अभिज्ञासिचस्त्रियाइयडु.वा।स्त्रियम्।स्त्रीम्।स्त्रियः।स्त्रीः।स्त्रिया
।स्त्रियौ।स्त्रियाः।परत्वानुट।स्त्रीरामम्।स्त्रीषु।श्रीः।श्रियौ।श्रियः।नेयडु.वडु.स्यानावस्त्री।इयडु.वडुः
स्थितिर्द्योस्तावीदूतौनेदीसंज्ञौनस्तौनतुस्त्री।हेश्रीः।श्रियौ।श्रियौ।श्रियाः२।श्रियः२।**वामि।**इयडु.
वडु.स्यानौस्यार्यौयू.आमिवानदीसंज्ञौसौनतुस्त्री।श्रीरामम्।श्रियाम्।श्रियां।श्रियिंश्रियौः।धे
नुर्मतिवत्।**स्त्रियांच।**स्त्रीवाचिकोष्टुशब्दस्तजंतवद्वपुलभते।**मन्त्रेभ्योऽङीप्।**मदन्तेभ्योनांतेभ्यश्च
स्त्रियांङीप्।कोष्ठी।गौरिवत्।भूः।श्रीवत्।स्वयंभूःपुंवत्।**नषट्स्वस्यादिभ्यः।**एभ्योऽङीप्।टापोनस्तः।
स्वसातिस्त्वतस्त्वचननांदादुहितातथा।यातामातेतिसप्तैतेस्वसादयउदाहृताः।स्वसा।स्वसारौ॥

आ ५

रामः

१६

मातापि सुवत्। शसिमातुः। द्यौर्गोवत्। शः पुं वत्। नौर्लोवत्॥ ॥ इत्यजंताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ अतोम्
 । अतोङ्गात्स्त्रीवात्परस्वमोरम्। जानम्। एङ् रु स्वादिति संबुद्धिलोपः। हे जानानपुंसकाच्च। स्त्री
 वादौ डः। शी। भ संज्ञायां। वस्येति चाईकारे तद्धिते च परे भस्ये वर्णावर्णाद्यौर्लोपः। इत्यलोपे प्राप्ताः। ओ
 डः। इति प्रतिषेधो वाच्यः। जाने। जश्चासौ। शी। स्त्रीवात्। शि सर्वनामस्थाने। नपुंसकस्य ऊलच्। ऊलं त
 स्माजंतस्य च स्त्रीवस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने। मिदचो न्यात्परः। अचामध्ये यो न्यस्य स्यात्
 रस्ये वांतावयवो मिस्मात्। उपधा दीर्घः। जानानि। पुनस्तद्धता। शेषं पुं वत्। एवं ध्वनवन फलाद
 यः। अदुतरादिभ्यः पंचभ्यः। एभ्यः स्त्रीवेभ्यं स्वमोरदडादेशः। ठेः। इति परे भस्येर्लोपः। कतरत्। कि
 तरद्। कैतरौ। कतराणि। हे कतरत्। शेषं पुं वत्। एवं कतसत्। इतरत्। अन्यतरत्। अन्यतमस्य तु अ
 न्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधः। एकतरम्। रुस्वानपुंसके प्रातिपदिकस्य। अजंतस्येव। श्रीपंजा

अन्यतर

* हृदि अतिमखीनि को अतिमखीनि तज्ज्वलवप्रियको वनि गुण वारिरो २॥

म. कोस नवत। स्वमोर्नपुंसकात्। लुक्। वारि। इकोचिविभक्तौ। इजंतस्यत्कीवस्यनुमचिविभक्तौ। वारिणी।
९० वारिणी। ननुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे संवृद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारे हे वारि। चोर्हितीतिगुरोप्राप्ते। वृद्धौ
त्वत्ज्ज्वलवगुणभ्योऽनुमपूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणो। वारिणाः२। वारिणोः१। नुमचिरेतुट। वारिणाम्
। वारिणि। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिपुमापितपुंस्कंपुंवद्भालवस्याप्रवृत्तिनिमित्तैकोभाषितपुं
स्कमिजंतंकीवंपुंवद्वाटादावचि। अनादये। अनादिने। इत्यादि। शेषं वारिवत्। वन्निमित्तमुपा
दायपुंसिशब्दः पुवर्तते। कीववृत्तितदेवस्यादुक्तपुंस्कंपुंवद्व्यते। पिलुर्वक्षःफलपीलुपीलुनेन
हिपीलवे। वृक्षे निमित्तपीलुत्वंतज्ज्वलवत्तत्फलपुनः। तस्मैपीलुने। अत्रनपुंवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभ
दात्। अस्थिदधिसक्यादृणामनडुदात्रःटादावचि। अहोपीनः। अगावयवोऽसर्वनामस्यानेय
जादिस्वादिप्रत्ययपरोयान्तस्याकारस्यलोपः। दध्ना। दध्ना। दध्नाः२। दध्नाः२। विभाषादिः। अगा

ति ३

रामः

९०

३ मधुमधुनी। मधूनि। हेमध्वो। हेमध्व। एवं मं चादयः।

वयवोऽसर्वनामस्थानवजादिस्वादिप्रत्ययपरोद्यो नतस्याकारस्य लोपोवादिः शोः। दधि। दधनि। शे
 पंवारिवत्। एवमस्थिसक्यक्षि। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हेसुधो। हेसुधिनी। हेधीनि। सुधिया। सुधिने सु२
 त्यादिं। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। सुल्वा। सुलुनेत्यादि। धातु। धातुरागी। धातुरिण। हेधातः। हेधातु। धातु
 णाम्। एवं जातकर्त्रीदयः। एवञ्च स्वदेशो। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रनेत्यादि। प्रि। प्रिरागी। प्रीणि सु४
 प्रिरिण। एकदेशविकृतस्यानन्यवत्। प्रगम्भा। प्रीणाम्। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुनेत्यादि॥ श्रीरामः
 ॥ ॥ इत्यजंताः नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ होठः। जलिपदांते च। लिट्। लिङ्। लिहोर्। लिहः। लिङ्गाम्। लिट्। सु
 लिट्। सु। दादेर्धातोर्चः। जलिपदांते चोपदेशो दादेर्धातोर्हस्ययोः। एकोचो वशो भषजपंतस्यस्त्वोः। धा
 तवयवस्यैकाचो जपंतस्य वशो भषसेधे पदांते च। इह व्यपदेशिवद्वावेन धात्ववयवत्वादभषभावः

जोरोपिमुखवक्ता र्थ्य व्यपदेशिवद्वावेः १

म. कौमु.

९८

धुक्। धुग। दुहौ। दुहः। दुहा। धुग्या। धुधु। वादुहमुहलुहल्लिहाम। एषोहस्पवाद्योऽलिपदांतेच।
 धुक्। धुग। धुट्। धुडा। दुहौ। दुहः। धुग्या। धुड्याम। धुधु। धुट्। सु। धुट्। सु। एवंमुह। धात्वादेशः।
 सः। सुक्। सुग। सुट्। सुडा। एवंल्लिह। इत्येताः संप्रसारणमायणः स्थाने प्रयुज्यमानो यद्वक्तुं संप्रसा-
 रणसंज्ञः स्यात्। वाहोऽहं मेस्पवाहः संप्रसारणमठ् स्यात्। संप्रसारणादचिपूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। वृद्धिः
 विश्वोहः। इत्यादि। चतुरनडुहोऽमुदात्तः। सर्वनामस्थाने। सावनडुहः। नुम्। आच्छी नद्योरिति सूत्रा-
 दादित्यधिकारादवरणित्ये रो यं नुम्। अतो विशेषविहिते नापि नुम्। आम् न वाध्यते। अमाचनुम्
 न वाध्यते। सुलोपः। संयोगांतस्य लोपः। नुम्बिधिसामर्थ्याद्दुसंस्वितिदत्तन्ना संयोगांतलोप-
 स्यात्सिद्धत्वात् नलोपो नाऽनडुन। अन्तनुवौ। वतुश्च नडुहोः। हि अन्तडुन्। अन्तडा

रामः

९८

हो। अ न ड हः। व सु सं सु ध्वं स्वन ड हं दः। सांत व स्वं तस्य सं सा दे श्व दः स्यात्पदांते। अ न ड द्या मि त्यादि। पदांते किं।
 स सं म। ध्वं स म। स हेः सा डः सः। सा ड प स्य स हेः स स्य म् न्या दे शः। तु रा षा ट। तु रा षा ड। तु रं सा हो। तु रा षा द्या मि त्या
 दि। दि व औ त। दि वि ति प्रा ति पा ट् क स्यो स्या त्सौ। सु द्यौः। सु दि वौ। दि व ड ता पदांते। सु द्यु भा मि त्यादि। च त्वा रः। च तु
 रः। च तु भिः। च तु र्भ्यः। ष ड् तु र्भ्यं च। ष भ्य आ मो नु डा ग मः स्यात्। र षा भ्यां नो राः स मा न पदे। ऐ फ ष का र भ्यां
 पर स्य न स्य राः स्यात्स मौ न पदे। च तु र्णा म्। रोः सु पि। रो रे व वि स र्ज्ज नी यः सु पि। च तु र्ण। सो नो धा तोः पदांते
 । प्र शा न्। प्र शा मो। कि मः कः। वि भ क्तौ कः। कौ। के। इ त्यादि। इ द मो सः। सौ। त्प द्य त्वा प वा दः। इ दो य पं
 सि। इ द म इ दो य सौ पुं सि। अ य म्। त्प द्य त्वे। अ तो गु रो। अ प दां ता द तो गु रो पर रू प मे दा दे शः। द स्
 । इ द मो द स्य मः स्याद् वि भ क्तौ। इ मो। इ मो त्प दा देः सं वो च नं ना स्तीत्यु र्गः। अ ना प्य कः। अ क का र स्य इ
 द म इ दो ना पि वि भ क्तौ। आ वि ति प्र त्या हारः। अ ने ना ह लि लो पः। अ क का र स्य इ द म इ दो लो प आ पि

म. कौ. सु

१६

हलादौ। नानर्थकेऽलौत्यविधि रनभ्यामविकारे। आद्यंतवदेकस्मिन्। एकस्मिन्नि यमाने कार्यमा
दाविवांत इव स्यात्। सुपि चेति दीर्घः। आभ्यां। नेदमदसोर कोः। अककारयोरिदमदसोर्भिसरे स न स्या
त्। शभिः। अस्मै। एभ्यः। अस्मात्। अस्मात्। अयनयोः। एषाम्। अस्मिन्। एषु। द्वितीयादौ स्वेनः। इदमेतदौ
रन्वादेशे। किंचित्कार्यं विधातुमुपात्रं सकार्यं तं विधातुं पुनरूपादानमन्वादेशः। यथाऽने
न व्याकरणमधीतं एनं हं दोष्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति। एनम्। एनौ। एना
त्। एनेन। एनयोः। राजा। नडि संवृद्धोः। न स्य लोपो न डौ संवृद्धौ चाह राजन्। डवृत्तरपट्प्रतिषे
धः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ। राजानः। राजानम्। राजानौ। जवोर्त्। राजः। नलोपः। सुप्स्वरसंज्ञातुविधि
पुल्लिति। सुविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्वइत्यादि॥
इत्यसिद्धत्वादा त्वमेत्वमेस्त्वचन। राजभ्यां। राजभिः। राज्ञे। राजभ्यः। राज्ञि। राजनि। यज्या। यज्वा

रामः

१६

नौ। यज्वानः। न संयोगादुसंज्ञात्। वमां त संयोगाद नो कारस्य लोपो ना। यज्वानः। यज्वना। यज्वभ्यां
। वृहस्पताः। वृहस्पता। इतरु न पूषार्थमांशौ। एषां शावेवोपधायादीर्घः। सौ चादृन्नादीनामुपधा
यादीर्घः। सम्वुद्धौ सौ। वृत्रहृ। हे वृत्रहृत्। एका जुतरपदेणः। एका जुतरपदं यस्य तस्मिन्समासे पू
र्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिको तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य शात्वं स्यात्। वृत्रहृणौ। वृत्रहृणः
। होहृन्नेर्गोत्रेषु। त्रिति शिति च प्रत्ययेने च परे हुं ते हं स्पकु त्वं स्यात्। हुंतेः। उपसर्गस्थान्निमित्ता
हुंतेर्नस्य शाः। वृहस्पतात्। अतएव स्यात्। हुंतेरत्पूर्वस्येव नस्य शा नान्यस्याप्रवृत्तिः। योगविभागसा
मर्थ्यादनंतरस्य विधिवी भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं वाध्यत्वा क मति चेति शोपि निवर्तते॥
वृत्रहृः। इत्यादि। एवं शाङ्गि न्यशाश्चि न्पुर्थमनूपूषन्। मचवो वृहलं। मचवन्शब्दस्य वीर
इत्यन्नादेशः। अतएव उगिद चो सर्वनामस्थाने चा उधातोः॥ अधातोर्गुणितो नलोपिनो चतेऽन्न

यादीर्घानामि। पञ्चानाम्। पञ्चसु। अथ न प्राविमहे। हलादौ वा स्यात्। अथ भ्यश्चौश। कृताकारदृ
नोजशसोशौश। अथ भ्यश्चितिवक्तृत्वे कृतात्वं निर्देशो जशसोर्विषये स्यात्वं जपयति। अष्टौश। अष्टाभिः
। अष्टाभ्यःश। अष्टानाम्। अष्टासु। स्यात्वाभावे। अष्टपंचवत्। अतिगद्वत्। अतिगुह्यं च। अतिगुह्यं च।
चरभ्यः। कृत्वा। अचः। सुपुपपदे। युजिञ्चौः। केवलयोः। के। चर्त्तलोपाभावश्च निपात्यते। कनावितौ॥
कृत्तिङ्। अत्र चात्वधिकारेतिङ्। नैप्रत्ययः कृत्संज्ञः। वेरत्तस्य लोपः। किन्प्रत्ययस्य कुः। किन्प्रत्ययोप
स्यात्तस्यैकवर्गीतादेशः पदान्तौ। अतिग। अतिक्र। अतिजौ। अतिजः। अतिगभ्याम्। अ। युजेरसमासे
। सर्वनामस्थानेनुम्। सुलोपः। संयोगान्तलोपः। कुत्वेन न स्पष्टं। युङ्। युञ्चौ। युञ्चः। युगभ्याम्। असमासेविम्
। चोःकुः। चवर्गस्यैकवर्गः स्यात्कलिपदं नैव। सुयुक्। सुयुग। सुयुजौ। सुयुजः। सुयुगभ्यामित्यादि।
खन्। खञ्चौ। खञ्चः। वच्चभ्रमस्रजम्। जयजराजम्। जयशोषः। कलिपदं नैव। जस्त्वचर्त्तौ। शङ्। शङ्।

=८० प्रात्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतोषुष्मदस्मदोरन्त्यस्यलोपः स्यात् =८०=

म. को सु
२१

राजौ। राजः। राज्ञां। एवंविभाट्। देवेष्टा विश्वस्रष्टा पारिमट्। पशवुजैः पः पदांते। पशवुपपदेवुजैः क्विप्दीर्घ
 श्वपदान्तेषत्वसपि। परित्यज्य सर्ववृजतीति परिवाट्। परिवाजौ। विश्वस्य वसुशब्दोः। विश्वस्य दीर्घः
 स्याद्। सौशब्दश्च परे। विश्वाशब्दः। विश्वराजौ। विश्वाशब्दात्। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। पदांते ऊलिच
 यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः। भट्। भङ्। सस्य चुत्वेनशः। ऊलांजश्रुश्रीतिशस्यजः
 भजौ। भज्जः। भङ्गाम्। तदाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः सौवनन्त्ययोः। तदादीनां तकारदकारयो
 रनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्पः। त्यो। त्यो। सः तौ। ते। यः। द्यो। द्यो। शषः। शतौ। शते। एनं। एनौ। एनान्। एनेन
 एनयोः २। ३। प्रथमयोः। युष्मदस्मद्भापरस्य डेऽत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः। त्वाहौसौ
 अनयोर्मिपर्थतस्य। शोषलोपः। अनयोऽपिलोपः। त्वम्। अहम्। युवावौद्विवचने। ह्यो। रुक्। वन
 योर्मिपर्थतस्य युवावौस्तौविभक्तौ। प्रथमावाश्चद्विवचनेभाषायां। औङ्। तयो। एत्वंलोके। युवाम्।

सप्तः
२९

आवासायूषवयोजसि। अनयोर्मपथ्यतस्यायूषसावयसात्वमावेकवचने। एकस्योक्तावनयोर्म
 पथ्यतस्यत्वमौस्तः। द्वितीयायांच। अनयोरात्स्यात्। त्वाम्। मासाशसोनां। आभ्यांशसोनाः। अमोप
 वादः। आदेःपरस्यासंयोगांतलोपः। युष्मान्। अस्मान्। योचि। अनयोर्दीदेशोनादेशोऽनादौविभ
 क्तौ। त्वयामया। युष्मदस्मदोनादेशो। अनयोरात्स्यादनादेशोहलादौविभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्यां
 । युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमह्योड्यि। अनयोर्मपथ्यतस्याटिलोपः। तुभ्यम्। मयम्। भ्यसोभ्यम्।
 आभ्यांपरस्यायुष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। एकवचनस्यच। आभ्यांङसेरत्। त्वत्। मत्। पंचम्यात्। अत्र। आभ्यांभ्य
 सः॥ युष्मत्। अस्मत्। तवममौडसि। अनयोर्मपथ्यतस्यायुष्मदस्मदङ्। सोऽशतवामम। युवयोः२। आ
 वयोः२। साम्। आकम्। आभ्यां साम्। आकम्। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयामयि। युष्मासु। अस्मासु॥ ॥
 युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ॥ पदात्परयोरापादादौस्थितयोःषष्ठ्यादिविशिष्टयो

भाविनःसुटोनिवृत्त्यर्थं समुत्कनिर्देशः=२=

वीचावौ। बहुवचनस्य वसनसौ। उक्तविधयो रनयोः षष्ठादिवहुवचना नयोर्वसनसौ स्तः ते मया वेक
वचनस्य। उक्तविधयो रनयोः षष्ठी चतुर्थ्येक वचना नयोस्ते मे एतौ स्तः। त्वामौ द्वितीयाद्याः।
उक्तविधयो द्वितीयेक वचना नयोस्त्वामौ स्तः॥ श्रीशस्त्रावतु मापी हृदत्रा ते मे पिशर्मसः। स्वा
मी ते मे पिशरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥ सुखं वान्तो दद्यात्वीशः पाति कर्मपि नौ हरिः। सो व्या
द्देनः शिवं वान्तो दद्यात्सेव्योऽत्र वः सनः॥ २॥ एकवाक्ये निधातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।
एकतिङ्वाक्यं। तेनेह न। श्रोदन्तं पचतव भविष्यति। इह तु स्यादेव सा लिनां ते श्रोदन्तं वदा स्यामि
। एते वान्तो वा दय श्रोदेशा अनन्वादेशो वा वक्तव्याः। अन्वादेशो तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तो स्ति। त
व भक्तो स्तीति वा। तस्मै तेन मइत्येव। न च वा हा हे व युक्ते। चादिपञ्चकयोगेनेते श्रोदेशाः स्युः॥
हरिस्त्वामां चरश्चतु। कथं त्वामां वा नरश्चेदित्यादि। पश्यामि श्रुत्वा नालोचनं। अचाक्षुषस्तानोर्थे

धीतुभिर्द्योते नैते आदेशाः स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति च क्षुषा। सपूर्वीयाः
 प्रथमाया विभाषा। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशे व्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहने न हरिस्त्वा
 त्रायते समास। त्वामेति वा। सामंत्रितं। सच्चो धने या प्रथमा तदन्तमा मंत्रितं संज्ञं स्यात्। आसंत्रितं पूर्वमवि
 द्यमानवत्। अत्रैतवा देवास्मान्याहि। नामंत्रिते समा नाधि करणे सामान्यवचनम्। विशेष्यं समाना
 धि करणे आसंत्रिते परे नाविद्यमानवत्। हे हरे दयालो नः पाहि। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। पादः
 पत्। पाच्। दानं यदंगं भतदवयवस्य पाच्। स्पपदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपाद्याम्। अग्निमत्। अग्निम
 द्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्याम्। अनिदितं हल उपधायां किति। हलन्तानां अनिदितानां गानामुप
 धाया न स्य लोपः किति डि. ति। नम्। संयोगान्न स्य लोपः न स्य कृते नङः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। अचः। लुप्तनका
 रस्या च तेर्भ स्या कारस्य लोपः। चो लुप्ताः कारनकारे चतौ परे पूर्वस्या ईर्ध्वः। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्याम्। प्रत्यङ्।
 गो

धातोः। अतन्तोस्योपधायादीर्घाधातुभिन्नासन्तस्य चाः सम्बुद्धौ सौ। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे
 धीमन्। शसादौ महद्भूतमातेऽवतुः। इति त्वसामर्थ्यादभस्यापि टलोपः। भवान्। भवन्तौ। शत्रन्तस्य तु भवन्॥
 उभे अभ्यस्तम्। वा षट्। त्वप्रकर्शो ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः। नाभ्यस्ता चूतुः। तुम्ना
 ददत्। ददतौ। ददतः। जक्षित्वा दयः षट्। षड्धातवो न्ये जाक्षति श्वसप्तमएते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्ष
 द्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाजन्त। दारिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीङ्। दीप्तिदेवनयोः। वेवीङ्। वेतिना तुल्ये।
 ऐतौ द्युन्दसौ। दीध्यत्। व्ये व्यत्। जाक्षि जागदरिद्राशासादीर्घाङ्। वेवीङ्। चकासत्। अभ्यस्तसंज्ञाविज्ञे
 याधातवो मुनिभाषिताः। गुप्। गृत्। गुपो। गुपः। गुब्। त्वदादिषु ह्रस्वोनालोचने कञ्। त्वदादिषु पर्वदे
 षु अजानार्थाद्दृशेर्धातोः कस्याच्चात्किन्। आसर्वनाम्नः। सर्वनाम्न आकारेनादेशः स्याद्गृशवतुषु। तादृ
 क्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। तादृगभ्याम्। व्रश्चेति षः। जस्त्वचत्वे। विट्। विङ्। विशौ। विशः। विङ्गाम्। नशेवी।

श्रीः

म. को. सु
२४

नशः कवर्गो न्नादेशो वा स्यात्पदांते। नक्। नग। नद्। नड। नडो। नशः। नगभ्याम्। नडभ्याम्। सौ नुदके किन्
। अ नुदके सुप्युपपदे स्य शोः किन्। चतस्य क। चतस्य गो। चतस्य शो। चतस्य शः। दधे क। दधे ग। दधे षो॥
दधे षः। दधे गभ्याम्। रत्नमुट्। रत्नमुड्। रत्नैषो। रत्नैषः। रत्नमुड्याम्। षट्। षड्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। षड्भ्यः
षस्याम्। षट्सु। षट्सु। कौ रूपधोयादीर्चइकं। रेफ्वा न्नस्य धातौ रूपधोयादुको दीर्घः पदोते। पिपेठीः। पिपेठि
षो। पिपेठिषः। पिपेठिषा। पिपेठीभ्याम्। नुमिसर्जनी यशार्थवायेपि। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इशाकुभ्यां
परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः। षु त्वेन पूर्वस्य षः। पिपेठीषु। पिपेठीःषु। चिकीः। चिकिषो। चिकिषः। चिकीर्षी
चिकीर्षु। विद्वन्। विद्वंसौ। विद्वंसः। हे विद्वन्। वसोः संप्रसारणं। वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं। विदुषः। वसु
संस्विति दत्तं विद्वद्भ्याम्। पुंसो मुड्। सर्वनामस्थाने। पुमान्। हे मन्। पुमांसौ। पुंसः। पुंसा। पुंभ्याम्। पुंसौ। ननु
नेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनशः। अस्मसमुद्धेवाः नङ्। नलोपश्च वा वाच्यः। हे उशन। हे उशनन्।

पु२

रामः
२४

म. को. सु.
२५

उस्मिगभ्याम्। द्यौः। दिवौ। दिक्। द्युभ्याम्। गीः। गिरौ। गिरः। गीर्भा। एवंपूः। चतस्रः२। चतस्रभिः। चतस्रभ्यः२।
चतस्रणाम्। चतस्रषु। का। कै। काः। सर्वावत्। यः। सौ। इदमेदस्याइयम्। तदाद्यत्वे। टप्। दस्येतिमः३। इमे।
इमाः३। इमां। इमे। इमाः। अनया। हलिलोपः। आभ्याम्३। आभिः। अस्ये। अस्याः२। अनद्योः२। आसां। अस्या
मास्यु। स्रक्। स्रग। स्रजौ। स्रजः। स्रग्भां। तदाद्यत्वे। टप्। स्या। त्ये। त्याः। एवं। तदा। यद्। एतदा। वाक्।
वाण। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम्। अश्वशब्देनित्वं बहुवचनान्तः। अश्वनितिदीर्घः। आपः। अपः। अपौभिः। अ
पस्तकारोभादौप्रत्ययेपरः। अद्भिः। अद्भ्यः२। अपाम्। अप्सु। दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भां। तदादिषितिह
शेः। किन्विधानादन्त्यत्रापिकुत्वं। दृक्। दृग्। दृशौ। दृशः। दृग्भां। त्विडा। त्विड। त्विषौ। त्विषः। त्विडभ्याम्।
सप्तजुषोरुत्वं। सज्जः। सजुषौ। सजुषः। सज्जभ्याम्। आशीः। आशिषौ। आशिषेः। आशीर्भाम्। असौ। उत्त्वम
त्वे। अम्। अम्भ्यः। अमुया। अम्भ्याम्३। अम्भिः। अमुष्ये। अम्भ्यः२। अमुष्याः२। अमुद्योः२। अमूषां

रामः
२५

५ गवाक्षकस्यरूपाणिह्रीवेः ची गतिभेदतः ॥ असंख्यवद्वर्णरूपैर्नवाधिकशतंमतम् ॥ स्वस्वप्ननवषड्दोषद्वैस्सुस्त्रीणि जज्ञासोः ॥

अमुष्यां ॥ अमुषा इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ॥ स्वमोर्लुक् ॥ दत्वं ॥ स्वनडुत् ॥ स्वनडुद् ॥ स्वनडुही ॥ चतुरनडुहो इत्यां ॥
 स्वनडुं हि ॥ पुनस्तद्वत् ॥ शेषं पुंवत् ॥ वाः ॥ वारी ॥ वारि ॥ वारा ॥ वार्याम् ॥ चत्वारि ॥ किं ॥ कै ॥ कानि ॥ ईदं ॥ इमे ॥
 इमानि ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः ॥ एतत् ॥ एतद् ॥ एते ॥ एतानि ॥ एतेन ॥ एतयोः ॥ अत्र ह्यस्य ॥ सन्नुद्धो
 नपुंसकानां तलोपो वा वाच्यः ॥ हे वृक्ष ॥ हे वृक्षन् ॥ वृक्षणी ॥ वृक्षाणि ॥ रोः सुपि ॥ अहः ॥ विभाषादिभ्योः ॥
 अही ॥ अहनी ॥ अहानि ॥ अहन् ॥ अहन्ति तस्य रूपः पदान्ते ॥ अहोभ्याम् ॥ दंडि ॥ दंडिनी ॥ दंडीनि ॥ सुपथि ॥
 सुपथी ॥ सुपथानि ॥ दुर्क ॥ दुर्गी ॥ दुर्जी ॥ दुर्जि ॥ नरजनां संयोगः ॥ तत् ॥ ते ॥ तानि ॥ यद् ॥ यो ॥ यानि ॥ एतत् ॥ एतद् ॥ एते
 ॥ एतानि ॥ गवाक्ष ॥ गोची ॥ गवाक्षि ॥ पुनस्तद्वत् ॥ गोचा ॥ गवाक्ष्याम् ॥ शक्त ॥ शक्ती ॥ शक्ति ॥ शक्त्यां
 ॥ ददत् ॥ ददद् ॥ ददती ॥ वानपुंसकस्य ॥ अभ्यस्तात्परोयः ॥ शतुरवयवस्तदंतस्य स्त्रीवस्य वानुमू सर्वनाम
 स्थाने परतः ॥ ददति ॥ ददति ॥ तुदत् ॥ तुदद् ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ अवर्णितात्परोयः ॥ शतुरवयवस्तदंतनुम् ॥ स्व ॥

अत्रोभेदशब्दे रूपाणि निविभानवयव ॥ ५ ॥

म-कोसु
२६

वाशी नद्योः परयोः। तुदती। तुदती। तुदती। तुदती। भात। भात। भाती। भाती। भाती। पचत। पचत। पचत। पचत।
अनोर्नित्यं। शपुशपनोरात्परोयः। शतुरवयवसदन्तस्य नुमृशी नद्योः परयोः। पचती। पचती। दीव्य
त। दीव्यत। दीव्यती। दीव्यती। धनुः। धनुषी। सान्नेति दीर्घः। नुमिसर्जनीयेति षः। धनूंषि। धनुषा।
धनूपीमे। एवं च सुहृद्विरादयः। पयः। पयसी। पयोसि। पयोभ्याम्। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुंसां। अ
दः। विभक्तिकाद्यं। इत्वमत्वो। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्। ॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥
स्वरादिनिपातमवयवम्। स्वरः। अन्तरा। प्रातर। पुनर। सनुतर। उच्चैसा नीचैसा। शर्ने सा। अधक्। सते। पु
पत्। आरात्। पयक्। ह्यसा। श्वसा। दिवा। रात्रौ। सापम्। चिरम्। मनाक्। इषत्। जोषम्। तुल्लीम्। वहिस्।
अवस्। समया। निकषा। स्वयम्। वृथा। नक्तं। नत्राहेतौ। इद्वा। अद्वा। सामि। वत्। व्रीहम्। रावत्। क्षत्रिय
वत्। सना। सनत्। सनात्। उपधा। तिरस्। अन्तेरा। अन्तेरेरा। ज्योक्। कं। शंसस्। विना। नाना। स्वस्ति

रामः
२६

नकिं ५

स्वधा। अलं। वषट्। ओषट्। वौषट्। अन्वत्। अस्ति। उपोशु। क्षमा। विहाय सा। दोषा। मया। निष्प्रा। मुधा।
। पुरा। मिथो। मिथस। प्रायसे। मुहसे। प्रवाह के म। प्रवाहिको। आर्धहलं। अभिष्टाम्। साके। साद्री नमस।
हिरूक्। धिक्। अथ। अम्। आम्। पताम्। प्रशान्। प्रतान्। मा। माड्। आकृतिगणो यम्। वावाह। अहास्व
। एवं। नूनम्। शम्भुत्। युगपत्। भूयस। रूपत। सूपत। कुवित। नेत। चरा। यत्र। कश्चित्। नहाहन्ता।
माकिः। माकीम्। नकिः। माड्। नन्। यावत्। तावत्। तौहै। नौहै। ओषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा
। अलम्। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथा। मुमु। स्मा। आदहः। उपसर्गविभाक्तिस्वरप्रोतिरूपकाश्च।
अवदन्त। अहंभुः। अलिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। डु। श। रे। ओ। ओ। पशु। शुक्म्। यथाकथा च। पाट। पाट
। अंग। हे। हे। भोः। अये। य। वे। ए। एकपदे। पुता। आतः। चा। दिरपाकृतिगणः। तद्वितश्च। सर्वविभक्तिः।
यस्मात्सर्वविभाक्तेर्नीत्ययते सतद्वितानोऽव्ययस्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलादयः प्राक्पा

चेत् ४

म. को. सु.
२७

इपः। इपप्रभृतयः प्राक्स्मासांतेभ्यः। अम्। अम्। क्वीधीः। तसि। वती। ना। नो। एतद् नमव्यं
। अतः। इत्यादि। कुन्नेजन्तः। रुद्योमान्तश्च तदन्तमव्ययमस्मात्। स्मारम्। स्मारम्। जीवसे। पिवथ्ये।
त्क्रातो सुनृक सुनः। एतदन्तमव्ययम्। क्वीत्वा उदेतोः। विसृपः। अव्ययीभावम्। अधिहरि। अव्ययादाप्
सुपः। अव्ययादिहितस्यापः सुपश्चलुक्। तत्र शालायाम्। अथ विहितविशेषणानेह। अतु चैसो। अव्य
यसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौशो। आप्प्रहणं व्यर्थं। अव्ययस्य लिंगत्वात्। तथा च सु
तिः। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वा सुचविभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्मयेति तदव्ययम्॥ वधिभागुरिस्त्वोप
मवाव्योरूपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचानिशादिशा। चगाहः। अवगाहः। पिधानां अपिधा
नं॥ इत्यव्ययानि॥ ॥ श्रीरामः॥

रामः
२७

म० को० वे०
॥१॥

श्रीगणेशाय नमः॥०॥ श्रीसरस्वते नमः॥०॥ पक्षीयुक्तं नृदसिवा। पतिशब्दो घिसंज्ञः।
क्षेत्रस्य पतिना वयं। इह वेति योगं विभज्य नृदसीत्यनुवर्तते। तेन सर्वे विधयश्च नृदसि
वैकल्याः बहुलं नृदसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चो अस्मिन् यस्मिन् नृदसि। साधुनि। भगवत्सं
ज्ञाधिकारगद्यथा योगं संज्ञादयं बोध्यम्। तथा च वार्त्तिकं उभयसंज्ञान्वयात्।
वक्तव्यमिति। मसुखं भासन्नकृता गरीशना। पदत्वात्कुत्वं। भत्वा ज्ञत्वा भावः।
नैनं हि न्यत्पि वा जिनं तु। अत्र पदत्वा ज्ञत्वं। भत्वा कुत्वा भावः। ते प्राग्व्याप्तौ॥
दसि परे पि० अवहिताश्च। हरिभ्यां याह्यो कश्चा॥ आ मन्दै र्दु हरिभिर्या हि रुमः
तृतीया च हो नृदसि। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च। यवा ग्वाग्निहोत्रे ॥१॥

अहेति। मन्त्रे चेतव हो क्यशस्युरोडाशोरिवरु चेतव हा हीनां डस्पदस्पेतिवक्तव्यं।
यत्र पदत्वं भावितत्र शिवनो पवा हो डस्प वक्तव्यमित्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवा हो। श्वेतवा हः।
उक्त्वा निउक्त्वे वा शं सति उक्त्वा यशयजमानः। उक्त्वा शं सौ। परोडास्पते दीयते पु
रोडां॥। अवेयजः। अवयाः। अवयाजो। अवयाजः। अवयाः श्वेतवाः परोडा स्प। एते स
मुद्धो कृतदीर्घा निपात्यन्ते। चादुक्त्वाः। लिङ् धेलेट्। सिबुहलं लेटि। इतश्च लोपः
कस्मै पदे च। लेटस्तिङां वा। लेटोडाटो। लेटप्रडाटा वा गमो स्तो वातो च चित्तो। सि
बुहलं लिङ् क्तव्यः। वृद्धिः। प्रण आयू॥॥ चित्तारिषत्। सुपेशसस्करसति जोषिषट्ठि। आ
साविषदर्शानाया। सिप इलोपस्य चाभावे। पताति विद्युत्। प्रियः सूर्य्यप्रियो अग्नाभ
न१ वाति। सउत्तमस्य। लेटउत्तस्य सस्यवालोपः। करवाव। कखास। टेरेत्वं। आतरे। लेटआ

मकोवे०

२

कारस्य। सुतेभिः सुप्रयसामादयेते। आतामि त्याकारस्य रे। वैतो न्यत्र। लेटश्च कारस्य रे स्याद्वा
आतरे इत्यस्य विषयं विना। पशूनामि शौजनहा गृह्यात्तौ। अन्यत्र किम्। सुप्रयसामादयेते।
उपसंवादां कथोऽयम्। परावन्धेऽप्राशंकायां च लेटः। अहमेव पशूनामी शौ। नेजि
ह्यायं तो नरकं पताम। व्यसयो बहुलं। विकरणा नां हृन्दे सि। आहु। शुक्लस्य भेदति। भिनतीति
प्राप्ते। जरसामरते पतिः। म्रियते इति प्राप्ते। इन्द्रो वस्तेन नैषतु। नयते लेटः। शप्सि यो द्वौ विकरतो।
इन्दुरा युजाते त रूपे मप्रवृत्तं। तरे मेत्यर्थः। तरते विध्यादौ लिङ्। कुसि पृशप्चेति त्रयो विकर
णाः। सुप्तिङ् पग्रहलिंगानां कालहलचुस्वरकर्तृ यङ्। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकुरेयाम्
सोपि च सिध्यति बाहुलकेन। धुरिदक्षिरायाः। दक्षिरास्यामिति प्राप्ते। चषालं येऽश्च यय पाय

रामः

२

तक्षति। तक्षंतीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। वृत्तचारिणामिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते।
। प्रतिपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते। मधोस्तप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। न
रः पुरुषः। अधासवीरेर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाचकाः प्रत्य
याः। श्रोग्रीमाधास्पमानेन। लुटो विषये लट्। तमसो गा अदुक्षत्। अधुक्षदिति प्राप्ते। मित्र
वयं च सूरयः। मित्रावयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः।
तथा च तद्वाचीनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अत्रादाय। अणविषये अच्। यद्वा यशब्दादण
भ्यलिङ्गाशिष्यङि तिङ्कारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्तेरव। छन्दसु भयथा।
धात्वधिकारोक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुको भयसंज्ञः स्यात्। वर्द्धन्तु वा सुषुतयः। वर्द्धयंति तस्यर्थः।

म. को. वै.

३

आर्द्धधातुकत्वासिलोपः। विशृणिवरे। सार्वधातुकत्वात्पुःश्रुभावश्च। ह्रस्ववोरिति यण। तुमर्थे से से
न से अ से क से न ह्ये अ ध्ये क ध्ये न श ध्ये श ध्ये न त वे त वे ड. त वे नः। से। वक्षे रापः। से न.
ता वा मे षे। अ से। शर दो जी व से धाः। अ से निति तु आद्युदात्तः। क से। प्रि षे। क से न। ग वा मि व ष्वि
य से। अ ध्ये। अ ध्ये न। ज ठ रं प रा ध्ये। प क्षे आद्युदात्तः। क ध्ये। क ध्ये न। आ ह व ध्ये। श ध्ये।
श ध सः सह मा द य ध्ये। श ध्ये न। वा य वे पि व ध्ये। त वे। दा त वा डा त वे ड.। सू ते वे। त वे न। क र्त्त वे.
प्र थै रा हि ष्ये अ व्य थि ष्ये। स्ते ति या त न्ने। प्र या तुं रो ढं अ व्य थि तु मि त्यर्थः। इ षे वि खे वा नि षा
तौ। इ षं वि ख्या तु मि त्यर्थः। कृ त्पा र्थे त वे के न के न्य त्वे नः। धा तो रे ते स्युः। त वे। अ न्वे त वे। के न।
अ व गा हो के न्य। दि दृ क्षे रापः। त्व न। क र्त्त म्। स पि त दोः क सु न। तु म र्थे। पु रा कूर स्प वि स पो वि र पृ षं।

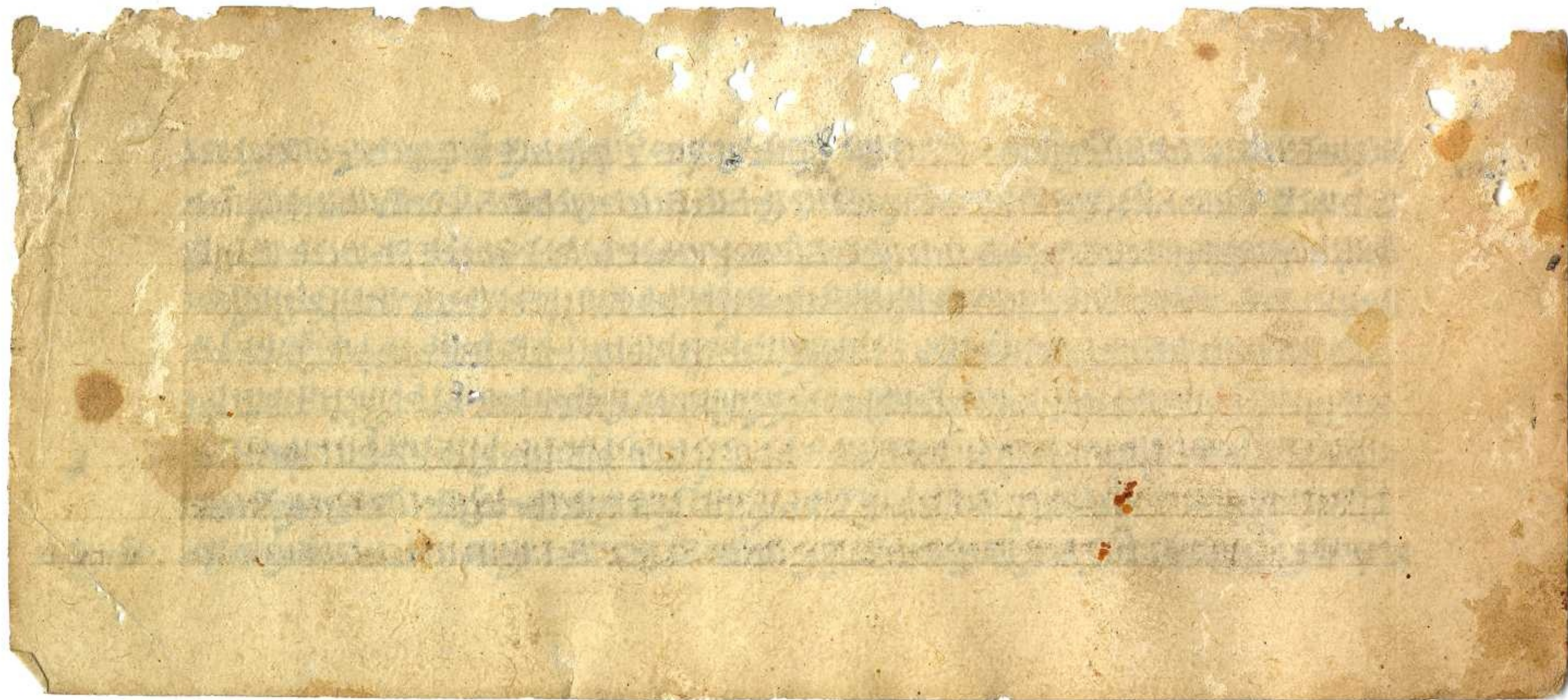
रामः

३

पुराजतभ्य आत्तः। प्रकृत्यातः पादमवपरे। ऋकपादसुभ्यस्थ एडु प्रकृत्यास्मात् ननुवका
र्यकारपरे अति उपपद्यन्ते अधरम्। सुजाते अश्वस्तु ते। अतः पादे किम्। एतास एतेर्वन्ति।
अवपरे किम्। तेवदन्। अव्यादवद्यादवके सुरवता यमवन्तवसुपुच। एषु अवपरे पति एडु प्र
कृत्या। वसुभिर्नो अव्याते। मित्रमहो अवद्यात्। माशिवासो अवक्त्रमुः। तेनो अवत। शतधारो अ
यं मरिणः। तेनो अवन्तु। कुशिकासो अवस्पवः। सुपांसुलुक् पूर्वसर्वर्णः। देयाडाडाया जालः।
ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते। परमेव्यो मनः। व्योमनीति प्राप्ते। धीती। मती। सुष्टुती। धी
त्या। मत्या। सुष्टुत्मेति प्राप्ते पूर्वसर्वर्णः। यासुरथारथीतमा। यौसुरथौ इत्यादौ प्राप्ते आ। नताद्
ब्राह्मणं। नतमिति प्राप्ते आत्। नद्युष्मेवाजुवन्धवः। अस्मे इन्द्रावृहस्पती। युष्मासु अस्मभ्यमि
ति प्राप्ते शो। उरुयाधसुया। उरुणा। धसुनेति प्राप्ते या। नाभापृथिव्याः। नाभाविनि प्राप्ते डा। ता

न को वे अनुष्ठोऽवावयतात। आङोऽङ्गा। साधुया। साध्विति प्राप्तेया च। वसंतायजेत। वसंतेऽति प्राप्तेया
 ४ ल। इया। इयाजीकाराणां सुपसंख्यानं। उर्विया। उरूरोति प्राप्ते। इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिरोति प्रा
 प्ते। इया च। इति नमुष्कं सरसीशयानं। सरस्यामिति प्राप्ते। ई। आ। जसेरसुक। वाह्यणासः। तचादी
 नावेयदुवडेने। तनुपुषेम। विषुपश्य। विषुवंपश्य। स्वर्गलोकः। सुवर्गलोकः। अंवकं वियंवकं।
 वरेणं वैरेणियं। अतोमि सरैस। वहुलं छंदसि। अग्निर्देवेभिः। मत्रेष्टाङ्गादेरात्मनः। आत्म
 न्। शब्दस्यादेर्लोप आदि। त्मना देवेषु। अपोभि। मासमृन्दसीति वक्तव्यं। मादिः। शरदिः। प्र
 ससुपोदः पादपूरणे। सखां देस्तः। प्रप्रायमग्निः संसमिधुवसे। उपोयमे परामृश। किंनोदुद्वयं से।
 बध्याः पतिपुनपृष्टपारपदपयस्यो बधु। विसर्गस्य संसात्। वाचस्पतिं विश्वकर्माणां दिवस्य
 त्रायसूर्याय। दिवस्यृष्टं संदमानः। तमसस्यारमस्यपरिवीत ईलस्य दे। दिवस्यो दिधि याणा।

रायस्योपयजमानेषु धत्तः ॥ इति वैदिकप्रक्रिया ॥ धातोः । अत्र उदात्तः स्यात् । अनुदात्तं पदमे
कवर्जम् । परिभाषेयं स्वरविधिविषयाय स्मिन्नपदेयस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं व
र्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे धातुस्व
रेणायकाराकार उदात्तः । शिष्टमनुदात्तं । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इति तकाराकारः स्वरितः । स्वरिता
संहितायामनुदात्तानां । एकश्रुतिः स्यात् । इति तकाराकारः प्रचयः । अनुदात्तस्य च यञोदात्तलोपः ।
यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तोलुप्यते तस्योदात्तः । देवीवाचं । अत्र ङीवुदात्तः । आद्युदात्तश्च । प्रत्यय आद्युदा
त्तः स्यात् । कर्तव्यं । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । नद्यो युद्धति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरित
प्रचयौ । चितः । अत्र उदात्तः स्यात् । चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थः । चितिप्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदा
यस्यातोदात्ततावाच्येत्यर्थः । नभंतामन्यके समे । यके सरस्वती । तक्तुते । तद्धितस्य । चितस्तद्धितस्या

म. जौ. क. श्री गणेशाय नमः ॥ धातोः ॥ आत्तीयाध्यायान्तये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः ॥ इति हिः ति कृत् संज्ञा
 १ वासरुनोऽस्त्रियां ॥ अस्मिन्धात्वधिकारेऽसर्गोपवादप्रत्ययउत्सर्गस्य वा बाधकः ॥ अधिकारे क्तवि
 ना ॥ कृत्वाः ॥ राबुल्लतचावित्यतः प्राक् कृत्य संज्ञाः स्युः ॥ कर्त्तरि कृत् ॥ इति प्राप्तिः ॥ तयोरेव कृत्यत्तखलर्थाः ॥
 एते भावकर्मणोरेव स्युः न व्यन्तव्यानीपरः ॥ धातोरेते स्युः ॥ एधितव्यम् ॥ एधनीयं त्वया ॥ भावेऽप्येत्सर्गिकमे
 कवचनं क्लीबत्वं च ॥ चेतव्यश्च यनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ केलि मरु उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमाः मायाः पक्त्या इ
 त्थर्थः ॥ भिदेलिमाः सरत्नाः ॥ कर्मणि प्रत्ययः ॥ वसेत्तव्यकर्त्तरि सिद्धिः ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ कृत्यः ॥ उपसर्गस्था
 त्रिमित्तात्परस्या च उत्तरस्य कृत् स्थस्य न स्पर्शा तं स्यात् ॥ प्रयाणीयम् ॥ अचः किं ॥ प्रमग्नः ॥ निर्विष्यस्योपसंख्या
 नम् ॥ रोर्विभाषा ॥ प्राग्वत् ॥ प्रयापणीयम् ॥ प्रयापनीयं ॥ हलन्वे जुपधात् ॥ हलादे रि जुपधात् ॥ कृत् न स्या चः प
 रस्पर्शो वा ॥ प्रकोपणीयं ॥ प्रकोपनीयं ॥ हलादेः किम् ॥ प्रोहणीयं ॥ इजुपधात् ॥ किम् ॥ प्रवपणीयम् ॥ इजादेः स

[illegible]

म. को. ह. चरेराहि. चागुरो. आचर्योदेशः. गनव्यइत्यर्थः. अगुरोकिम्. आचर्यो गुरुः. यम्यं. अवद्यमराम
 वर्यगर्हपशितान्निरोधेषु. अवद्यं पापं. परंपविक्केयं. शतेनवर्यकन्या. वस्यं करणं. ८
 २ वहंत्सनेनेतिव ह्यंशकटम्. वाह्यमन्यत्. अर्थः स्वामिवेश्मयोः. अनयोः किम्. आर्यो वाह्यराः
 उपसर्गकात्मापुजने. गर्भग्रहरोप्राप्तकालाचेदित्यर्थः. उपसर्गगोः. गर्भाधानार्थं दृष
 भेरोपगन्तुं योगेत्यर्थः. पुजनकाल्येति किम्. उपसर्गकाशीप्राप्त्येत्यर्थः. अजर्घसंगतं
 विशेष्यं चेत्. न जीर्घतीत्यजर्घं. वदः सुमिक्कपू. चाद्यत्. वद्योद्यं. वद्यवद्यं. मुकोमावे. क्य
 प. वद्यरोगाभावो वद्यभयं. हनस्तवा. चात्क्यप. वद्यरोगाहननं वद्यहत्या. एतिसुशास्त्रं तु
 प. क्यप. हसस्यपि नितुक्. इत्यः. सुत्यः. शिष्यः. इति वजोग्रहणं. नदृडः. इड. सुवाद्या.
 अतिजः. आदृत्यः. पुनः क्यवुक्तिः परस्यापिरपतो वाधनार्थः. अवश्यसुत्यः. मजेर्विभाषा. मजेः

रामः

२

क्यवा। म. ज्यः। अहलोरपित्। अवरणीताहुलंता अएपत्। च जोः कुचिस्थतोः। च जोः कुतंचितिराय
तिचा। नि। का। यामनिटइतिवक्तव्यम्। तेनेहना। गज्ज्यं। माज्ज्यं। ओरावश्मके। रापत्। पाव्यं। लुंवेदवश्य
मः। क्त्वेतुं काममनसोरपि। समोवाहिततयोर्मं। सस्यपचिद्युद्घजोः। अवश्यलाव्यं। तुम्। गनु
कामः। गनुमनाः। सम्। सहितम्। संहितम्। सततं। संततं। मांसः। मांस्यचनी। मांस्याकः। भव्यजे
वप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राप्यापात्तावा। एतेहत्यानाः कर्त्तरिवा निपात्यन्ते। भवतीतिभ
व्यः। भव्यमनेनवा। भोज्यं भक्ष्यं। भोज्यमन्यत्। व जोः इदं संज्ञायाम्। नकुतं। वाच्यम्। वाक्यमन्य
त्। राजसूयसूर्यमघोद्यरुच्यकुप्यहृष्यपच्यव्याः। एतेसप्तक्यवन्तानिपात्यन्ते। भिद्यो ध्यो
नदे। उक्ते धत्वं च निपात्यन्ते। भिनत्ति कुलं भिद्यः। उक्त्युदकमुद्ग्रः। नदे किम्। भेजा। उज्जिता। ९
पुष्पसिद्धौ नक्षत्रे। विषूयविनीयजीत्यामुं जकल्कहलिषु। विषूयो मुंजः। विनीयः कल्कः। जित्योह

म. को. ह.

३.

लिः। पुत्रपिमां गृहेः। सुंदरीतिवक्तव्यम्। प्रतिगृह्यं। अपिगृह्यं। लोकेतुप्रतिगृह्यं। अपिगृह्यं।
ह्यं। पदसैरिवास्यापक्षेपुच। अवगृह्यं। प्रगृह्यं। पदं। अस्वैरीपरतंत्रः। गृह्यकाः। पुकाः। गृह्यमगृह्यः।
सेनाः। आर्थैर्गृह्यते। आर्थगृह्यः। तत्पक्षाश्रितइत्यर्थः। विभावाकृवृषीः। कृत्यं। वृष्यं। पक्षेरापत्। का
र्थवर्ष्यं। पुत्रं च वने। पत्रं वाहनं। योग्यमन्यत्। अमावस्यादन्तरस्याम्। अमासहवसतोऽस्याचन्द्रा
ऽकीवित्यमावस्या अमावास्यावा। अज्जेपरिचाये। मचाव्यसम्। स्याः। अज्जावेतेसाधवः। केतौकु
उपाव्यसंचाये। चित्पाणिचिमेच। चित्पोगिनः। अज्जेभ्यनमज्जिचित्पाः॥ इतिहृत्यप्रक्रिया॥ ॥
रगुल्लवौ। धातोरेतौस्तः। कर्त्तरिहृदितिकर्त्तव्यं। पुत्रोरनाको। युतुस्तयोरननासिकयोरेतौस्तः। का
रकः। कर्त्ता। नंदिगृह्यचादिभ्योऽपुलिभ्यचः। नंद्यादेर्लुगृह्यादेशिनिः। पचादेरभ्यात्। नंदयतीति
नंदनः। जनार्दनः। लवरा। गरोनिपातनास्यत्वम्। गृही। स्थायी। मंत्री। पचः। आहृतिगरोयम्।

रामः

३.

रूप वाचाधी किरकः। क्षिपः। वृधः। वृसः। जः। पिघः। किरः। आतेमोपसर्गे। प्रजः। सुजलः। पावाध्या
धेदृशः। डाः। पिवः। जिघ्रः। धमः। धयः। पशुपः। अनुपसर्ग। लिम्बविन्दधारिपारिवेबुदेजिचेतिसा
तिसाहिम्ब। लिम्बः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातयः। साहयः। अनुपस
गकिम्। पुलिपः। गवादिषुविन्देः सज्ञायाम्। गोविन्दः। अरविन्दः। ददातिदधात्येर्विभाषा। ददः। दधः।
पक्षेवक्षमारोगाः। ज्वलितिकसनेभ्योरगः। वास्यात्। ज्वालः। ज्वलः। चालः। चलः। श्वाद्यधासु
संस्तुतीरावसावहलिहस्त्रिपचसम्ब। अवशपायः। आत्। दायः। धायः। व्याधः। आस्नावः। संस्नावः
। अत्पायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः। विभाषागहः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनजल
ज्वाहः। ज्योतिषिगहः। गेहेकः। गह्गतिधान्यादिकमितिगहम्। शिल्पिनिष्ठुन्। क्रियाकोशलंशि
ल्यम्। पंपुमयस्य। आदिरित्। नृतिस्वनिरजिम्बरव। नर्तकः। रवनकः। अकेअनेचरंजेर्लोपोवाच्यः।

म-को-हः

४

रजकः। नस्यकः। गायकः। सपुङ्गु। गायनः। पुरुषः। समभिहारेवन्। समभिहारग्नहरोनसाधुकारि
त्वंलह्यते। प्रवकः। सरकः। लवकः। आशिषिवावु-स्यात्। जीवताजीवकः। तत्रोपपदं सप्रमी-स्यमासप्र
म्पतेपदेकर्मणि। त्पादौवा-अत्वेनस्थितं कुंभादितद्वाचकं पदं सुपपदं संज्ञं स्यात्। कर्मरूपस्य। कर्मरूपपद
देधातो रण। कुंभं करोतीति कुंभकारः। आतो-उपसर्गिकः। सुप्युपपदेधातोकः। अरोगः पवादः। गेदः। कं
वलदः। अनुपसर्गिकिम्। गे संदायः। मूलविभुजादिभ्यः कः। मूलानि विभुजति मूलविभुजोरचः।
आकृतिगणोयं। महीधुः। कुधुः। सुपिस्थः। समस्थः। विषमस्थः। सुपीतियोगविभागादन्यस्माद
पि। द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः। अम्बावगोभूमि सत्त्वापद्वि-त्रिकुडो कुडो कुं गुमं जिपुं जिपरमेव हि
दि-अग्निभ्यः स्यः। एभ्यस्थस्य सस्यषः स्यात्। द्विषः। त्रिषः। तुन्दशोकयोः परिमजापनुदोः।
तुन्दशोकयोः कर्मरोगरूपपदयोराभ्यां कः। आलस्यसुखावहरणघोरितिवक्तव्यम्। तुन्दप

रामः

४

रिम जो लसः शोकापनुदः सुख स्थाहती प्रेदासः कः स्यात् सर्वपदः पथिपुतः समिरव्यः
गो संख्यः जापोचकः कर्मरापुपपदे सामगः पिवते सुराशीधोरिति वाच्यम् सुरापी शी
धुपी हस्तेरनुचमने च अंशहरः अनुचमने किम् भारद्वाजः शक्ति लो ग लो कुशतो
मरवष्टिचटचट्टीधनुष्युगहः शक्तिगहः वयसिचा उद्यमनार्थ सूत्रम् कवचहरः कुमा
रः आदिताक्षीले पुष्पाशपाहरति तच्छीलः पुष्पाहरः अहः अस्यात्कर्मरापुपपदे पूजा
हीवाहसरी संवकर्णयोर्मिजपो हस्ति सूचकयो रिति वक्तव्यम् संवेरमोहस्ती कर्णो ज
पः सूचकः अधिकररो शेते खे शेते खशायः पाश्चादिषूपसंख्यानं पार्श्वीभ्यां शेते पाश्च
शायः पृष्ठशायः उदरशायः चरेष्टः अधिकररो उपपदे कुरुचरः भिक्षासेनादायेषु च
भिक्षाचरः सेनाचरः आदायेति त्यवने आदायचरः कौजो हेतुताक्षीलानुलोमेषु एषु

न-को-ह-द्योतेषु कृत्रयः। अतः कृत्रयः सकृन्मपानकुशाकर्णिष्वनव्ययस्य। अत उत्तरस्यानव्ययविसर्ग
 ५ स्पसमासेनिज्यंसादेशः करोत्यादिषु परेषु। यसस्करो विद्या। आहुकरः। वचनकरः। दिवा
 विभानिशाप्रभाभास्कारां तानंतादिवहनां दीकिं लिपिलिविलिभक्तिकर्त्तविवक्षेत्रसंख्या
 जंघावाहहर्षतद्वनुरस्यु। एषु कृत्रयोः हेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः।
 कस्कादित्वात्सः। भास्करः। कारकरः। वहुकरः। एककरः। द्विकरः। अहस्करः। अरुष्करः। ता
 दि। नशब्दस्योक्तकलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु। एषु कृत्रयोः न। शब्दकारः। संवत्सकृतो
 रिन्। वीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। संवत्सरि वीहि। शकृत्करिर्वत्सः। हरते हृतिनाथयोः पश्ये।
 दृतिहरिः। नाथं नासारजुं हरतीति नाथहरिः पुत्रः। फलेज्यहिरात्मभरिश्वा एतौ निपात्येते।
 चाकुक्षिंभरि। चाटुसु आत्मोदरकुक्षिषितिपेठुः। ज्योत्स्नाकरं भमुदरं भरयश्चकोर इति मुरारिः।

रमः

५

एजेः खड्गः। एपं तात्। अरुर्द्विषदजं तस्य मुम्। अरुषो द्विषतोऽजंतस्य मुम्। सिद्धं तेन त्वय्य
स्य। शिता च्छवादि। जनं एजयतीति जनमेजयः। वातमुनी। तिलशर्ध्वजधेटुदजहा
तिभ्यः खड्गः उपसंख्यानां। वातमजामगाः। सित्पनयधस्य। ह्रस्वः। मुनिंधयः। तिलंतुदः। शर्ध्व
जहामाषा। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः। स्तनेधेटो नासिकायोर्ध्मधेटोतिवक्तव्यं। चाहुटो नासिया
मयो। स्तनंधयः। नासिकंधमः। नासिकंधयः। टितास्तनंधयी। नाडीमुद्योः। ध्माधेटोः खड्गः। ना
डिंधमः। नाडिंधयः। मुष्टिंधमः। मुष्टिंधयः। उटिकूलेरुजिवहोः। कूलमुदुजः। कूलमुदुहः। वहामे
लिहः। वहस्संधसंलेटीति वहंलिहोः। अभंलिहो वायुः। परिमारोपचः। प्रस्थं पचास्थाली।
खारिंपचः। कटाहः। मितनखेच। मितं पचावाह्यणी। नखं पचायवाह्यः। विध्वरुषोस्तुदः। विधुं
तुदः। राहुः। अरुंतुदः। धूर्त्तः। असूर्यललाटयोर्द्विशितयोः। असूर्यमित्यसमर्थसमासः। दृशिना

माधवार्द्र

६

नत्रः संवत्सरात्। अस्तूर्यपश्चाराजदाराः। ललाटं तपःसूर्यः। प्रियंवदः। वज्रवदः। गमेः सुप्रिवा
यः। मितंगमो हस्ती। विहाय सोविहव। स्वच डि द्वावाच्यः। विहंगमः। विहंगः। भुजंगमः। भुजंगः।
द्विषत्परयो स्नापेः। खच। खचिह स्वः। खचिपरे रौ उपधायाह स्वः। द्विषन्तं परं वा तावद्यती
ति द्विषंतपः। परंतपः। वाचियमो वृते। खच। वाचं यमपुरंदरो च। वाक्पुरोरम न त्वंच निपात्य
ते। वाचं यमो मौनवृती। वृते किम्। अशक्तादिना वाचं यच्छृतीति वाग्यामः। पूः सर्वयोर्द्विरसहोः। पुरं
दारयतीति पुरन्दरः। सर्वसहः। भगन्दारयतीति भगंदर इति कथं बाहुलकात्। सर्वकलाभ्रक
शिषेषुकषः। सर्वकषः। खलः। कलंकषानदीः। अभ्रं कशो वायुः। करिषं कषा वात्या। मेघर्तिभयेषु लजः। मे
घं करः। जतिं करः। भयं करः। भयशब्देन तदंतविधिः। अभयं करः। क्षेमप्रियमदेराच। एषु लज्जोराचारखच
क्षेमं करः। शैवं करः। प्रियं करः। प्रियकारः। मर्दं करः। मर्दकारः। कथं तर्हि अल्पारम्भां क्षेमकरा इति कर्मणाः शै
म

श्रीरामः

६

षत्वविवक्षायां पचाद्यत्। एवं जं गा धर भू धर द्यः। आशिते भुवः करण मावयोः। खच्। आशि
तो भवत्यनेन आशितं भव औदनः। आशित स्प भवनं आशितं भवः। संज्ञायां भूत्सु जि
धारि सहित पिदमः। खच्। विश्वं विभर्तीति विश्वं भरः। रघं तरं सामः। पतिं वरा कन्या। शत्रुं ज
यो हस्ती। युगं धरः पर्वतः। सत्रुं सहः। सत्रुं तपः। अरिन्दमः। गममः। सुतंगमः। अना
त्यन्तः। धृदूर पारसवीः। ननेषुडः। गमेः। अन्नगः। सर्वत्र पन्नयोर्वीच्यं। सर्वत्र गः। पन्नपति
तंगच्छतीति पन्नगः। उरसो लोपमः। उरसा गच्छतीत्युरगः। सुदुरेः। धि करणे। सुखेन ग
च्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। अन्यत्रापि दृश्यत इति वाच्यं। गमगः। देवविहाय सोविहादेशो वाच्यः।
विहगः। आशिषिहनः। शत्रुं वध्यात् शत्रुहः। आशिषि किम्। शत्रुघातः। दशवाहनोः। गानस्य च

म. को. क. ठ. संज्ञा वा म. दाह शब्दे आऽऽ पूर्वी द्वे ते रारोऽऽ न्यस्य। दावी घाटः। चारो वा। चार्वी घाटः। चार्वी
 घातः। अये लेखानामसोः। अथ पूर्वी द्वे ते र्दुः। अनाशी रर्थमिदं। केशा पदः पुत्रः। तमो पदः सूर्यः।
 कुमार शीर्षयो रितिः। कुमार घाती। शिरसः शीर्ष भावो निपात्यते। शीर्ष घाती। लूटो लोका
 मापत्यो ह्यक। हने हं लक्ष्मणवति कर्त्तरि। जाया घाना। पति घी स्त्री। अमनुष्य कर्त्तव्ये च॥
 कृ ४ जाया घृस्ति लकालकः। पति घी पाशिरे खापितं घृ घृतं। अमनुष्ये किं। आरु घातः। अष्टदुः। अ
 थ कथं वलभद्रः प्रलंब घ्नः। अनुघ्नः। कृत घ्न उत्यादि। मूल विभु जादित्वात्सिद्धं। चोर घातो नगर
 घातो हस्तीति वा हलकादृशः। शनौ हसिक पाठयोः। हनेष्टक। मनुष्य कर्त्तव्यं कार्यमिदम्। हस्ति
 घाना। कपाट घ्नश्चोरः। कवाटे तिपाठान्तरम्। पाशि घताड्योऽश्लिषिनि। श्लिषिनि किम्। पाशि घा
 तः। ताड घातः। राजघ उपसंख्यानं। राजानं हनिराजघः। आह सुभग स्थूल पलित नगनां धपि वेष

रामः
 ७

अर्थेष्वौहः करणोऽयम् । एष्वर्थेष्वनैषु कर्मस्य पदेषु कृञः ख्यन् । अनाद्यमाद्यं कुर्व
न्यनया आद्यं करणी । अचौकिम् । आद्यी कुर्वन्त्यनेन । कर्त्तरि भुवः खिञ्चुक् । आद्यादिषु
अर्थेष्वनैषु भवते रेतोऽस्त्रः । अनाद्यं आद्यो भवति आद्यं भविष्यः । आद्यं भावुकः । सस्त्रिषु
दुहदुहयजविदभिदद्धिजिनीराजामुपसर्गेष्विच्छिप् । अभ्यक्षिपुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । दुसत्
सदिरपदेरिति षः । उपनिषत् । अंडस्त्रः । प्रसूः । मित्रद्विद् । प्रद्विद् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् ।
अश्वधुक् । प्रधुक् । वेदवित् । निवित् । अजगज्जामाभ्यान्त्यते र्णो वाच्यः । अजगणीः । जगमणीः । भजोऽशिवः
। अंशमाकर् । प्रभाक् । अदोनन्ने । विदस्यात् । आसं अनीत्यामात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अनादः । कथं
च । अदेविद् । पूर्वेण सिद्धेव च न वा सरूपेति प्राप्ता एवाध्वनार्थः । कव्यात् । आममांसमक्षकः ॥

न. को. क. दुहकपृथग्वा। कामदुघा। अन्त्येभ्योपि दृश्यते। मनिनृकनिपुवनिपुविचयेतेप्रत्ययाधातोःस्युः। नेह
क्रियति। वशादेःकृतइरण। सुशर्मा। प्रातरित्वा। विहृनोरनुनासिकस्यात्। विजायतइतिविजावा। ओण
अपनयने। अवावा। शेट्। रेट्। सुगण। छिप्र। अयमपि दृश्यते। उखास्यत्। परीक्ष्यत्। बाहभट्
। प्रतः। पदानस्यानितेर्नस्यरात्वं स्यादुपसर्गस्थानिमित्तात्परश्चैहेप्राण। आशसःकावुपधा
याइत्वंवाच्यं। आशीः। इत्वेवे। जीः। पूः। मोनोधातोः। प्रतान्। प्रशान्। गमःको। अनुनासिकलोपः
। अंगगत्। गमादीनामिति वक्तव्यम्। परितत्। संयत्। उड्। गमादीनामिति वक्तव्यं। लोपश्चा। गूः।
भूः। स्थःकच। चात्किप्। संस्थः। संस्थाः। सुप्यजातोरिगनिसादील्ये। अजात्यर्थेधातोरिगनिसादी
ल्येद्योते। उह्लभोजी। शीतभोजी। मनः। सुपिमन्यतेरिगनिः। दर्शनीयमानी। आत्ममानेख रमः
श्च। स्वकर्मकेमननेवर्त्तमानात्मन्यतेःसुपिखश्च। क्षिनिः। परिशुतमात्मानंमन्यतेपरिशुतंमन्यः ८

॥ इच एका चोम्पयवच्च । उजनादेका चोम्पा सच स्वाद्यं वत्स्विदने परे । औतो मा सोः । गं मन्यः । वाम
श सोः । सिद्यं मन्यः । श्री मन्यः । न् । नरं मन्यः । भवं मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते । श्रिमन्यं कुलं । भाष्यकार
प्रयोगाच्छेदशब्दसहस्रः । सुममोरमावप्रव । भूते । अधिकारोद्यं । वर्तमाने लट्ठितियावत् । करोद्यजः
। करो उपपदे भूतार्थाद्यजे र्शिनः कर्त्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । कर्मणि हनः । पितृव्यघाती । ९
ब्रह्मभूरावृत्रेषु किम् । ब्रह्महा । भूराहा । वृत्रहा । किप्तेत्येव सिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्विवेति नियमार्थ
मिदं । एवमग्नेपि । सुकर्मपापमत्र पुण्येषु कृजः । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ।
सोमेषु चः । सोमसुत्र । अग्नेवेः । अग्निचित् । कर्मण्यग्न्याख्यायां । कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चि
नोतेः किप् अग्न्याधारस्थूलविशेषस्याख्यायां । इपेन इव चितः इपेन चित् । कर्मणी निविक्रियः । कर्म
ण्युपपदे विपूर्वात् कीराते रितिः । कुक्षितग्नहं कर्त्तव्यं । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । दृशोः कनिष् । ९

सहेच। सहयुध्वा। सहकृत्वा। सप्रम्यां जनेर्दुः। तत्पुरुषेति बहुलं। डे-रलुक्। सरसिजं २

म. को. दु.

९

कर्मरिं भूते। पारं दृष्टवान्। पारं दृष्ट्वा। राजनियुचि कृजः। कृनिप्। युधिरं तर्मावितरणार्थः।
रा जानं यो धितवान्। राजयुध्वा। राजकृत्वा। सरोजं। उपसर्गं च संज्ञायां। प्रजाः। अन्ये कर्मरिं।
अनुपूर्वाजनेः कर्मण्युपपदेर्दुः। पुमां समनुरुद्धा जाता पुमनुजा। अन्येष्वपि दृश्यते। अजः। द्विजः।
। वाह्यराजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकात्तरैष्वपि कचित्। परितः।
। स्वातापरिखा। यच्चुम्याम जातो। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यने जनेर्दुः। संस्कारजः। अदृष्टजः। कृत्तव
तृनिष्ठा। शतौ निष्ठा संज्ञौ स्तः। निष्ठा। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः कृः
। कर्त्रिर्कृदितिकर्त्रर्थे कृवतुः। रनातं मया। सुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुं कृतवान्। अदो जगिष्यन्ति
किति। ल्यपि तादो किति च। इकारश्च चारणार्थः। जग्धां। निष्ठा यामण्यदर्थे। ण्यदर्थो भावकर्मणी
ततो न्यत्र निष्ठायां शिष्यो दीर्घः स्यात्। शिष्यो दीर्घात्। निष्ठा तस्य नः। क्षीणवान्। भावकर्मणोः सुप्ति

रामः

तः कामो मया। उरुते रुरुवद्रावो वाचः। तेने का चत्वा नेट्। उरुते तः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य चट्। र
दाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च। ष्। शीर्णः। भिन्नः। द्विचः। संयोगादे
रातो धातोर्दशवतः। यराव संयोगादे रादना निष्ठातस्य नः। दृराः। ग्लानः। ल्वादिभ्यः। एकविंशतेर्लूजादिभ्यः
प्राग्वत्। लूनः। ज्याग्रहिज्या। हलः। अंगावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदंतस्यागस्य दीर्घः। जीनः। दुग्धो
दीर्घश्च। दुगतौ। टनः। गूनः। पूजो विनाशे। पूनायवाः। विनष्टा इत्यर्थः। पूतमन्यत्। सिनोतेर्गस्य सकर्म
कर्त्तृकस्य। सिनोर्गसः। ग्नासेति किं। सितापाशेन सूकरी। कर्मकर्त्तृकेति किं। सिनोर्गसो देवदत्तेन। ओ
दितम्। प्राग्वत्। भुजो। भुजनः। दुग्धोऽपि। मूनः। दुवमूर्त्तिस्पर्शयोः। अपः। दुवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे
अपैः संप्रसारणं स्यात् निष्ठायां। उयोः स्पर्शे। अपैः तु निष्ठातस्य नो स्पर्शेऽर्थे। शीनं। घनं। अस्पर्शे किं। शीतं जलं
। दुवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किं। संशयो नो ह्यपि कः। शीता संकुचित इत्यर्थः। प्रतेः। संप्रसारणं निष्ठायां। प्रतिशुभिनः

म. को. क. विभाषाः भवपूर्वस्यातथा। अभिज्ञानं। घृतं। अभिज्ञानं। अवज्ञानो अवज्ञानो वृषिकः। व्यवस्थित
 १० विभाषेयम्। तेनेह न। समवज्ञानः। अज्ञानपादाने। निष्ठातस्य नः। यस्य विभाषा। यस्य क्वचिद्देहिहितस्ततो
 निष्ठाया इरण। उदितो वेति क्वायां वेड्वादिह नैट। समकः। अनपादाने किं। उदत्तमुदकं कूपात्। दिवोऽवि
 जिगीषायां। दूनः। विजिगीषायां नु दूतं। निर्वारणे वाते। अवाते इति हेदः। निपूर्वाद्वाते निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वात
 श्वेत्क-र्त्तन। निर्वारणे जिर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वारतो वातः। उषंकः। निष्ठातस्य। शुष्कः। पचोवः। पक्कः। क्षायोमः
 । क्षामः। रूपः प्रपूर्वस्य। प्रात्स्यः संप्रसारणं निष्ठायां। प्रस्यो न्य रस्याम्। निष्ठातस्य मोवा। प्रसीतः।
 प्रसीमः। प्राक्किमुः स्यानः। अनुपसर्गोत्कुक्षीवैकरोल्लोचाः। एते निपासंते। क्वचिदेकदेशस्यापी
 टं निपातनमिष्यते। फलवान्। अनुपसर्गोत्किमुः। आदितश्च। आकारे तो निष्ठाया इरण। तिच। चरफ
 लोरत उतादौ किति। प्रफुल्लः। प्रक्षीवितः। प्रकृशितः। प्रोक्ष्य धितः। उत्फुल्लसंफुल्लयोरूप संख्यानं॥

Handwritten text in a script, likely Indic, on aged, yellowed paper. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines. The script is dark and appears to be a form of Devanagari or similar Indic script. There are some red ink markings or corrections visible in the middle section of the text. The paper shows signs of wear, including creases and discoloration.

१ यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिर्जीयते सः प्रातिपदिकार्थः । इदं ने श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते ।
५ प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता । धातुपावनव्यापारजन्यफलश्रयः कर्म ५

म-कौ-का श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणावचनमात्रैः प्रथमा । नियतोपस्थितिकः ।
१ प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये संख्यामा-
त्रे च प्रथमा स्यात् ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः ॥ नीचैः । कृत्स्नः । श्रीः । ज्ञानम् । लिंगमात्रे । तटः । तटी-
तटं । परिमाणमात्रे । द्रोणो ब्रीहिः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । वरुवः । संबोधने च । प्रथमा । हिराम । कर्तु-
शक्तिस्तत्कर्म । कर्तुः । क्रियया प्रमिष्टं तत्कारकं कर्म संज्ञं स्यात् । कर्मणि द्वितीया । अनुक्ते कर्मणि
द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मदो प्रथमा । हरिः संबध्यते । लक्ष्म्या सेवितः । शतयः । प्रा-
प्तान् श्रेयं प्राप्ता नंदः । अभिधानं च प्रायेणातिङ् । कृतद्वितसमासैः । कचिन्निपातेनाभिधानं । क-
मादमुच्चारददत्यवोधिसः । अकथितञ्च । अपादानो विधेः विवक्षितं कारकं कर्म संज्ञं स्यात् । दुःखा-
वृषचंदं रूधिप्रक्षिचिवृशासुजिमंथमुषाम् । कर्मयुक्त्या दकथितं तथा स्यान्नै हृत्कृष्वहाम् ॥

२=२ कर्त्ता कर्म च करणं सम्पदानं तथैव च अपादानादि शे २ धिः करणमित्याहुः कारकानि षट् २

२ माशावकं पञ्चानं प्रकृतिः। दक्षमवचिनोति फलानि २

गोदो ग्धि पयः। वलिं याचते वसुधां। तं इत्थानोदनं पचति। गतिं शतं दंडयति। वृजमवरुणा द्विगा
म्। माशावकं धर्मवृत्ते शास्त्रिणा। शतं जयति। देवदत्तम्। सुधां क्षिरनिधिं मथ्नाति। देवदत्ते शतं मुह्यन्ति।
ग्राममजानयति। हरति कर्षति वरुति वा। अर्थनिवन्धने यं संज्ञा। वलिं भिक्षते वसुधां। माशाव
कं धर्ममायते। अभिधत्ते वक्तात्पादि। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्यो व्याचकर्मसं
शक इति वाच्यम्। कुरुस्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते। गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थ
शब्दकर्मकारणामरिगकर्तासरोत्ते। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकारणामकर्मकारणान् चारोगयः
कर्तासरोत्ते कर्मस्यात्। शत्रून् गमयस्वर्गवेदार्थस्वानवेदयत्। आशयच्चा मृतं देवान् चेदमथ्या
पयद्विधिं। आसयत्सलिले पृथ्वीं यः समेश्री हरिर्गतिः। नीवह्योर्न। नाययति वा हयति वा भा
रं भृत्येन। नियंत् कर्तृकस्य बहेरनियेधः। वाहयति रथं वा हास्यत्। आदिखाद्योर्न। आदयति रथा

यः

मको.का
२

दयतिअन्नंवदुना।भक्षेरहिंसार्थस्यतुन।भक्षयत्पन्नंवदुना।अहिंसार्थस्यकिम्।भक्षयतिवतिवर्दी
सस्यम्।जल्पयिष्यभृतिनामुपसंख्यानं।जल्पयतिभाषयतिपुत्रंदेवदत्तः।दृशेच्च।दृशीयतिहरिंभ
क्तान्।शब्दायतेर्न।शब्दायतिदेवदत्तेन।हृक्कारन्यतरस्याम्।हृक्कारगोर्लोकेर्त्तासर्गोवाकर्मस्यात्॥
हारयतिकारयतिभृत्येनभृत्यंवाकटम्।अभिवादित्दोशागत्यनेपदेवेतिवाच्यम्।अभिवादयतेदृशी
यतेदेवंभक्तेनभक्तंवा।अधिशीङ्स्थासौकर्म।अधिपूर्वाणामेधामाधारंकर्मस्यात्।अधिशीतेअ
धितिदृतिअध्यासेवावेकुरांठहरिः।अभिनिविशच्च।अभिनिइत्येतत्संघातपर्वस्यविशतेराधारःक
र्मस्यात्।अभिनिविशतेसन्मार्गम्।क्वचिन्न।पापेभिनिवेशः।उपान्वध्याङ्वसः।उपादिपूर्वस्यव
सतेराधारःकर्मस्यात्।उपवसतिअनुवसतिअधिवसतिआवसतिवावेकुरांठहरिः।अभुक्त्यर्थस्य
गुन।वनेउपवसति।उभसर्वतसोःकार्याधिगुपयादिषुत्रिषु।द्वितीयांमेडितान्तेषुततोऽन्यत्रादृश्यते

रामः

२

पि

उभयतः कृष्णपाः। सर्वतः कृष्णं। धिक् कृष्णमभक्तम्। उपर्युपरिलोकं हरिः। अध्यधिलोकम्। अधोधोलो-
 कम्। अभितः परितः समया। निकषाहर्ते प्रतियोगे पि। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया-
 निकषा। हा कृष्णमभक्तं। अते कृष्णं। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्। अन्तरा नरेण युक्ते। द्वितीया। अन्तरा
 त्यां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्। कर्म प्रवचनीया इत्यधिकृत्य अनुलक्षणे। लक्षणे द्योत्ये अनुः क-
 र्म प्रवचनीय संज्ञः स्यात्। गत्युपसर्ग संज्ञापवादः। कर्म प्रवचनीय युक्ते द्वितीया। जपमनुप्रावर्षत्॥
 हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। तृतीयाथे। अनुरक्त संज्ञः। नदीमन्ववसितासेना। नद्या सह
 संबद्धेत्यर्थः। हीने। अनुरक्त संज्ञः। अनुहरिं सुराः। हरेर्हीनेत्यर्थः। उपोधिके च। अधिके हीने च द्योत्ये उपे-
 त्ययं प्राग्वत्। अधिके सप्तमी वक्ष्यते। हीने उपहरिं सुराः। लक्षणे त्वं भूतारख्यानभागवीणा सुप्रतिप-
 र्णवः। उक्त संज्ञास्युः। लक्षणे। वक्षं प्रतिपद्यनुवाविद्योतते विद्युत्। इत्थं भूतारख्याने भक्तो विदुं

म० को० का

३

प्रतिपद्यनुवा। भागे। लक्ष्मीर्हरिंप्रतिपद्यनुवा। वींसायां वृक्षं वृक्षं प्रति संचति। एषु किं। परिषिञ्चति। अधि
 भागे। भागवर्जलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः। हरिमभिवर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभिसिञ्चति। अभा
 गे किं। यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम्। सुः पूजायाम्। सुसिक्तं। सुस्तुतं। पूजायां किम्। सुषिक्तं किं तवात्र
 । अतिरुक्मरो च। चात्पूजायामतिरुक्तसंज्ञः। अतिदेवान् रुक्षः। कालाध्यनोरत्यंतसंयोगे। इह
 द्वितीया। मासंकल्याणि। मासमधीते। मासंगुडधानाः। कोशंकुटितानदा। कोशमधीते। को
 शंगिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्। मासस्य द्विरधीते। कोशस्यैकदेशे पर्वतः। स्वतंत्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा।
 साधकतमं करणम्। क्रियासिद्धौ प्रकृत्येपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। कर्तृकरणयोस्तृतीया। अन
 विहिते कर्तृरि करणे चतुर्था स्यात्। रामेण वारो न हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। प्रक
 त्याचारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। विषमेणैति। द्विद्वारेण धान्यं क्रीणाति। पंच

रामः

३

यद्यापारानंतरं कलोत्पत्तिस्तत्प्रकृत्येपकारकं ३

केन पशून् न हृत्ति। सुखेन दुःखेन यातीत्यादि। दिवः कर्म वा। दिवः साधकतमं कर्म संज्ञं स्याच्चाकर
 रा संज्ञं स्यात्। अक्षैरक्षान्वादीव्यति। सहयुक्तेऽप्रधाने। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया। पुत्रेण सहा
 गतं पिता। एवं साकं साधं समं योगेऽपि विना पितृघोषं तृतीया। वृद्धो यूनेति निर्देशात्। येनाङ्गविकारः। येनाङ्गे
 न विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्षते ततस्तृतीया। अक्षणाकाराः। अक्षिसंबंधिकाणां त्वविशिष्ट इत्यर्थः। अपव
 र्गं तृतीया। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्याद्योत्यायां कालाधनोरत्यंतसंयोगे तृतीया स्यात्। अद्वाक्रोशेन वानुवाको
 धीतः। अपवर्गे किम्। मासमधीतो नायातः। हेतौ। तृतीया दशेऽनघटः। इत्थं भूतलक्षणे। तृतीया। जटाभिस्ता
 पस्तः। जटाशाय्यतापस्तत्त्वविशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञो न्यतरस्यामुक्तमिति। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया। पित्रा
 पितरं संजानीते। कर्मणा यमभिप्रेतिसंप्रदानम्। दानस्य कर्मणा यमभिप्रेतिसंप्रदानम्। चतुर्थीसंप्र
 दाने। अनुक्ते। विप्राय गं ददाति। क्रियया यमभिप्रेतिसोऽपि संप्रदानम्। पत्येशेते। परिश्रमोऽसंप्रदानमन्यत

विभागजनकत्वेति विभागः
जनकव्यापारा नाशयम्भुवं ५ उपकार्योपकारकभावसंबन्धः २

म. का.

८

स्याम्। नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिश्रयं तस्मिन्नाधकतमं कारकं संप्रदाने वा ॥ शक्तेन शतायुवा
परिक्रीतः। तदर्थं चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। उत्पातेन शापिते च। वातायकपिला विद्युत्। नमः
स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट्कारो गात्रं। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। प्रजाभ्यः स्वस्ति अमये स्वा
हा। पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्तार्थग्रहणम्। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्या
दि। ध्रुवमपायेऽपादानम्। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्बुधमवधिभूतं कारकं तदपादानं
स्यात्। अपादाने पंचमी। ग्रामादायाति धावतोऽथात्यतीति इत्यादि जनिकर्तुः प्रकृतिः। जा
यमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। त्यल्लोपे कर्मण्यधिकरणे व। प्रासादात्
प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासादमारूह्य आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः। विभाषा गुरोस्त्रियाम्। गुरो
हेतावस्तीति पंचमी वा जायाजुद्येन वा वहुः। गुरो किम्। धनेन कुलम्। अस्त्रियां किं। बुध्या

ॐ

श्री ४

८

मुख्यस्याभावेतत्सदृशस्यउपादानप्रतिनिधिः
दत्ततुल्यस्यप्रत्ययैराप्रतिदानेद= = =

मुक्तः। विभावेति यो गविभागादगुरोस्त्रिधा च कचित्। धूमादग्निमान्। नाग्निघटोऽनुपलब्धः
। एष ज्वितानानाभिस्तृतीया न्यतरस्याम्। एभिर्द्यौर्गते तृतीया स्यात्पंचमी द्वितीये च। एथ जामेश
रमादामम्बा। एवं विनानाना। अन्यारादितरत्वे द्विकशब्दः। न्यतरपदा जादियुक्ते। पंचमी। अ
न्यत्रत्यर्थजह्रणम्। इतरजह्रणं पंचमार्थम्। अन्यो भिन्न इतरां वा कृत्वात्। आरादनात्। सतर्क
स्मात्। पूर्वो जामात्। द्विशिष्टः शब्दो द्विकशब्दः। तेन संप्रतिदेशकालवृत्तिना यो गेपि। चेत्तात्
र्वः फलान्तः। प्राक् प्रत्यग्वा जामात्। आच। दक्षिणा जामात्। आहि। दक्षिणा हि जामात्।
अपपरीवर्जने। कर्मप्रवचनीयैस्तः। आहुः मयीदावचने। उक्तसंज्ञः। वचनजह्रणदभिविधा
वपि। पंचम्ययादुपरिभिः। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्द्यौर्गे पंचमी। अपहरेः परिहरेः संसारः। परि
वर्जने। साहचर्यात्। लक्षणादौ तु हरिपरि। आमुक्तैः संसारः। आसकलादुद्घा। प्रतिः प्रतिनिधिः प्रतिदा
नयोः। कर्मप्रवचनीयः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्द्यौर्गे पंचमी। प्रद्युम्नः क

धृतनो। एषां यो जेषष्ठीन। लादेशः। कुर्वन्। कुर्वीराः। सृष्टिं हरिः। उ। हरिं दिदृक्षुः। अलं करिष्यु
वी। उका। दैत्या न घातुको हरिः। कर्मे रनिषेधः। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अयं या जगत्सृष्टा।
निष्ठा। दैत्या न हतवान्। विष्णुना हता दैत्याः। खलार्थः। उषत्करः प्रपंचो हरिणा। त्विति प्रत्या
हासं शतशान्। चो वितित शब्दादौ रभ्य तनो नकारात्। शान्त्वं। सोमं पवमानः। चान
श। आत्मानं मण्डयमानः। शत। वेदमधीयन्। तन् कर्त्ता लोका नृद्विषः शत्रुर्वी। मुरस्य
मुरं वा द्विषन्। सर्वो यं कारकषष्टिः प्रतिषेधः। शेषेषष्ठीनु स्यादेव। बाह्यशास्य कुर्वन्। नरक
स्य जिह्नुः। अकेनो भविष्यदाधमशपियोः। भविष्यत्कस्य भविष्यदाधमशप्यो धेनश्च यो
जेषष्ठीन। सतः पालको वतरति। वृजंगामी। शतं दायी। निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्राय
दर्शनं। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै निमित्तायेत्यादि। एवं किं कारणं। को हेतुः

म. का.
६

किंप्रयोजनमित्यादि। प्रायजहृणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः से
व्यः। ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि। षष्ठ्यन्तस्य पुंल्येन। ज्ञानमस्य दक्षिणातः। पुरः। पुरस्मात्। उपरि।
उपरिष्ठात्। एतपाद्वितीया। एतपेति यो गविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ज्ञानमज्ञानमस्य वा। एव
मुत्तरैरा। दूरीतिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्याम्। एतैः यो गेष्वपि च मी च। दूरं निकटं वा ज्ञानमस्य
ज्ञानमाह। दिक्कृतदर्थस्य। द्युतार्थस्य कृत्यवि कृत्यरूपव्यवहारार्थस्य च द्विवैः कर्मणि षष्ठी।
ज्ञातस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति। स्तोतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गः। ज्ञातस्य ज्ञातं वा प्रदी
व्यति। आधारो धि करणं। कर्तुं कर्म दूरात त्रिष्टु क्रियाया आधारः कारकमधिकरणं। सप्तम्य
धिकरणो च। चादूरं तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिको अभिव्यापकश्चेत्याधारस्थिधा
कटेऽप्राप्ते। स्थाल्योपचति। मोक्षेऽदृष्टास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरं ज्यंति केवा। तस्मै त्रिष

रामः
६

यस्य कर्मरापुपसंख्यानां। अधीती व्याकरणो। साधु साधु प्रयोगे च। साधुः कुरु सोमातरि। असाधुर्मा
तुले। निमित्तात् कर्मयोगे। चर्मणि द्विपिनं द्रुनि दंतयोर्द्विनि कुञ्जरम्। केषु च मरीहनि सीम्नि प्र
ष्कलकोदृतः। यस्य च भावेन भावलक्षणं। यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः सप्तमी। गोषु
दुष्टमानासु गतः। षष्ठी चानादरे। अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्योस्तः। रुदति रुदतो वा प्रा
व्रजति। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः। स्वामी अथ राधिपतिदायादसाक्षि
प्रतिभू प्रसूतेश्च। षष्ठी सप्तम्योस्तः। गवां गोषु वा स्वामी। आयुक्तकुशलाभ्यां चो सेवायाम्।
आभ्यां योगे षष्ठी सप्तम्योस्तः। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तकुशलो वा हरिपूजने हरिपूजन
स्य वा। आसेवायां किम्। आयुक्तो गोः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः। यतश्च निद्वीरं। जातिगुण
क्रियासंज्ञाभिः समुदायादेर्कटे शस्यपृथक्करणं निद्वीरं यतस्ततः षष्ठी सप्तम्योस्तः। नृणां

म. कौ. का.

न पुवावाह्यराः श्रेष्ठः। गवां गोपुवाह्यराः गोर्वह क्षीरा। गच्छतां गच्छ सुवाधावन्शीघ्रः। द्वात्रा
शां द्वात्रेषु वामैत्रः पटुः। पंचमी विभक्ते। विभागे विभक्ते। निर्धार्यमासस्य यत्र भेद एव तत्र पंचमी
। माधुराः पाटली पुत्रकेभ्यः आहूत राः। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां संप्रत्यप्रतेः। मातरि साधुनि
पुणे वा। अर्चायां किं। निपुणे रा जो भूतः। इह तत्कथने तात्पर्यं। अथ त्यादिभिरिति वक्तव्यं।
साधुनिपुणे वा मातरं प्रतिपद्यनुवा। अधिरीश्वरे। स्वस्वामि संबंधेऽधिकं कर्म प्रवचनीयः।
यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र स प्रमी। अत्र कर्म प्रवचनीय युक्ते स प्रमी। उपपराद्देहरेण
राः पराद्देहिका इत्यर्थः। ऐस्वयेतु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण स प्रमी। अधिभुविरामः॥ ॥
अधिरामेभूः॥०॥ इति विभक्त्यर्थः॥०॥ समासः पंचधा। तत्र समस न समासः। सच विशेष सं
ज्ञाविभिर्मुक्तः केवलं समासः प्रथमः। प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो व्ययीभावो द्वि

रामः

[The page contains faint, illegible traces of text from the reverse side.]

म. को. स्त्री श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ स्त्रियाम्। अधिकारोयं समर्थनामिति यावत्। अजाद्यतष्टाष्टा॥
 अजादीनामदन्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्येव पस्यात्। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेष
 १ गान्नेह पञ्चाजी। अत्र हि समासार्थं समाह्वयं निष्टं स्त्रीत्वं अतः खट्वा अजा. एडका. अश्वा. वटका. मू
 यिका. वात्ता. वत्सा. होडा. मंदा. किलाता. संभस्त्राजीनसणपिराउभ्यः फलान्. संपरला. भस्त्र
 फलान्. इत्यादि॥ सदचकाराण्यं तशतैकेभ्यः पुण्यात्। सत्पुण्या. प्राक्पुण्या. पुत्यक्पुण्या॥
 मृदा. चामहत्पूर्वाजातिः। पुंयोगे तु मूदी। अमहत्पूर्वाकिम्। महामृदी। कुञ्चा। जलिहा। देवविशा।
 ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमेति पुंयोगे पि। कोकिलाजाता वपि। मूलान्नजः। अमूला उगितश्च।
 डीप्। भवन्ती। भवती। पचन्ती। वनोरच। वनन्ना तदन्नात्ताच्च डीप्स्यादृश्वात्तादेशः। प्रत्यय
 अहरोयस्मात्सविहितस्तदादेशदन्तस्यैग्नहराम्। सुत्वानमति कान्ता अतिसुत्वरी। अतिधी

वरी।शर्वरी।वनोनहसइतिवक्तव्यम्।हसन्ताद्वातोर्विहितोयोवनतदन्ताच्चप्रातिपदिकात्
डीप्रश्चनेत्यर्थः।अवावावाहसरी।राजयुद्ध।बहुवीहीवा।बहुधीवा।बहुधीवरी।पादो
न्यतरस्याम्।द्विपदी।द्विपात्।टाहचि।द्विपदा।मकरकपदा।मनः।मन्नन्तान्नडीम्।सीमा।
सीमानौ।अनोबहुवीहेः।अन्नन्ताद्बहुवीहेर्नडीम्।बहुयज्वा।बहुयज्वानौ।डावुभाभ्यामन्य
तरस्याम्।सूत्रद्वयोपात्ताभ्यांडावा।सीमा।सीमे।सीमानौ।दामा।दामे।दामानौ।बहुयज्वा।
बहुयज्वे।बहुयज्वानौ।अनउपधालोपिनो न्यतरस्याम्।अनन्ताद्बहुवीहेरुपधौलोपिनो
वाडीप्पात्।पक्षेडापनिषेधौबहुराजी।बहुराज्यौ।बहुराजे।बहुराजौ।बहुराजानौ।प्रत्यय
स्था।कोत्पूर्वस्थांतइदाप्यसुपः।आप्सुपःपरानच्चेत्।सर्विका।कोरिका।अतःकिम्।नौका।

मन्त्रोऽस्त्री

२

प्रत्ययस्थानकिम्। शक्नोतीति शका। असुपः किम्। बहुपरिव्राजकानगरी। कार्किं। नन्दना। प
र्वस्य किं। परस्य माभूत्। कटका। तपरः किम्। शका। अपि किम्। कारकः। मामकनरक
यो रूपसंख्या नम्। मामिकौ। नरिका। त्यक्त्वा पोश्च। दाक्षिणात्यिका। रुद्रमिका। नद्यास
योः। यत्र दोरस्येन। यका। सका। त्यक्त्वा नश्च निषेधः। उपत्यका। अधित्यका। आशिषिवुन
श्चनः। जीवका। भवका। उत्तरपदलोपेन। देवदत्तिका। देवका। क्षिपकादीनां चाक्षिपका
ध्रुवका। चटका। कन्यका। तारका। ज्योतिषि। वर्णाका। ता नवे। वर्तका। शकुनौ प्राचाम्।
अष्टकापितृदेवत्ये। सूतका। पुत्रिका। हृदारकारणत्वेति वर्तयम्। एषाम्वाश्चकारो भव
तीत्यर्थः। सूतका। सूतिकेत्यादि। उदीचामातः स्थानेयकपूर्वाद्याः। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्य
यस्थातः स्थानेयोऽत्रत्यकात्पूर्वस्येद्व्यपि परे। केशा इति ह्रस्वः। आर्यका। आर्यिका। चट

रामः

२

कका। चटकि का। आतः किम्। सांकाशे भवासांकाशिका। यकेति किम्। अश्विका। स्त्रीप्रत्य
स्य किम्। शुभं धिका। अभाषितपुंस्काच्। एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा। गंगका। गंगि
का। आदाः चार्थाणाम्। पूर्वसूत्रविषये। गंगका। अनुपसर्जनात्। अधिकारोऽयं। दूनस्ति
रित्यभिव्याप्या। टिगुणभूयस्य दृष्टमात्रवृत्तयपठकृत्तकृत्तकरपः। अनुपसर्जनं यद्वि
दादितदन्तं यददन्तं ततः डीप्। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट्। नदी। देवट्। दे
वी। सोपरोथी। रेन्दी। औत्सी। उरुह्वयसी। उरुद्वी। उरुमात्री। पंचतयी। आक्षिकी। लावशिकी।
यादृशी। इवरी। न-सत्री ककरयस्तरुणातलुनानामुपसंख्यानसु। स्त्रीणां यौस्त्रीणां की की।
आद्ये करणी। तरुणी। तलुनी। यजन्वा यजन्नात् डीप्। अकारलोपे कृते। हलसहितस्य।
हलउत्तरस्योपधाभूतस्य तद्धितस्य लोप इति। गार्गी। प्राचाप्पतद्धितः। यजन्नात् ष्फोवा।

वधूराचरंशब्दो
योवनवाचिनो-३

८ प्रमारो लोद्विगोर्नित्यमितिलुक्क्षेत्रे किं द्विकारो रज्जुः। पुरुषात्प्रमारोऽन्तरस्याम्। ८

म० को० स्त्री न द्रितत्वात्प्रातिपदिकेण व्येक्योक्तेऽपि स्त्रीत्वेष्वित्त्वसामर्थ्यात्विहोरेति वक्ष्यमाणोऽपि युगा
र्ग्यायणी। न्यासिपथमे। प्रथमं वयोवाचिनोऽदन्तात्तुङीप्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यम्।
वैधूटी। चिरंटी। द्विगोः। अदन्तात्तुङीप्। त्रिलोकी। अजादित्वात्त्रिफला। अनिकासेना। अपरि
माराविस्ताचितकमल्पेभ्यो नतद्वितलुकि। अपरिमाराणां नाद्विस्ताद्यनाच्च द्विगोर्नङीप् तद्वि
तलुकि। पञ्चभिरश्वैः कीतापंचाश्व। आहीयष्टक। अर्धद्वितिलुक्। द्वौ विस्तौ पंचतिद्वि
स्ता। द्वाचिता। द्विकंवल्या। परिमाराणानुघ्याढकी। तद्वितलुकि किम। समाहारे पंचाश्वी। का
ण्तासेने। क्षेत्रे यः काण्तासेने द्विगुस्ततो नङीप् तद्वितलुकी। द्वेकापेऽप्रमाणं यस्याः द्विका
राक्षेत्रमितिः। मात्रचः प्रमारो यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्नङीप् तद्वितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमारा
मस्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषावापरिखा। उधसोऽनङ्। उधो नतस्मवहुव्रीहेरनस्त्रियाम्।

रामः

३

३

बहुव्रीहेरुधसोऽङ्गीष। उधो न्नाह्वीहेः कुरो धी। स्त्रियां किम्। कुरो धो धेनु कम्। दामहाय
 नान्नाच्। संख्या देवद्वीहे दीमान्नाद्यनां ताच्ङीप्। द्विदाम्नी। द्विहायनीवाला। त्रिचतुर्भ्याह
 यनस्पर्णात्वं वाच्यम्। वयोवाचकस्येव हायनस्पङ्गीप्णात्वं चेष्टते। त्रिहायणी। चतुर्हायणी।
 वयसो न्यत्र। त्रिहायना। चतुर्हायनाशीला। अत्रर्वत्येति वतोर्नुक्। नान्नात्वाङ्गीप्। अत्रर्वती। पति
 वती। गर्भमर्तसंयोग एवेष्टते। अन्यत्र तु। अन्तरस्य स्यांशालायां घटः। पतिमती पृथिवी।
 पत्युर्नोयत्संयोगे। वसिष्ठस्य पत्नी। विभाषासपूर्वस्य। पतिशब्दान्नस्य नोवा। गृहपत्नी।
 गृहपतिः। गृहपतिः। नित्यं सपत्न्यादिषु। सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतकृतो रैव। पूतक
 तोः स्त्री पूतकतायी। वृषाकप्यग्नि कुसित कुसिदानामुदात्तः। एषामुदात्तैरे आदेशोऽङ्गीप्।
 वृषाकप्यैः स्त्री वृषाकपायी। अग्नयायी। कुसितायी। कुसिदायी। मनोरौवा। मनुशब्दस्यो
 कारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वाङ्गीप्च। मनायी। मनावी। मनुः। वर्णादनुदात्तात्तापचात्तो नः।

गृहपतिः

म० कौ० रघु

४

वर्षावाची यस्तोपधस्तदन्ता दृडी प्रस्यनः। एता। एनी। रोहिता। रोहिणी। पिद्मौ रादिभ्यश्च। डीष्।
 नर्तकी। गौरी। अनडुही। अनडुही। विष्यत्यादश्च। आकृतिगरोद्यम। मत्स्यस्य डुगाम। यलो
 पः। मत्सी। जानपदकुंरुगोरास्थलभाजनागकोलनीलवृशकामुककेवराहस्यमत्रावप
 नाकृतिमाश्राणास्थौत्यवर्णना दृढनायोविकारमैथुने दृक्केशवैशेषु। एकादशेभ्यः क
 मादृत्यादिष्वर्थेषु डीष्। जानपदी। इति श्वेत। अन्या जानपदी। अनन्तत्वात् डीष्वाद्युदात्तः।
 भाजी आणाचेत् भाजान्या-यवागुरुस्त्रिका आणाविलेपीतलाचसा। शोराणाद्याचाम्
 शोणी। शोराणा-वोतो गुरावचनात् उदन्तादुणवाविनोवाडीष्। मृदो। मृदुः। उतः किं शुचिः। गु
 रोतिदिम्। आरुः। खरुसंयोगोपधाना। खरुः पाराडुः। वृहादिभ्यश्च। वाडीष्। वडू। वहुः।
 हृदिकारादन्तिनः। रात्रिः। रात्री। सर्वतोक्तिनर्थीदित्येके। शकटिः। शकटी। पुंयोगादाख्या

रामः

४

याम्। या पुमाख्यापुंयोगास्त्रिधा वर्तते ततोऽङ्गीष। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकान्तात्र। गोपालिका।
अश्वपालिका। सूर्यादेवतायां चाप्। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमरुद्दि
माररापयवयवनमानुलाचार्यारामानुक। ऽङ्गीषचाइन्द्राणी। हिमाररापयोर्महत्वे। महद्भि
हिमानी। यवाद्ये। दुष्टोयवोयवानी। यवनालिप्याम्। यवनानोलिपिर्यवनानी। मानुलोपाध्या
ययोराणुवा। मानुलोनी। मानुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। आचार्यादरात्वे च। आचार्यानी।
अर्थक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे। अर्थारणी। अर्थ्या। क्षत्रियारणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्थी। क्षत्रियी। की
ताकररापूर्वीत्। कीतान्तादन्तात्कररादेऽङ्गीष। वस्त्रकीती। क्वचिन्नाधनकीता। बहुव्रीहेऽन्ता
दन्तात्। क्तात्तात्तङ्गीष। उरुभित्री। अस्वांगपूर्वपदाद्वा। पूर्वरातिपेप्राप्ते विकल्पोयम्। मुरापीता।
मुरापीता। त्वाङ्गाश्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्साङ्गदन्ताद्वाङ्गीष।

म. कौ. स्त्री.

५

अतिकेशी. अतिकेशा. चन्दुमुखी. चन्दुमुखा. संयोजोपधातु. सुगुल्फा. अद्वन्द्वमूर्तिमत्त्वांग
प्राणिस्थमविकारजम्. अतस्थन्नवृष्टं च तेन चेततथायुतम्. सुस्वेदा. द्रवत्वात्. सुज्ञाना.
अमूर्तत्वात्. सुमुखाला. अप्राणिस्थत्वात्. सुशोफा. विकारजत्वात्. सुकेशी. सुकेशार
य्या. अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनिर्दृष्टत्वात्. सुस्तनी. सुस्तनावापतिमा. प्राणिवत्प्राणिसदृशे
दृष्टत्वात्. नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाश्च. वाङ्मूषा. तुंगनासिकी. तुंगनासिका. पुच्छाश्च.
सुपुच्छी. सुपुच्छा. कवरमणिविषशरभ्योनिर्मम. कवरपुच्छी. उपमानात्मक्षाश्च पुच्छाश्च.
उलूकपक्षीशाला. उलूकपुच्छीसेना. नकोडादिवह्वः. कोडादेर्वह्वश्च स्वान्तरीषा. कल्या
णकोडा. आकृतिगणायम्. मुजघना. सहनम्. विद्यमानपूर्वाच्च. नड्डीषा. सकेशा. अके
शा. विद्यमाननासिका. नखमुखात्संज्ञायाम्. डीयुन रूपणारवागोरमुखी. संज्ञा

गा३

समः

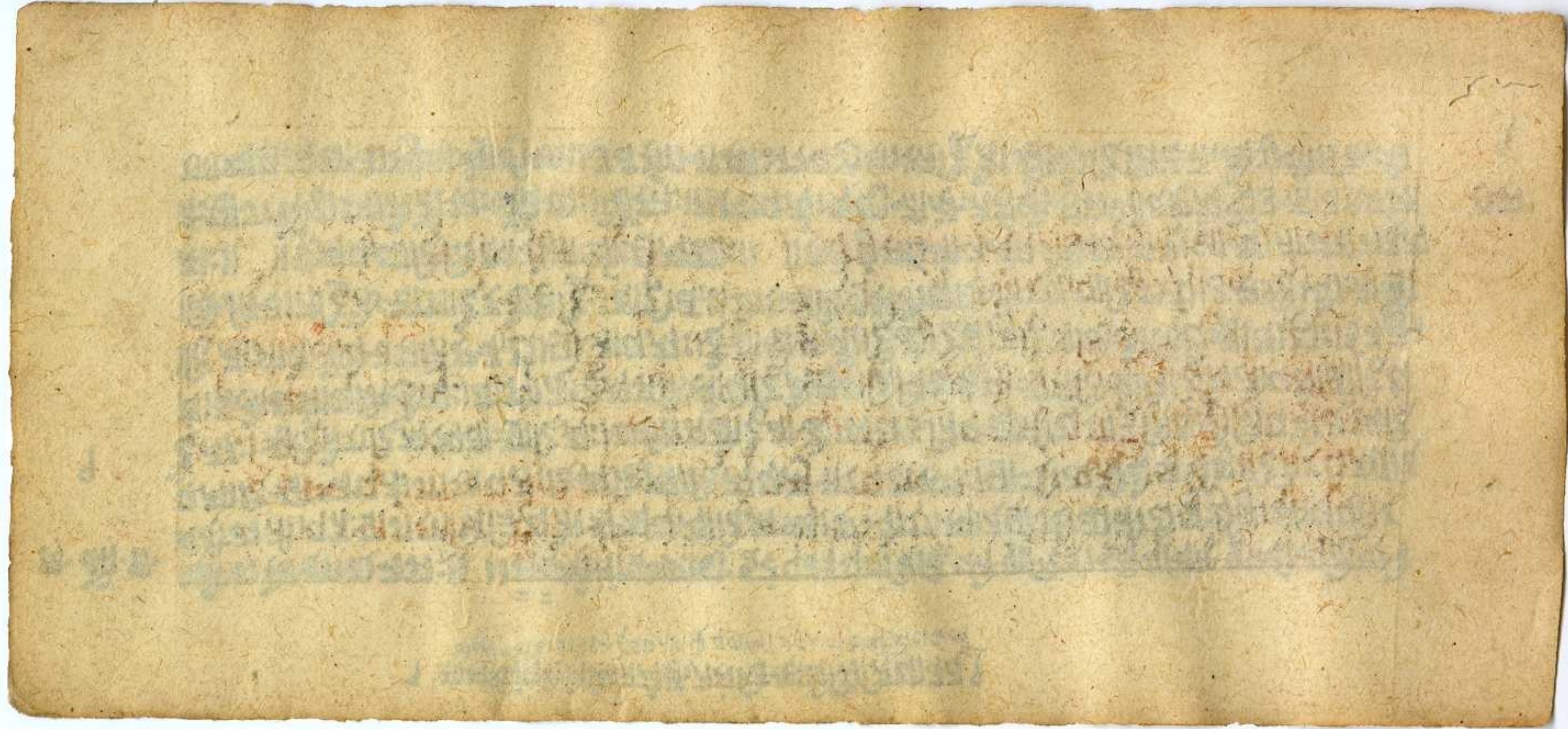
५

यां किम। ताम्रनखीकन्या। वाहः। वाहंतान्डीषादित्योही। सरयशिश्वीति भाषायां। सरवी। अशिश्वी।
जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। जातिवाचि यत्नचस्त्रियाम्नि यत्तमयोपधंततोहीषा। अकृतिग्रहणा
जातिलिंगानां च न सर्वभाक्। सहृदाख्यातनिज्जाह्यागोत्रं च चररोः सह। तटी। घटी। वृषली। औ
पगवी। कटी। जातेः किं। मुरडा। अस्त्रिविषयात्किम्। वलाका। अयोपधात्किम्। क्षत्रिया। यो
पधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। गवयी। हयि। मुकयी। मनुषी।
मत्सी। पाककर्णी। पशुपुष्पफलमूलवालोत्तरपदच। पाकाद्युत्तरपदजातिवाचिनः स्त्रीविषया
दपि डीष। ओदनपाकी। शंकुकर्णी। शालपर्णी। शंखपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली।
एते औषधिविशेषेरूढाः। इतो मनुष्यजातेः। डीष। दाक्षी। उडुतः। उकारात्तादयोपधानमनुष्यजाति
वाचिनः उडु। कुरू। पंगोश्चापंगूः। अमुरस्योकाराकारलोपश्च। चादूडु। पुंयोगलक्षणाडीषोप

म. कौ. स्त्री वादः। श्वश्रूः। उरुत्तरपदादौ पम्ये। उपमानवाचि पूर्वपदं उरुत्तरपदं यत्र समादूहः। करभोः।
 ६ संहितसपरलक्षणावामादेशः। संहितोः संहितसहस्रं च। संहितोः। शार्ङ्गवाद्ये जोडिन्।
 शार्ङ्गवादेरजोकारस्तदंताच्च जातिवाचिनोडिन्। शारंगरवी। वैदी। नृनरयोर्वृद्धिश्च। नारी।
 यडश्चाप। यडंताच्चाप। आंवष्ट्या। कारीषगंध्या। पाद्यजश्चापवाच्यः। पौतिमाष्या। आवय्याच।
 अस्माच्चाप। यजश्चेति डीपोपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवद्या। यूनसि। यूनशब्दात्तिः।
 युवतिः। अनुपसर्जनादेव। वह वायुवानो यस्य वह युवो। युवतीति तु यौतेः। शत्रं तात्तु डीपि
 बोध्यं॥ ॥ ० ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ० ॥ ० ॥ स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ता शुभम्॥ ० ॥ ० ॥

रामः

६

१ समर्थपरिनिष्ठितत्वं कृतसंधिकार्यमिति यावत् १
अप्रतिनिधित्वविध्युद्देशतावच्छेदकानां कृतत्वं अर्थबोधकत्वं

म. को. त. श्री गणेशाय नमः ॥ ॥ समर्थानां प्रथमादा इदं पदवयमधिक्रियते प्रादिश इति यावत् प्राग्दीव्यतोषने
नदीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते। अश्वपत्यादिभ्यश्च। एभ्योरास्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। अश्वपतेर
पत्यादिश्चाश्वपतां गणपते। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्यः। प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। दितेरपत्यादि
दैत्यः। अदितेरदित्यस्य वा आदित्यः। यशो मयो देवाच्यो। मय इति पञ्चमी यश इति षष्ठीति पक्षे यस्य द्वि
त्वं। हलो यमायमिलोपः। वास्यात्। इत्यसतिलोपे द्वित्वे च सति त्रियं रूपं। असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियं
। द्वित्वाभावे लोपे च सति एकदं। प्राजापत्यः। देवाद्यत्र औ। देव्यं। देवं। वहिषदिलोपो यश्च। वाह्यः। ईकृत्।
। किति च। तद्वितेऽचामादेरचो वृद्धिः। वाहीकः। गोरजादिप्रसंगे यत्। गोरपत्यादिगव्यं। उत्सादिभ्योऽत्र। औ
त्सः॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारांता र्थाः प्रत्ययाः॥ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्चो भवनात्। धान्यानां भवन इत्य
तः प्रागर्थेषां भ्यामेतौ स्तः। स्त्रेणः। पौंसः। तस्यापत्यं। षष्ठात्तात्कृतसंधेः समर्थपत्ये र्थे उक्तावक्ष्यमा
णाश्च प्रत्यया वास्युः॥ ओर्गुणः। उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्विते। ओरोदितिवक्तव्ये गुणोक्तिः सं

रामः

१

अभिधिसिते ३

जापूर्वकोविधिरनित्य इति जाययितुं तेन स्वायं भुवमित्यादिसिद्धं। उपगोऽपत्यमोपगवः। आश्वपतः। द्वैत्यः।
। औत्सः। स्त्रैराः। पौंसः। अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रं। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादिगोत्रसंज्ञं स्यात्। एकगोत्रे
। गोत्रे एकश्वपत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमोपगवः। गर्गादिभ्यो यञ्। गोत्रापत्यो गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः
। वात्स्यः। यञ्। गोत्रे यद्यञ्तमञ्तं चतदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृतवहुत्वेन तु स्त्रियां। गर्गाः।
वत्साः। गोत्रेऽलुगचि। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात्। गर्गारांश्चूत्राः वक्ष्य
मा रणो वृद्धौ। आपत्यस्य चतुर्द्वितेनाति। हलः परस्यापत्यस्य लोपस्तद्वितेन वाकारे। गर्गीयाः। प्राग्दी
व्यतः किम्। गर्गेभ्यो हितं गर्गीयां। अचिकिं। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं। जीवतितुवंशे युवा। वंशेपि त्रा
दौ जीवति पौत्रादेर्द्यदपत्यं चतुर्थीदित्युवसंज्ञमेव स्यात्। गोत्राद्यन्यस्त्रियां। अन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्र
त्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। यञि जोञ्। गोत्रे यौ यञि जौ तदन्तात्फक्। आयने

म० कौ० त० यीनी धियः परं स्वच्छं चाप्रत्ययादीनां प्रत्ययादेः परस्य आद्यनठस्य रवस्य ईन्द्रस्य ईदृचस्य इयः सुः
 २ गार्गस्य युवापत्यं गार्ग्ययराः अत इत्र अपत्ये र्ये दाक्षिः वाह्वादिभ्यश्च वाह्विः औदुलोमिः औदुलो
 मीः लोन्तोपत्येषु बहुषकारोक्तव्यः वाह्वादिजोपवादः उदुलोमाः आकृतिगणोद्यः अन्वयानंतैर्व्य
 विदादिभ्योऽत्र ये तत्रान्नपद्यसेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे विदस्य गोत्रं वैदः वैदो विदाः पौत्रः पौत्रो य
 अत्रोऽवेति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं तेनेह नापौत्राः एवं दौहित्रादयः शिवादिभ्योऽरा अपत्ये
 शैवः गंगः ऋष्यं च कवृत्सि कुरुभ्यश्च ऋषिभ्यः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अन्धकेभ्यः श्यापल्कः
 वृत्तिभ्यः वासुदेवः कुरुभ्यः नाकुलः साहदेवः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाद्याः संख्यादिपूर्वस्य मा
 तृशब्दस्य उदादेशः स्मादराप्रत्ययश्चादेमातुरः पारामातुरः सामातुरः भाटुमातुरः स्त्रीभ्योऽठक्
 स्त्रीप्रत्ययानेभ्योऽठक् वैनतेयः वामायाः वानीनव वादरा कानीनो व्यासः करीश्वरः राजन्वशुरा

रामः

२

घत्। राजो जातावेव। ये चाभावकर्मणोः। यादौ तद्विदुः। न्यक्त्या न तु भावकर्मणोः। राजन्यः। जातावेवेति किं
। अत्र। प्रकृत्या अशिपरे। राजनः। अश्वस्युर्ध्वः। अश्वनादाः। क्षत्रियः। जातावित्येव क्षात्रिरन्यः। वेदव्यादिभ्यश्च क
ठस्येकः। अद्भुतपरस्मैकौ देशः। ऐवतिकः। गोत्रेकुजादिभ्यश्च फर्त्तु। वातश्च जोरस्त्रियां। वातवा
चिभ्यश्च अनेभ्यश्च स्वार्थे अयप्रत्ययः स्यात्। कौञ्जान्यः। कौञ्जान्यौ। बहुत्वेलुग्वक्ष्यते। वाद्यायन्यः
। नडादिभ्यः फर्त्तु। गोत्रइत्येव। नाडायनः। चारायणः। अन्ननरो नाडिः। अश्वदिभ्यः फर्त्तु। गोत्रे। आश्वायनः
। इतम्यानित्रः। इकारान्ताद्यचोपत्येठक् नत्विति जन्तात्। दोलेयः। नैधेयः। आत्रेयः। आत्रेयौ। अत्रिभृगुकु
त्सवसिष्ठगोतमाडिरोभ्यश्च। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् तत्कृतवहुत्वेन तु स्त्रियां। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः।
वसिष्ठाः। अद्विरसः। शुभादिभ्यश्च। ठक्प्रादपत्ये। शोभेयः। कल्याणदीनामिनडु। एषामिनडुः स्यादुक्।
काल्याणि नैयः। बांधकि नैयः। कुलटाद्यावा। इनडुमात्रं विकल्प्यतेठक् नुनित्येः पूर्वैरौवा। कौलठिने
यः। कौलठेयः। सतीभीक्षुक्यत्रकुलठा। चठकाद्याश्चैरक्। चठकादिति वा अन्। प्रातिपदिकेन हरोलि

म. कौ. त.

३

६४

इ. विशिष्टस्यापि जनहानिमिति सिध्यति। चटकस्य चटकाद्यावाऽपत्यं चाटकेरः। स्त्रियामप्यमे लुग्वक्तव्यः।
तद्योरेव स्यपत्यं चटका। गो. वा. वा. दुक्। गो. धेरः। शु. भ्रादि तादृक्। गो. धेयः। सु. दा. भ्यो. वा। अंग. ही
नाः। शी. ला. ही. ना. श्व. क्षु. दा. स्ता. भ्यो. दुक्। पक्षे. दुक्। का. शी. रः। का. शी. यः। दा. सूरः। दा. सेयः। पि
तृ. स्व. सु. दुरा। अ. रणो. प. वा. दः। पै. तृ. पृ. स्त्री. यः। दु. किलो. यः। पितृ. पृ. सु. लो. पो. दु. कि। अ. त. र
व. जा. प. का. तृ. दु. क। पै. तृ. पृ. से. यः। मा. तृ. पृ. सु. स्व। पितृ. पृ. सु. र्य. दु. तं. त. द. स्या. पि. स्या. त। मा. तृ. पृ.
स्त्री. यः। मा. तृ. पृ. से. यः। कु. ला. स्वः। कु. ली. नः। तं. ना. द. पि। उ. न. र. सु. त्रे. अ. पूर्व. प. दा. दि. ति. लिं. गा. त।
आ. द्य. कु. ली. नः। अ. पूर्व. प. दा. द. न्य. त. र. स्या. द. तृ. दु. क. जौ। कु. ला. दि. त्वे. व। पक्षे. स्वः। कु. ल्यः। कौ. ले
य. कः। कु. ली. नः। म. हा. कु. ला. द. न. स्व. जौ। वा. स्तः। पक्षे. स्वः। मा. हा. कु. लः। मा. हा. कु. ली. नः। म. हा. कु. ली
नः। दु. कु. ला. दु. क। वा। पक्षे. स्वः। दो. कु. ले. यः। दु. कु. ली. नः। स्व. सु. दुरा। स्व. स्त्री. यः। भ्रा. तु. र्य. च। चा. दृक्।

रामः
३

भाटव्यः। भ्रात्रीयः। मनोज्ञतावन्त्यौषधः। समुदायार्थो जातिः। मानुषः। मनुष्यः। तक्षोः शउप
संख्यानं। पदपूर्वहन्तराजामणिः। एषामणिस्तद्वितेऽनोकारलोपः। ताक्षः। तिकादिभ्यः। किम्।
तैकायनिः। वेद्विर्द्यस्याचामादिस्तद्वद्वे। यस्य समुदायस्याचामध्ये आदिर्वद्विस्तद्वद्वसंज्ञं स्यात्॥
उदीचावेद्वाद्गोत्रात्। आम्नगुप्तायनिः। प्राचांतुआम्नगुप्तिः। प्राचामवेद्वात्किञ्चुलं। ग्लुचुका
यनिः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। जनपदक्षत्रिययोर्वीचकादत्रपत्ये। पांचालः। क्षत्रियसमा
नशब्दाञ्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्। पांचालानां राजा पांचालः। पुरोरणः। पौरवः। पांडोर्दुरा
पांडः। वेद्विर्कोसलाजादा आड्। वेद्वात्। आवष्मः। इत्। आवंत्यः। कोसल्यः। अजादस्यापत्यं
आजाद्यः। वुरुनादिभ्योरपः। कोरव्यः। नैषधः। तेतदाजाः। अजादयस्तदाजसंज्ञाः स्युः। तदा
जस्य बहुसुते नैवास्त्रियां। बहुष्वर्थेषु तदाजस्य लुकेतत्कृते बहुत्वेन तु स्त्रियां। पांचाला इत्यादिः॥

म-को-त-

४

कं वो जातु क। तदा जस्य। कं वो जः। कं वो जौ। कं वो जादि भ्य इति वक्तव्यं। चोलः। शकः। केरकः। घवनः।
 अशि जो र्ना र्ध यो र्ग रू पो न म योः प्य डु गोत्रे। आदिना म न्य मु त्त म न्न स्य समी प मु पो न्न मं। गोत्रे या
 व रि जो वि हि ता व ना र्धो त द न्न यो र्ग रू पो न्न म योः प्रा ति प र्दि योः स्त्रि यं प्य डु देशः। य डु ग्वा प्
 कु मु द गं धं गो त्रा य त्प स्त्री कौ मु द गं ध्या। वा रा ह्या। अ न र्ध योः किं। वा सि ष्ठी। गुरु पो न्न म योः किं।
 औ प ग वी। गोत्रे किं। अ हि द्ध त्रै जा ता अ हि द्ध त्री॥ इत्येव त्वा धि कारः॥ ते न र त्तं रा जा त्॥ क षा ये
 रा र त्तं का षा यं। मां जि षं। रा जा त्किं। दे व द ते न र त्तं व र्त्रं। ला क्षा रो च ना रु क्। ला क्षि कः। रौ च नि कः
 । श क ल क र्दू मा भ्या मु प सं र खानं। श क लि कः। का र्दू मि कः। नी ल्या अ न्। नी ल्या र त्तं नी लं। पी ता त्क न्
 पी त कं। ह रि द्वा म हार ज ना भ्या म न्। ह रि द्वां। मा हार ज नो न क्ष त्रे रा यु क्तः कालः। ति प्य पु ष्य यो न क्ष त्रा
 शि य लो पः। पु ष्ये रा यु क्तं पौ षं अ हः। लु व वि शो षे। पूर् वे रा वि हि त स्य लु प ष ष्ठी दं द्वा त्म क स्य काल स्या

रामः

४

नक्षत्रेण युक्तं चंद्र मसा युक्त इत्यर्थः नक्षत्राचकात् तयोर्नक्षत्रसंवेदयुक्तः काल इत्यर्थः २

स्वांतरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्यपुष्पः। दृष्टं साम तेनेत्येव वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं सामः। वामदेवा शुद्धौ।
वामदेवेन दृष्टं वाम देव्यम् परिहृतो रथः। वस्त्रेण परिहृतो वास्त्रारथः। तत्रोद्भूतममत्रम्यः। शरावे उद्भूतः
शारावओदनः। संस्कृतं भक्ष्यं। सप्तम्यं तादरा स्यात्संस्कृतं यत्संस्कृतं भक्ष्यं चेनेत्युः। भ्राष्ट्रसुसम्
स्कृता भ्राष्ट्रा भक्ष्यः। शूलोपाद्यत्। अणोपवादः। शूले संस्कृतं शूल्यमासम्। उर्यम्। दक्षकदधिसं
स्कृतं दाधिकम्। साऽस्मिन्मार्गमासीति। इति शब्दात्संज्ञाया मितिलभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्मासे पौषो
मासः। साऽस्य देवता। इन्द्रो देवता अस्य ऐन्दुहविः। पाशुपतं। वाहस्पत्यम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देत्यविशेषो दे
वता। मन्त्रस्तु ताव। ऐन्द्रो मन्त्रः। कस्येत्। कशब्दस्य इकारः स्यात्प्रत्ययसंनिधौ जेन यस्येति लोपात्
रत्वादाऽऽदिहृदिः। कोवृक्षा देवता अस्य कायं हविः। श्रीर्देवताऽस्य श्रायं हविः। शुक्राद्यन्। शुक्रियम्।
सामाद्यन्। सोमं। वायव्यं। वायव्यम्। अतएव मरीचः। अतएव कोरेऽसार्वधा

म-को-त-

५

तु कथं कारे चोचपरेऽदनादु-स्यरी दुःदेशः। यस्येति च। पित्र्यम्। उषस्सम्। द्यावापृथिवी सुनासीरम्।
तदग्निषोमवातोप्यतिगच्छ मेधा च च। च। द्यावापृथिवी द्यम्। द्यावापृथिव्यम्। सुनासीरीयम्।
शुनासीर्यम्। महाराजप्रोष्ठपदद्वयम्। महाराजिकम्। प्रोष्ठपदिकम्। देवताद्वयम्। अत्र पूर्वोत्तरपद
योराद्यचो वद्विर्जिति शितिकिति च। आग्निमारुतम्। नेन्दुस्वपरम्। सौमेन्दुः। परस्वकिम्। ऐन्द्राग्नः
। दीर्घाचवर्गस्य। नवद्विः। ऐन्द्रावर्गस्य। दीर्घात्किम्। आग्निवार्गस्य। अत्र द्वाही। पितृव्यमातुल
मातामहपितामहः। एतेनियामने। पितुः भ्राता पितृव्यः। मातुः भ्राता मातुलः। मातुः पितामातामहः।
पितुः पितापितामहः। तस्य सम्पदः। कालानां सम्पदः। कालम्। वाकम्। भिक्षादिभ्योऽरा। भैक्षम्। गर्भि
रीनां सम्पदः। गर्भिणाम्। इह भस्पाठ इति पुंवद्भावे कृते। इह रायनमये। अनपत्यार्थः। शिञ्जत्युक्त्या।
तेन। नस्तद्विदुः इति ढिलोपानेन युवतीनां सम्पदः। यौवनम्। शत्रुतादनुदात्तादेशे। ज्यौवनम्। ज्यौवनम्।

रामः

५

षोडशराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजादुत्राग्लुचुकायनीनांसमूहोऽग्लोचुकायनकम्।
 औक्षकमित्यादि। आपत्यस्यचेतिघलोपेपाप्पोप्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकम्।
 मानुष्यकम्। वृद्धाचेतिवक्तव्यम्। वार्द्धकम्। कैदारद्यश्च। चादुत्राकैदार्य। कैदारकम्। गरिाका
 यायत्रितिवक्तव्यम्। गारिाक्यम्। ठञ्कवचिनश्च। चाकैदोरादपि। कवचिनांसमूहः। कावचिकम्।
 कैदारिकम्। ग्रामजनबंधुभ्यस्तत्। ग्रामता। जनता। बंधुता। तलंतंस्त्रियाम्। गजसहाय्याभ्यां
 चेतिवक्तव्यम्। गजता। सहायता। अहःखंक्तो। अहीनः। अचित्तहसिधेनोष्ठक। इसुसुक्ता
 तात्कः। इसुसुउक्तएतदन्तात्परस्यठस्यकः। साक्तुकम्। हास्तिकम्। धौनुकम्। कैशाश्वा
 भ्यांयन्त्रावन्तरेस्याम्। पक्षेठगरौ। कैशम्। कैशिकम्। अश्वीयम्। आश्वम्। पाशादिभ्योयः।
 पाशा। तरपाधूम्यावन्मावात्या। खलगोरथात्। खल्मा। गव्या। रथ्या। इनित्रकञ्चश्च। खला

म-को-त

६

दिभ्यः क्रमात्सुः। खलिनी। जोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्यश्च निर्वक्तव्यः। डाकिनी। कुठुम्विनी। आ
हृतिगणोद्यम। तदस्याप्रहरणमिति कीडायां राः। दराडुः प्रहरणमस्यां कीडायां दाराडामौ
ष्टा। घञः सास्यां क्रियेति ञः। घञं तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः
प्रत्ययस्मात्। इयेन तिलस्य पाते ञे। अनयोर्मुमागमः स्यात्पातशब्दे उत्तरपदे। इयेन पाताम्यग
या। तैलं पातास्वधा। इयेन तिलस्य किम्। दराडुपातोऽस्यां दाराडुपातातिथिः। तदधीतेतद्देद।
नद्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। पदान्ताभ्यां घकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं
तु ताभ्यां पूर्वौ तु क्रमादेर्चावाऽऽगमौ स्तः। व्याकरणमधीतेवेति वावे व्याकरणाः। क्रमा
दिभ्यो वुन्। क्रमकः। पट्कः। शिक्षकः। मीमांसकः। कतूक्यादिसूत्रांताडुक। कतुविशेष
वाचिनामेवेह जनशामतेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरितत्प्रतिपादकं ग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्वेत्तरि॥

रामः

६

आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थं सामविशेषः। तल्लक्षणापरो जंथविशेषो लक्षणाद्योक्थं
। तदधीते वेद्वा औक्थिकः। मुख्यार्थान् कथ्यशब्दादु गः शौनेष्यते। न्यायम्। नैयाधिकः॥
हत्तिम्। वार्तिकः। लोकायतं। लोकायतिकः। सूत्राणां तु अकल्यादेरेवेष्यते। सांजहसूत्रिकः
। अकल्यादेः किम्। काल्यसूत्रः। विद्यालक्षणाकल्याताच्चेति वक्तव्यम्। वायसविधिकः। गौत
मश्रिकः। पाराशरकल्यिकः। अङ्गुक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिद्यानान्नेति वाक्यम्। आंगविद्यः। क्षात्रवि
द्यः। त्रिविधाविद्या त्रिविद्या। तामधीते वेति वात्रे विद्यः। तदस्मिन्नस्तीति देशे तज्जाम्नि। उदुम्बराः
सन्ति अस्मिन् देशे औदुम्बरो देशः। तेन निर्वृतम्। कुशाम्बेन निर्वृतं कौशाम्बीनगरी। तस्य निवा
सः। शिवीनां निवासो देशः। शैवः। अदूरभवम्। अरार। विदिशाया अदूरभवं वैदिशम्। बु
रकठजिलसे निरहन् रायवफककि मित्र्यक कठकोऽरी हराहं शास्त्रार्थकु मुदकाशतरा प्रेक्षाऽ

म० कौ० त

७

इमं सखि संकाशं वलपक्षं करी सुतंगमप्रगदिनराहकुमुदादिभ्यः। सप्रदशभ्यः सप्रदशक्रमा
त्सुश्चातुरर्थीम्। अरीहरादिभ्यो बुञ्। अरीहरो ननिर्वृत्तं। आरीहराकम्। ऐराश्वोदिभ्यश्चुरण।
काशीश्वीयः। ऋश्यादिभ्यः कः। ऋश्यकं। कुमुदादिभ्यश्च। कुमुदिकम्। काशादिभ्यश्च।
काशिलः। तृणादिभ्यः सः। तृणासम्। प्रेक्षादिभ्यश्च। प्रेक्षी। अश्मादिभ्योरः। अश्मरः। सरव्यादि
भ्यो ढञ्। सारवेयम्। संकाशादिभ्यो रापः। सांकाश्यम्। वलादिभ्यो यः। वल्यम्। पक्षादिभ्यः फक्।
पाक्षाद्यणः। पथः पथच। पांथाद्यनः। कारादिभ्यः पिञ्। काराद्यनिः। सुतंगमादिभ्यश्च। सौतंगमिः।
प्रगदिनादिभ्यो व्यः। प्रगदिन्। प्रागद्यः। वराहादिभ्यः कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्यश्च क्। कौ
मुदिकः। जनपदेलुप्। जनपदेवाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्। लुपि युक्तवद्यतिवचने। लुपिसति
प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः। पञ्चालानां निवासो जनपदः। पञ्चालाः कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

रामः

७

वरणादिभ्यश्च। अजनपदार्थ आरम्भः। वरणा नामद्वरं नगरं वरणाः। शर्कराद्यावा। अस्माच्चातु
 रर्थिकस्य लुप्सात्। ठक् ह्ये च। शर्कराद्या रतौ स्तः। कुमुदीदौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक् कौ।
 वाजदृशा सामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्जिकोऽण। तस्य लुविकल्पः। षडुपाणि। शर्करा। शर्करम्। शर्करि
 कम। शर्करीयम्। शर्करिकम्। शर्करकम्। नद्याम्भतुप्। चातु रर्थिकः। इक्षुमती। कुमुदनडवे
 तसेभ्योऽनुमत्तुप्। नयः। मतोर्मस्यवः। कुमुद्वान्। नड्वान्। मादुपधायाश्च मतोर्वोभ्यवादिभ्यः। मवरणा
 वरणीन्तो मवरणा वरणीपधाच्च यवादि वर्जितात्परस्य मतोर्मस्यवः। वेतस्वान्। नडुशादात्तुलच। न
 डूलः। शादूलः। शिखायावलच। शिखावलः। उत्करादिभ्यश्च। उत्करीयः। नडादीनां कुक्कुत्। नडुकीयं।
 कुं चाह स्वतं च। कुं चकीयः। तक्षन्लोपश्च। तक्षकीयः॥०॥ इति चातुरर्थिकाः॥०॥ शेषे।
 अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्वोर्थः। शेषस्तत्राणादयःस्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। आवराः श

म० कौ० त० दः औपनिषदः पुरुषः दृषदिपिष्ठादार्षदाः शक्तवः उलूषलेक्षुस औलूषलोद्यावकः अश्वै
रूह्यते आश्वोरथः चतुर्भिरूह्यते चातुरंशकटम् चतुर्दश्यादृश्यते चातुर्दशरक्षः तस्य वि
कार इत्यतः प्राशेषाधिकारः राष्ट्राः वारपाराश्च स्वौ आभ्यांघरवौ सः राष्ट्रे जातादिराष्ट्रियः
अवारपारीराः अवारपाराद्विजृहीताद्विपरीताच्चेति वक्तव्यम् अवारिराः पारीराः पारा
वारीराः इह प्रकृतिविशेषाद्यादयः द्युद्युलंता उच्यन्ते तेषां जातादयो र्थविशेषाः समर्थ
विभक्तयश्च वक्ष्यन्ते गनामाद्युरवजौ गनाम्यः गनामीराः नद्यादिभ्यो ढक् नादेयम् मादेयं
वाररासेयम् दक्षिराण्यश्वात्पु रसस्य क दक्षिराण्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः द्युप्राणपागुद
कप्रतीचोचत दिव्यम् प्राच्यम् अपाच्यम् उदीच्यम् प्रतीच्यम् अव्ययात्त्यप् अमेहकत
सिन्नेभ्यस्व अमात्यः इह त्यः कृत्यः कुत्रत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः तत्रैर्धुवे इति वक्तव्यम् नित्यः

निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ह्रस्वादि राः सस्मत्तादौ तद्धिते। निर्गतः वशी। अमेभ्यो निष्ठा श्रश्रा
लादिः। अररायाः। अररायाः। सुमनसः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उत्तरादाहृत्। औत्तराहृत्। ऐषमो
ह्यसस्वसोऽन्तरस्याम्। एभ्यस्त्वत्वा। पक्षे वक्ष्यमा रौ। पुपुलौ। ऐषमस्त्वत्वा। ऐषमस्तनम्। ह्य
स्त्वम्। ह्यस्तनम्। श्वस्त्वम्। श्वस्तनम्। पक्षे शौ वस्तिकं वक्ष्यते। ह्रस्वः। शालीयः। त्वदादी निच।
ह्रस्वसंज्ञानि स्युः। तदीयः। वानामधेयस्य ह्रस्वसंज्ञा। देवदत्तीयः। देवदत्तः। भवतश्चक्रस्तौ। ह्रस्व
द्ववतश्चक्रस्तः। भावत्कः। सिति च। सितितद्धिते पूर्वपदमस्मात्। जश्त्वम्। भवदीयम्। ह्रस्वादित्यनु
वृत्तेः। शच जादरो वा। भावतः। काश्चिदिभ्यश्च नृनिष्ठौ। ककार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका।
वैदिकी। वैदिका। आपदादि पूर्वपदात्कालात्तात्। आपदादिराकृतिगराः। आपत्कालिकी। आप
पत्कालिका। धन्वयोपधादुत्तर। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो ह्रस्वाद्दुःस्मात्।

॥ अस्मदीयः तस्मिन्नगि च युष्माकास्माकौ । युष्मदस्मदोरेतावादेशोस्तः । यौष्माकीराः । आस्माकीनः । यौष्माकः । ७

म० कौ० त ऐरावतं धन्वा ऐरावतकः । सांकाश्यकां पितृशब्दौ बुद्ध्यादि सूत्रेण राणा नौ । सांकाश्यकः । कां
पितृकः । नगरात्कुत्सनप्रावीराययोः । कुत्सने प्रावीरायै च जातादौ प्रत्ययार्थेन नगरशब्दाद्बुद्ध्यात् ।
नागरकश्चो रः शिल्पीवा । एतयोः किम् । नागरावाहसराणाः । अरराणामनुष्ये । बुद्ध्यात् । औपसंख्या
निकरास्मापवादः । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरराणकः पन्थाः ।
अध्यायो न्यायो विहरो मनुष्यो हस्तीवा । गर्तोत्तरपदच्छुः । देश इत्येव । द्वकगर्तीयम् । गह
दिभ्यश्च । गहीयः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । चच्छुः । पक्षेऽण । युवयोर्द्युष्माकं वा ।
यं युष्मदीयः । आस्माकः । तव कममकावेकवचने । एकार्थवाचिनोर्द्युष्मदस्मदोस्तवक
ममकौस्तः स्वयगि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । हेतु । प्रत्ययोत्तरपदयो
श्च । मपर्यंतयो रनयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौस्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । तत्पुत्रः ।

रामः

मत्पुत्रः। मध्यामः। मध्यमः। असंप्रतिके। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः संप्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षाप
कर्षहीनो मध्मो वैद्याकरणाः। मध्यं दारु। नातिहृस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः। द्वीपादनुसमुद्रं यन्।
समुद्रं समीपे यो द्वीपस्तद्विषया द्वीपशब्दाद्ये स्यात्। द्वेप्यं। द्वेप्या। कालाहरे। मासिकम्। साम्बत्स
रिकम्। अथ यानां भमात्रे टिलोपः। सायं प्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथं तर्हि सार्वरस्य तमसो
निषिद्धये इति कालिदासः। अनुदितौषसरागेति भारविः। समानकालीनं प्राक्कालीनमि
त्यादि च। अपभ्रंश एवेति प्रामाणिकाः। तत्र जात इति यावत् कालाधिकारः। आदेशरटः।
ठञ्। ऋत्वणोपवादः। शारदिकं आहुम्। विभाषारोगात्तपयोः। शारदिकः। शारदो वारो
गः। आतपो वा। निशाप्रदोषाभ्यां च। ठञ्। नैशिकम्। नैशम्। प्रादोषिकम्। प्रादोषम्। अथ सत्तुट्च।
असप्तञ्वातस्य तुट्च। द्वादीनां च। द्वा। स्वर। व्यल्कश। स्वस्तिचिरम्। स्वकृत्। स्वादु म्दु।

म० कौ० त०

१०

श्वसः। स्वनः। स्वाः। एषां न वृद्धिरेजा गमश्च स्मात्। शो वस्ति कम्। संधिवेला घृत नक्षत्रेभ्योः रा।
संधिवेलायां भवं संधिवेलम्। जैष्णं। तैषम्। संधिवेला। संध्या। अमावास्या। त्रयोदशी। च
तुर्दशी। पञ्चदशी। प्रतिपत्। प्रातृषण्डः। प्रातृषण्डः। वर्षाभ्युदयः। वर्षासुसाधुवार्षि
कं वासः। सर्वत्राण चतलोपश्च। हेमन्तादरातलोपश्च। चकारात्पक्षे ऋत्वे रा। हेमन्तम्।
हेमन्तम्। सायं चिरं प्राहेत प्रगे व्ययेभ्यश्चुलौ तुट्। सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च
कालवाचिभ्यश्चुलौ स्तस्त्वोस्तुट्। सायंतनम्। चिरंतनम्। प्राह्ण प्रगयोरेदंतत्वं निपात्येते।
प्राहेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्। चिरपरुत्परारिभ्यस्तोवत्ते व्यः। चिरत्नम्।
पुरुत्नम्। परारित्नम्। अग्नादिपश्चादिभ्यश्च। अग्निमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। अन्ताच्च। अन्तिमम्।
विभाषा पूर्वार्हः परार्हः। आभ्यां घुघुलौ वास्तस्त्वोस्तुट्। पक्षे ऋत्वे। पूर्वाहेतनम्। यौर्वी

रामः

१०

ह्लिकम्। अपराहेतनम्। आपराह्लिकम्। तत्र जातः। सप्तमीसमर्था ज्ञात इत्यर्थः। शादयोद्याद
यश्चस्युः। सुध्वे जातः स्त्रौध्वः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीरा इत्यादि। प्राहमच्छ। एरण्यम्।
पवादः। पाष्ट्रिकः। प्रायभवः। तत्रेत्येव। सुध्वे प्रायेण बाहुलेन भवति स्त्रौध्वः। संभू
ते सुध्वे संभवति स्त्रौध्वः। कोशादुत्तु। कौशेयैव स्त्रुम्। तत्रभवः। सुध्वेभवः। स्त्रौध्वः। औत्सः।
राष्ट्रियः। दिगादिभ्यो यत्। दिश्यं। वर्ज्यं। शरीरावयवाच्चादन्यम्। करण्यम्। हति कुक्षिकलशिव
स्त्रुस्त्रुहेर्हत्तु। दाज्ञेयम्। कलशिर्घटः। तत्रभवं कालशेयम्। जीवादिभ्योऽराच। चादुत्तु। जेवेयम्।
जेवम्। गंभीराऽयः। गंभीरे भवं गंभीर्यम्। अव्ययीभावाच्चापरिमुखे भवं पारिमुख्यम्। परिमु
खादिभ्यश्चेप्पते। नेहा औपकूलः। अन्तःपूर्वपदादुत्तु। अव्ययीभावादित्येवावेष्मनि इति अन्त

म. कौ. त.

११

वे श्मंत उभवं आंत वे श्मिकं। आन्तरिगिकम्। अद्यात्मा देष्टुं जिष्मते। अध्यात्मे भवं आध्या
त्मिकम्। अनुश्रुति कादीनां च। एषामुभयपदद्विर्जिति शितिकिति च। आधिदैविकम्। आ
धिभौतिकम्। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। आकृतिगणायम्। निहामूलं गुलेष्टुः। जिह्वा
मूलीयम्। अंगुलीयम्। वर्णीयम्। कवर्णीयम्। तत आगतः। सुघ्रादागतः। स्त्रोघ्रः। ठगायस्था
नेभ्यः। शुक्लशालाया आगतः। शौक्लशालिकः। विद्यायोनिसंवन्धेभ्यो बुद्धिः। औपाध्यायकः। पै
तामहकः। अतः। बुद्धौपवादः। होतृकम्। मातृकम्। भ्रातृकम्। पितृव्यं च। चादृष्टं। शिष्टं
तः। यस्येतिलोपः। पितृयम्। पैतृकम्। गोत्रादं कवत्। विदेभ्य आगतं वैदम्। गार्गम्। दाक्षम्। श्रौ
पगवकम्। हेतुमनुष्येभ्यः। यतरस्य रूपः। समादागतं समरूप्यम्। पक्षे गहादित्वा च्छं। समीपं।
दैवदत्तम्। दैवदत्तरूप्यम्। मयद्। सममयम्। प्रभवति। हिमवतः प्रभवति। हेमवती गंगा। विदूष्यः।

रामः

११

निष्प्र। गप

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। दन्यमभ्योयं शादूलवत्। न तु नडुलवन्मूर्द्धन्यमध्यः। नन्वर्थाः
संगतिः। बालवायाद्विअसौ प्रभवति विदूरे तु संस्कृत्य ते सत्यम्। अतएव समाहितं भाष्ये बालवा
यो विदूरं चेति। बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठिते नादेशेनानुरूपस्थानी
आक्षिप्यते। तदुक्तं निषिद्धतयोः। सुघ्नं गच्छति स्त्रौ घ्नः पन्थाः। दूतो वा। अमि निष्क्रामति दूरम्।
सुघ्नमभिक्तामभिक्छति स्त्रौ घ्नका न्यकुब्रुद्वारम्। अधिक्त्वात्ते गन्धे। शारीरकमधिक्त्वात्
तौ गन्धः। शारीरकीयः। शारीरकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात्। सोऽस्मिन्निवासः। सुघ्नो निवासोऽ
स्मिन् स्त्रौ घ्नः। तेन प्रोक्तम्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। पाराशर्यशिला लिभ्यां भिक्षु नटस
त्रयोः। शानिः स्मात्। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुस्त्वमधीयते पाराशरीयाः। भिक्षवः। शैलोलिनो
नटाः। कर्मन्दकशाखादिनिः। कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुस्त्वमधीयते कर्मदिनो भिक्षवः। कशा

म० कौ० त

१२

श्विनोनटाः। उपजाते। पारिनिना उपजातं पारिनीयम्। तस्येदम्। उपगौरिदमौपगवम्।
 समिधामाधाने षेरापरा। सामिधेन्योमन्त्रः। रथाद्यत्। रथ्यम् चक्रेम्। पत्रपूर्वाद्भू। अथ
 रथस्येदम्। आश्वरथम्। हलसीराद्भू। हलिकम्। सैरिकम्। गोत्रचरणाद्भू। औपगवकम्।
 चरणाद्भू। मन्त्राययोरिति वक्तव्यम्। काठकम्। संधादुलक्षणाद्भू। अत्रिजामरा। घोषज
 हारामपिकर्तव्यम्। अत्र। वैदः। संधोदुघोषोवा। वैदंलक्षणाद्भू। यत्र। गार्गः। गार्गम्। इन्द्राक्षः।
 दक्षम्। परंपरासम्बन्धोदुः। साक्षात्तुलक्षणाद्भू। इति शेषिकाः॥ ०॥ तस्य विकारः॥
 अश्मनोविकारे ढिलोपः। अश्मनोविकारः। आस्मः। भाश्मनः। मार्त्तिकः। अवयवे च प्रा
 शौषधिद्वक्षेभ्यः। चाट्टिकारे। मयूरस्य विकारो वयवोवा। मायूरः। मौर्वकारादुभस्मवा।
 पैप्पलं। त्रपुजतुनोः पुक्। आभ्यमरा एतयोः पुक्च। त्रापुषा जातुषे। औरत्र। देवदारवं। अत्र

रामः

१२

दत्तादेश्च। अत्र। कापित्थं। पलाशादिभ्योवा। अत्र। पालाशं। र्वादिर्म। शम्पाः। अत्र। शमीलं। म
यडैतयोः भाषाद्यामभक्षाह्वादनयोः। प्रकृतिमात्रान्मयडुवास्याद्विकारावयवयोः। अश्ममयं।
अश्मनं। अभक्षेयादिकिम्। मौडुः रूपः। कार्पासमाह्वादनं। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। आम्रमयम्।
शरमयं। रकावो नित्यं। वाङ्मयं। गोश्वपरीषे। गोमयं। ररापाटुत्रं। ऐरोयं। ररास्यतु ऐरां।
गोमयशौर्यत्। गव्यं। पयस्यं। फलेलुक्। विकारावयवप्रत्ययस्य। लुक्लङ्घितलुकि। उपसर्ज
नस्त्रिप्रत्ययस्य। आमलक्याफलं। आमलकं। प्रक्षादिभ्योरार। विधिसामर्थ्याच्चलुक्। प्रार्थं।
न्यग्धाधस्यचकेवलस्य। अस्यनवृद्धिरेजागमश्च। नैद्यग्नौधम्। जंघावा। अण्फले। जंघवं।
पक्षेओरत्र। तस्यलुक्। जम्बु। लुप्। वाजंघाः फलप्रत्ययस्य। लुपियुक्तवत्। जम्बूः। फलपाक
शुषामुपसंख्यानम्। वीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूलेषु बहुलम्। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः

म० कौ० त०
१३

पुष्पंजाती। विदार्याः मूलं विदारी। बहुलग्नहरणान्नेह। पाटलानि पुष्पाणि। साल्वानि मूलानि।
वाहुलकात्कचिल्लुक। अशोकम्। करवीरम्। हरितक्यादिभ्यश्च। फलप्रत्ययसलुप्।
हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः॥०॥ इति प्राग्दीव्य
तीत्याः॥०॥ प्राग्बहुतेषु कृतद्वहतीत्यतः प्राग्गधि क्रियते। तद्वहेति माशब्दादिभ्य उप
संख्यानम्। माशब्दः कारीति यश्चाह सः माशब्दिकः। आहोप्रभृतादिभ्यः। प्रभृतमाह प्रा
भृतिकः। पार्थिविकः। पृच्छतो मुरनातादिभ्यः। सुस्तातं पृच्छति सौस्तातिकः। सौखशा
यनिकः। अनुसतिकादिः। गच्छतो परदारादिभ्यः। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। तेन दी
व्यतिरवनतिजयतिजितम्। अक्षैर्दीव्यतिरवनतिजयतिजितं वा आक्षिकः। संस्कृतम्
दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारिचिकम्। तरति उदुपेन तरति ओदुपिकः। गोपुच्छादुत्तर।

रामः
१३

जीउद्विकः नौद्यवचनं नाविकः दटिकः बाहुभ्यां तरति वाँकास्त्री । चरति । हस्तिनाचरति हास्त्रिकः ।
 दक्षाचरति हाधिकः शकटेन चरति शाकटिकः । पर्पादिभ्यः कृन् । प चरति पर्विकः । पर्विका
 येन पीठेन पंगवश्चरति स पर्वः । अश्विकः । रथिकः । श्वगणान् गृह्णायात् हृन् । आदेरिजि । एच
 न । श्वाभस्त्रिः श्वाहं हिः । इकाराहाविति वाच्यम् । श्वगरोनचरति श्वागणिकः । श्वागणिकाश्च
 गणिकः । श्वगणिका । वेतनादिभ्यो जीवति । वेतनिकः । धानुयकः । हरत्पुत्सर्गादिभ्यः । उत्संगेन हर
 ति औत्संगिकः । भस्त्रादिभ्यः कृन् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पितात्मस्त्रिकी । विभाषाविवधान् ।
 कृन् । पक्षेठक । विवधेन हरति विवधिकः । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा विवधादपि
 वैवधिकः । विवधवीवध शब्दौ उभयतो वद्धु शिक्वे स्कं च वा ह्येकाद्ये वृत्तौ । निर्वृत्ते क्षयतादिभ्यः ।
 अक्षय्यतेन निर्वृत्तं आक्षय्यति कं वैरं । संसृष्ट । दक्षासंसृष्ट दाधिकम् । चरणादिनिः । चूरिनिः ।

म० को० त०

१४

पूपाः। त्रेर्मनित्यं। त्रिप्रत्ययान्नप्रकृतिकात्तृतीयाभिर्वृत्ते मस्यानित्यं। क० आनिर्वृत्तं क० त्रिमम० पत्रि
माभा वप्रत्ययान्नादिमवक्तव्यः। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम० त्यागिमम० अपमित्यया चित्ताभ्यां क
क० नौ। अपमित्येतित्यवत्तं। अपमित्यनिर्वृत्तमापमित्यक० मयाचितेन निर्वृत्तं याचितक० म० लवरा
लुक्। लवरोनसंस्पृष्टो लवराः। सूयः। मुद्गादरा। मोद्गोदनः। योजः सहोभसावर्तते। योजसिकः
शूरः। साहसिकश्चौरः। अंभसावर्तते। आभसिकः। उ० छति। वदरा रापुछति वाटरिकः। रक्षति।
समाजं रक्षति सामाजिकः। शब्दं दुरं करोति। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्ढुरिकः। पक्षिमस्य
म० गान्हति। स्वरूपस्य पर्यायारां विशेषारां च जगद्गम० मस्य पर्यायैषु मिनस्यैवाप
क्षिणो हतिपाक्षिकः। शाकुनिकः। माघुरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारि
णिकः। सारंगिकः। धर्मं चरति। धार्मिकः। अधर्माच्चैतिवर्तव्यम० अधर्मिकः। तदस्य पराप०

राष्ट्रः
१४

अपूपाः परापमस्य आपूपिकः। लवणद्वयः। लावणिकः। शिल्पमामदंगवादनं शिल्पमस्य मार्द
ङ्गिकः। प्रहरणम्। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुषः। शक्ति यष्ट्योरीकः। शाक्तीकः। या
ष्टीकः। अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः। अस्ति परलोकं इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति परलोकं
मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः। शीलम्। अपूपं भक्षणां शीलमस्य आ
पूपिकः। द्वादिभ्योराः। गुरोर्दोषारणमावरणं द्वयम्। तच्छीलमस्येति द्वावः। तन्नियुक्तः। आक
रेनियुक्त आकरिकः। निकटे वसति। नैकटिको भिक्षुः॥ ०॥ ०॥ इति ठगधिकारः॥ ०॥ ०॥
प्राग्धिताद्यत्। तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते। तद्वृत्तिरथ युगप्रासंगम्। रथे वृत्तिरथ्यः।
युग्यः प्रासंग्यः। धुरो यदुक्तौ। धुर्यः। धौरेयः। हलसीरादुक्तौ। हलं वृत्तिहालिकः। सैरिकः। विध्यय
धनुषा। द्वितीयां ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्नचेत्तत्र धनुः करणम्। पादौ विध्यंति पद्याः। शर्कराः। नौवयो

म०को०त०

१५

धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्पसमसमितसमितेषु। नावातार्थनाव्य
अलम्। वयसातुल्योवयस्यः। धर्मेराप्राप्यधर्म्यम्। विषेरावध्योविष्यः। मूलेनानाम्यमू
ल्यम्। मूलेनसमोमूल्यः। सीतयासमितंसीतयंक्षेत्रम्। तुलयासमितंतुल्यम्। तत्रसाधुः। साम
सुसाधुः। सामन्यः। अग्न्यः। कर्मरायः। शररायः। सभायायः। सभ्यः॥०॥०॥०॥ इति यतो विधिः।
प्राक्कीताक्तुः। तेन कीतमित्यतः प्रागृक्छाधिक्रियते। उगवादिभ्यो यत्। प्राक्कीतादित्येव। उवरा
तादुवादिभ्यो यत्। ह्रस्वापवादः। नाभिनभंच। नभ्योऽक्षः। नभ्यमंजनं। रथनाभावेवेदं। पुनःसंप्र
सारणं वाचदीर्घत्वं। मूल्यां। शुभ्यं। उधसोऽनडुच। उधन्यः। कंवलाचसंज्ञायाम्। यत्। कंवत्वं।
उरणीपलशतं। संज्ञायाम्। किं। कंवलीया उरणी। विभाषाहविरपूपादिभ्यः। आमिक्ष्यंदधि। आमे
क्षीयं। पुरोडाश्यास्तेडुलाः। पुरोडाशीयाः। अपूप्या अपूपीया। तस्मै हितम्। वत्सेभ्यो हितो वत्सीया
जोधुक। शंकुं दारुण्यं। हविष्यम्। शरीरावयवाद्यत्। दंत्यं। कराद्यं। नस्यम्। अजाविभ्याथ्यन

समः
१५

अजथायूथिः। अविथ्या। आत्मनिश्चजनभोगोत्तरपदात्तः। आत्माध्वानौखे। प्रकृत्यास्तः।
आत्मनेहितं। आत्मनीयम्। विश्वजनीनम्। कर्मधारयादेवेत्यते। अन्यत्रविश्वजनीयम्।
पंचजनादुपसंख्यानम्। पंचजनीनम्। मातृभोगीराः। आचार्यादरात्वेच। आचार्यभोगी
नः॥०॥०॥ इति ह्येतो पूर्णवधिः॥०॥ प्राग्बतेषु अतेन तुल्यमित्यतः प्राक्कठत्रधिकी
यते। आर्हादगोपुष्टसंख्यापरिमारादुक्। तदर्हतीत्येतदभिव्याप्यठत्रधिकारमध्येठत्रोपवादष
गधिक्रियते गोपुष्टादीन्वर्जयित्वा। असमासे निष्कादिभ्यः। आर्हादित्येतत्तेन कीतमितियावद्
नुवर्तते निष्कादिभ्योऽसमासेठगाद्रीयेष्वर्थेषु। निष्केरा कीतादिनैष्किकम्। समासे तु ठत्र। परि
मारात्तस्यासंज्ञाशरायोः। उत्तरपदवृद्धिर्जिदादौ। परमनैष्किकम्। शताच्चठन्यतावशते। शत्यं।
शतिकम्। असमासे किं। संख्याया अतिशदंतायाः कन। आर्हि वेर्थेः शतं परिमारा मस्य शतकः
संघः बहुकः। त्वंताया सुसाप्ततिकः। शदन्तायाः। चावारिशत्कः। वतोरिदु। वत्वंता न्कनइदु।

म. को. त
१६

तावत्कः। तावतिकः। कंसाहठन्। कंसिकः। अर्धाचा। अर्धिकः। अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां।
अर्धपूर्वद्विगोऽपरस्याऽर्धयस्मलुक्। अर्धकंसम्। द्विकंसम्। संज्ञायां तु। पांचकपालि
कम्। तेन कीतम्। ठञ्। गोपुष्टेन कीतं गोपुष्टिकम्। साप्रतिकम्। प्रास्थिकम्। ठक्। नैषिकम्।
तस्मै चरः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामराजौ। एतौ सतः। अनुसतिको हीनां च सर्वभूमेरीश्वरः। सार्व
भोमः पार्थिवः। तदस्य परिमाणम्। पुंस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः। सोमोऽविधिः॥
पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः। सप्तदशः। सोमयागेषु द्वन्द्वे गैः क्रियमाणाय पृथ्यादि सं
ज्ञिकास्तुतिः सोमः। पंक्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्सप्तत्यशीतिनवतिशतं। एते त
द्दीशब्दानि पात्यन्ते। तदहति। श्वेतद्वयमहति श्वेतद्वयविकः। दशदिभ्यो यत्। दशमहति दश
अर्घ्यः। वध्यः। तेन निर्वृत्तम्। अह्ना निर्वृत्तमाहुर्विकम्॥ ॐ॥ इति ठक्ठञोरवधिः॥

समः
१६

तेन तुल्यं किं वा चेद्वृत्तिः। वाह्यस्य न तुल्यं वाह्यरावत्। अधीते। किं वा चेत्किम्। गुणानुल्येमाभूत्।
पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। तत्र तस्यैव। मथुराया मिव मथुरावत्। सुद्वेषाकारः। चैत्रस्य वचैत्रवत्। मैत्र
सगावः। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतिजन्यबोधप्रकारो भावः। गोर्भावः। गोत्वं। गोता। त्वांतं। लीवम्।
तलंतं। स्त्रियाम्। आचत्वात्। वाह्यस्त्वइत्यतः प्राकृत्यतलावधिक्षियेते। अपवादैः सह समावेश
र्थमिदम्। चकारो न भ्रमभ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रियाभावः। स्त्रेरां। स्त्रीत्वं। स्त्रीता। पौरुषः। पुरुषं।
पुंस्ता। एधादिभ्यश्च मनिच्वा। वावचनमणादिसमावेशार्थम्। रज्जुतो हलादेर्लचोः। इष्टे मेघः सु। ठे।
लोपइष्टे मेघः सु। एधुमदुभ् शकृशकृठपरिवृढानामेव रत्वम्। एधोर्भावः प्रथिमा। पार्थवम्। मदिमा।
मार्दवम्। वर्णदृढादिभ्यः षच्चादिमनिज्। शोक्कम्। शुक्लिमा। दाह्यं। इष्टिमा। गुणावचनवाह्यरा
दिभ्यः कर्मणि च। चाट्टावे। जडस्य भावः कर्मवा। जाड्यं। मौढ्यम्। वाह्यरापम्। आहतिगरो यम्॥

म. कौ. त.
१७

चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चतुर्वर्ण्यम्। चतुराश्रम्यम्। ऐश्वर्यम्। षाड्दुःखम्। सैन्यम्। सानिध्यम्।
औपम्यम्। त्रैलोक्यम्। इत्यादि। सैन्याद्यन्तेनापञ्चनेति संघातग्रहणम्। स्नेनस्य भावः कर्मवासे यम्। स
स्युर्ध्वः। संख्यः। कपितापोऽर्थकः। कापेयम्। ज्ञातेयम्। पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक्। सैन्या पत्यम्
पौरोहित्या राजाः सौ राजशब्दोऽसमासे यक्। लभत इत्यर्थः। राजो भावः कर्मवाराज्यम्। समासे
तु ब्राह्मणादित्वात्प्यत्र। आधिराज्यम्। प्राणभ्यो जातिवयो वचनोद्गात्रादिभ्यो न। प्राणभ्यो
जाति। आश्वम्। वयो वचनं। कौमारम्। औद्गात्रम्। औत्रम्। सौष्टवम्। हायनांतयुवादि
भ्यो रा। द्वे हायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। औत्रियस्य छलोपश्च। औत्रम्। कुशलनिपुण च।
पिपुनकुतूहलक्षेत्राः। युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यम्। कौशलमित्यादि। इगं।
चैलद्युपूर्वात्। पुचेर्भावः कर्मवाशो चम्। मौनं। औपधादुरूपोत्तमादुत्तुं। रामणीयकम्० आ

समः
१७

भिधानीयकं। सहयाह्वा। साहाय्यं। साहायकं। दूतमनोज्ञादिभ्यश्च। शेषोपाध्यायिका। मानोज्ञ
कम्॥ ॐ ॥ इति नञ् नञोरधिकारः॥ ॐ ॥ धाभ्यानां भवनेक्षेत्रेऽवञ् मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मो
हीनम्। व्रीहिशाख्योऽर्कः। वैदेयम्। शालेयम्। यवयवकषष्टिः कायत्। यव्यम्। यवक्यम्। षष्टि
क्यम्। विभाषातिलमाषोमाभंगारुभ्यः। यत्। पक्षेऽवञ्। तिल्यं। तैलीनं। माष्यं। माषीरां। उम्यम्।
औमीनम्। भंग्यं। भांगीनम्। श्राव्यम्। श्रावावीनम्। तत्सर्वीदेः पथ्यङ् कर्मपत्रपात्रं व्याघ्रोति।
सर्वीदेः पथाघंताद्वितीयो तात्वः सर्वपथान्व्याघ्रोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मणिः। सर्व
पत्रीराः। सर्वपात्रीराः। हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्। नवनीते निपातोऽयम्। तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादि
भ्यः। कुराप् जाहचौ। पीलूनां पाकः। पीलुकुराः। कर्णीस्य मूलं कर्णी जाहं। पक्षातिः। मूलेऽप्यनुवर्तते।
पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तेन वित्तं शुचुषरायो। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तिर्दिष्टः। तेन च स्यनेत्वं।

न को न विद्याविज्ञो विद्याचुंचुः। विद्याचराः। वेः शालचुं कठवौ। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्सार्थे।
 विस्तृतं विशालम्। विशंकटम्। संप्रोदश्चकटम्। संकटम्। प्रकटम्। उत्कटम्। चाट्टिकटम्। अला
 वूतिलोमाभंगाभ्योरजस्युपसंख्यानम्। अलावूनां रजः। अलावूकटम्। तिलकटम्। गोष्ठजादयः
 स्थानादिषु प्रमुनामभ्यः। गवां स्थानं गो गोष्ठं। अश्वगोष्ठम्। संचातेकटम्। अवीनां संचातः अवि
 कटः। विस्तारपटम्। अविपटः। द्वित्वे गोयुगम्। द्वावुष्टौ उष्टु गोयुगम्। पटत्वे षड्वक्। अश्वषड्
 वम्। स्नेहते तैलम्। तिलते तैलम्। सर्षपते तैलम्। अवाकुठारम्। चात्कटम्। अवाचीनः। अवकुठारः
 अवकटः। नते नासिकायाः संज्ञायां टीट् च नाट् च भ्रूट् च। अवादित्येवानतं नमनम्। नासिका
 यानतं अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रूटम्। तद्योगान्नासिका अवटीटा। पुरुषो अवटीटः। उपाधि
 भाग्यवन्नासनासुहयोः। पर्वतस्यासन्नस्थलं उपत्यका। आरूढं स्थलमधित्यका। कर्मणि चटोः

समः
 १८

कर्मणि च तत्कर्मः तदस्य संजाते तारकादिभ्यश्च तव तारकाः संजाता अस्य तारकितन्नमः प
रितः। आहतिगणो यम्। प्रमाणद्वयसंघट्टचत्रमात्रचः। तदस्येत्पनुवर्तते। उरूपमाशामस्य
उरुद्वयम्। उरुद्वयसम्। उरुमात्रम्। प्रथमश्च द्वितीयश्च उरुमानेमतौ मम। उरुमाने किं नो
न्मानं परिमाणानुसर्वतः। आद्यामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्यावाह्यानुसर्वतः। पुरुषहस्तिभ्यामण्वाप
रुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। यत्रेतेभ्यः परिमाणो वतुषु। यत्परिमाणमस्य यावान्।
तावान्। एतावान्। किमिदं भ्यां वोचः। आभ्यां वतुष्वस्य च घः। इदं किमोरीश्वरी। दृग्दृशवतुषु।
कियान्। इयान्। किमः संख्या परिमाणोऽति च। चाद्वतुष्वस्य घः। का संख्या येषां नेकानि कियान्।
संख्याया अवयवे तयम्। पञ्च अवयवा यस्य पञ्चेतयम्। द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयञ्चा द्वयम्।
द्वितयम्। त्रयम्। त्रितयम्। उभादुदात्तानि त्यघः। उभयम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशांतादुः।
एकादश^{का} अधि^{का} अस्मिन् एकादशम्। शतसहस्रयोरेव नेह एकादश अधिका अस्यां विंशत्यां। प्रह

म. को. त. तिप्रमयार्थयोः समानजातित्वे एवेष्मते। नेह। एकादशमाषा अधिका अस्मिन्सुवर्णशते। शतं विंशते
 ३७५ आ. दुःस्पादुक्ते र्थे। विंशदधिका अस्मिन् विंशशतम्। विंशं। तस्य पूरणोऽट। संख्यायाश्चैव। एकादश
 नां पूरणः एकादशः। नां तादसंख्यादेर्मट। उटो महागमः। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। नां तात्किं विंशः।
 अस्मिन्संख्यादेः किम। एकादशः। पट्कति केतिपय चतुरंशुक। उटि। षष्णपूरणः षष्ठः। कतिथः। क
 तिपयशब्दस्पात एव उट। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरश्रुयता वाद्यक्षरलोपश्चात्तुरीयः। तुर्यः। बहु
 पुगणसंघस्यतिथुक। उटि। बह्वतिथः। वतोरिथुक। उटि। यावतिथः। द्वेस्तीयः। उटोः पवादः। द्व
 योः पूरणः द्वितीयः। त्रैः संप्रसारणं च। तृतीयः। इह हल इति दीर्घान्। द्वितीयत् तृतीयेति निर्देशात्। विं
 शत्यादिभ्यस्तमउन्त्यतरस्याम्। उटः। विंशतितमाः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादि
 मासाहुर्माससम्बन्धसराच्च। शतस्य पूरणः शततमः। मासादेरत एव उट। मासतमः। षष्ठ्या देव्या सं

रामः
 १७

स्वादेः। षष्ठितमः। संख्यादेस्तुविंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव। एकषष्ठः। एकषष्ठितमः। मतोदुः
स्तुतसाम्नोः। मतवर्थेदुः। अद्वावाकशब्दोऽस्ति अस्मिन् अद्वावाकीयं सूक्तं। वारवतीयं सामः।
श्रोत्रियश्च दोधीते। श्रोत्रियः। वेत्यनुवृत्तेः छान्दसः। आद्रुमनेन मुक्तमिति ठनोः। आद्री।
माद्रिकः। पूर्वादिनिः। पूर्वकृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्च। कृतपूर्वी। इडादिभ्यश्च। इष्टम
नेन इष्टी। अधीती। अनुपद्य चेषा। अनुपद्य मन्वेष्टा अनुपदी गवाम्। साक्षादृष्टरिसंज्ञायाम्।
साक्षादृष्टा साक्षी। तदस्मात्पस्मिन्निति मतुप्। गावोऽस्मास्मिन्वासन्निगोमान्। तसौ मतवर्थे। तांतसां
तौ भसंज्ञौ स्तोमतवर्थे प्रत्यये संप्रसारणं। विदुष्मान्। गुणावचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लौ गुरोः
स्यास्ति शुक्लः पठः। क्लृप्तः। प्राशिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। चूडालः। चूडावान्। प्राशिस्थात्किं।
शिखावन्दीपः। प्राशपंगादेव। नेह। मेधावान्। सिध्मादिभ्यश्च। लज्वा। सिध्मलः। सिध्म

२ अंसलः फेनाटिलचः। चालुचः। अन्यतरस्यां गहशं मनुष्यमुच्चयार्थमनुवर्तते। फेनिलः २

म० कौ० त.

२०

वान्। वातदन्तवलललाठानाम्। चालुचः। वातूलः। दन्तूलः। वलूलः। ललाटलः। वत्सासा
भ्यां कामवले। लज्जा। यथा संखं कामवति चतुर्वर्ति चार्थे। वत्सलः। फेनलः। फेनवान्। लोमादिभ्यो
मादिभ्यश्चादिभ्यः शनेलचः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः। लोमवान्। रोमशः। रोमवान्। पा मादिभ्यो
न। पामनः। पामोरोगः। अंगकान्धारो। अंगना। लक्ष्म्याश्च। लक्ष्मराः। पिच्छादिभ्यश्च।
पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्। प्रजाप्रादुर्वाभ्योराः। प्राज्ञो व्याकररो। प्राज्ञा। प्रादुः
श्रीर्चः। हनेश्च। वार्तः। तपः सहसाभ्यां विनीनी। विनीन्योरिकारो नकारपरित्रारार्थः।
तपस्वी। सहस्वी। अराच। तापसः। साहस्यः। ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्। ज्योत्सः। तामिसः।
सिकताशर्कराभ्यां च। सैकतो घटः। शार्करः। देशे लुबिलचौ च। चादरा। मनुष्यच। सिक
ताः संत्यस्मिन् देशे सिकताः। सिकतिलः। सैकतः। सिकतावान्। श्वंशर्करा इत्यादि। दन्त

रामः
२०

उन्नतउरः। उन्नतादन्ताश्चस्पदनुरः। कुपसुषिमुष्कमधोरः। कुषरः। सुषिरः। मुष्कोराः। मु
ष्करः। मधुरः। रप्रकरशोरवमुखकुंजेभ्यउपसंख्यानम्। खरः। मुखरः। कुंजोहस्तिहनुः। कुंज
रः। नगपांसुपारादुभ्यश्च। नगरं। पांसुरः। पारादुरः। कच्छाहस्त्वचा। कच्छुरः। सुदुभ्यामः।
द्युमः। दुमः। केशोहो न्यतरस्याम्। प्रकृतेनान्यतरस्याम्। गहरो नमतुपिसिद्धे पुनर्गहरोऽनुनिठ
नोः समावेशार्थम्। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योपिटृश्यते। मशिवः। नाग
विशेषः। हिरण्यवोनिधिविशेषः। असीसोलोपश्च। असीवः। गांङ्। जगात्संजायाम्। ह्रस्वदी
र्घयोर्धराणां तत्रैरानिर्देशः। गारादीवम्। गारिडवम्। अजगवंपि नाकः। कारादारादीरचीरचौ।
कारादीरः। आरादीरः। रजः। कृष्णसुतिपरिषदो वलच्। रजस्वला। कृष्णवलः। वलइति दीर्घः। आ
सुतीवलः। परिषद्वलः। पर्वदिति पाठात्तरं। पर्वद्वलः। अन्येभ्योपिटृश्यते। भाटवलः। पुत्रवलः।

म-कौ-त- शत्रुवलः। दन्तशिरवात्संज्ञायाम्। दन्तावलोलहसी। शिखावलः। केकी। अतश्चिठनौ। दरादी। दशिकः।
 २१ वीह्यादिभ्यश्च। वीही। वीहिकः। तु-दादिभ्यश्च। चादिनिठनौ। मतुप्-च। तुन्दिलः। तुन्दी। तु
 न्दिकः। तुन्दवान्। रूपादाहतप्रशंसयोर्वयम्। आहतंरूपमस्यास्तीतिरूप्यः। कार्षीपराः। प्रशंसं
 रूपमस्यास्तीतिरूप्योऽगौः। अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वते। हिम्याः पर्वताः॥ गुरापावाह्रणाः। अस्माद्यामेधास्त्र
 जोविनिः। यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। वीह्यादिपाठान्मायीमायिकः। स्मग्वी। शृंगवृन्दाभ्या
 मारकन्। शृंगारकः। फलवर्हीभ्यामिनच्। फलिनः। वर्हिणाः। हृदयाच्च। लुरन्त्यतरस्याम्। ९
 हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोऽन्त्येभ्यस्तदसहने। शीतंनसहते शीतालुः।
 उष्णालुः। तृप्ः। पुरोडाशः। तन्नसहते तृपालुः। तप्यर्वमरुद्गाम्। पर्वतः। मरुत्तः। उर्गायायुसः।
 उर्गायुः। वाचोऽगिमनिः। वाग्मी। अलजाटचौ बहुभाषिणि। कुत्सित इति वक्तव्यम्। कुत्सितं व

सप्तः
२९

हुभाषतेवाचालोवाचाटः।यसुसम्पग्वहुवदतितत्रवाग्मीत्येव।स्वामिनेवर्वे।ऐश्वर्यवाच
कात्स्वशब्दामिनिचमत्वर्थे।स्वामी।अर्श्यादिभ्योच।अर्शीस्यस्यविद्यन्तेअर्शीसश्चेत्रः।आकृ
तिगणोयम्।वातातीसारभांकुच।चाटिनिः।वातकी।अतीसारकी।पिशाचच।पिशाचकी।
हस्ताजातो।हस्ती।वर्णाहसचारिणी।वर्णी।कंशंभ्यांवभयुस्तिगुतयसः।कमित्युटकसुखयोः।
समितिसुरे।आभ्यांसप्रपुत्रयाभ्युः।युस्ससोःसकारःपदत्वार्थः।कम्बः।कम्भः।कंयुः।कंतिः।
कंतुः।कन्तः।कंयः।एवंशम्बइत्यादि।तुन्दिबलिवटेर्भः।तुन्दिभः।बलिभः।बटिभः।अहंभुभयोयुस।
अहंयुः।अहंकारवान्।भुभंयुः।भुभान्वितः॥०००॥इतिमत्वर्थीयाः॥००॥प्राग्दिशोविभक्तिः
दिक्शब्देभ्यश्चतःप्राग्वक्ष्यमाणाःप्रत्ययाःविभक्ति संज्ञासुः।अथस्वार्थिकाः।किं सर्वनामवहु
भ्योऽद्यादिभ्यः।किमःसर्वनाम्नोवहुशब्दाच्चेतिप्राग्दिशोधिक्रियते।पञ्चम्यास्तसित्।पंचम्यंते

म-को-त-

२२

भ्यः किमादिभ्यस्तसिलस्याद्वा। कुतिहोः। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ। कुतः कस्मात्। इदम
इश। प्राग्दिशीये। इतः। अन्। एतदः प्राग्दिशीये। अने का। सर्वादेशः। अतः। असुतः। यतः।
ततः। बहुतः। द्यादेस्तु द्वाभ्यां। पर्यभिभ्यां च। तसिल। परितः सर्वत इत्यर्थः। अभित उभयत इत्य
र्थः। सप्तम्यारम्भत्। कुत्र। यत्र। तत्र। वहत्र। इदमोहः। वलोपवादः। इह। किमोत्। वा स्यात्।
काति। किमः। क। कुत्र। इतराभ्योऽपि दृश्यते। पञ्चमी सप्तमीतरविभक्त्यंतादपित्तसिलादयो दृश्यं
ते। दशिग्रहरणद्वयदियोगरुवा। सभावान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्
तं। तत्र भवन्तं। रुवं दीर्घायुः। देवानां प्रियः। आयुस्मान्। सर्वे कान्य किं यत्तदः काले दा। सप्तम्य
तेभ्यश्च भ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्। सर्वस्मिन् नतरस्यामदि। दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्मिन् सो वा।
सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम्। सर्वत्र देशे। इदमो
हिल। सप्तम्यन्तात्। एतत्तोरथोः। इदम एतत् इतरत्तौ स्तोरे फादौ च प्राग्दिशीये परे।

रामः

२२

अस्मिन्काले एतर्हि। काले किं। इह देशे। अत्रुना। इदमः निपातो यं। दानी च। इदमो दानी प्रत्ययः
काले। इदानी। तदो दानं। तदा। तदा नी। अनघतनेर्हिल न्यतरस्याम्। कर्हि। कदा। यर्हि। यदा।
तर्हि। तदा। एतदः। एतत् इत् एतौ स्तौ रेफादौ थकारादौ च प्राणिद्वयीये। एतस्मिन्काले एतर्हि। सद्यः
परस्परार्थे प्रमः परेद्य व्यद्य पूर्वचुरन्ये चुरन्यतरं चुरितरे चुरधरे चुरपरे चुरभवे चुरस्तरं चुरः।
एते निपात्यन्ते। युष्मो भयाद्वन्तव्यः। उभयद्युः। प्रकारवचने धात्वा प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्य
स्थात्वा। तेन प्रकारेण तथा। यथा। इदमस्य मुः। धालोपवादः। एतदोषिवाच्यः। अनेन एतेन प्रका
रेण इत्थम्। किमन्व। केन प्रकारेण कथम्॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ इति प्राणिद्वयीयाः॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥
दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेषस्तातिः। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यः दि
ग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवमेवाम्। एभ्यो अस्तात्यर्थे सिः।
द्यौर्गोपुरश्च अर्धश्च इत्यादेशाः सुः। अस्ताति च। पूर्वादीनां पुरादयः सुः। पूर्वस्या पूर्वस्याः पूर्वावा

म. को. त.

२३

दिकपुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अवः। विभाषावरस्य। अस्तातावस्यात्। अवस्तात्। अव
स्तात्। एवं देवो। काले च। दिशि रूढेभ्यः किम्। ऐन्द्र्यावसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्। पूर्वज्जा
मंगतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन्गुरौवसति। अस्ताति चेति। तापकादसिरस्ताति न वा
धते। दक्षिणोत्तराभ्यामतनु च। अस्तातेरपवादः। दक्षिणातः। उत्तरतः। विभाषावरावराभ्याम्। परतः
परस्तात्। अवरतः। अवरस्तात्। अचेलुक्। अचत्पेतादिकशब्दादस्तातेर्लुक्। प्राक्। उदक्। उपर्य
परिष्ठात्। निपातावेतौ। पञ्चात्। तथा। उत्तराचरदक्षिणादातिः। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।
एनवन्त्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। उत्तरादिभ्य एनवास्यादवध्ववधिमतोः। सामीप्येपञ्चम्यन्तात्
न। उत्तरेणा। अधरेणा। दक्षिणेना। पक्षेयथास्वपत्ययाः। इह केचिद्विकशब्दमात्रादेनपमाहुः। पू
र्वेणाजामम्। दक्षिणादा च। अस्तातेर्विषये। दक्षिणावसति। अपञ्चम्या इत्येव। दक्षिणादागतः।
आहि चदूरे। दक्षिणाते। चादा च। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। उत्तराहि। उत्तरा। संख्यायावि

रामः

२३

धार्थेधा। क्रियाप्रकारेवर्तमानासंख्याशब्दात्स्वार्थेधास्यात्। चतुर्थी। एकाद्वेधमुत्रन्यतर
 साम्। एकध्मं। एकधा। द्विधा। त्रिधा। चतुर्धा। अथाप्यधा इत्यस्य धमुन्नुवा। द्वैधं। द्विधा। त्रैधम्।
 त्रिधा। एधा। च। आदेशोऽयम्। द्वैधा। त्रैधा। याप्येपाशप्। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। तीया
 दीककस्वार्थेवावाच्यः। द्वैतीकीकः। द्वितीयः। नविद्यायाः। द्वितीयाविद्येत्येव। एकाद्विकिनि
 चासहाये। चात्किन्नुको। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वचरट्। आढ्योभूतपूर्वश्रुत्य
 चरः। षष्ठ्यारूप्यच। षष्ठ्यन्तादृतपूर्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट्च। कृष्णस्य भूतपूर्वजोः कृष्णरूप्यः।
 कृष्णचरः। अतिशयनेतमविष्टः। अतिशयविशिष्टार्थः वृत्तेः स्वार्थे एतोस्तः। अयमेषामति
 शयेनाढ्यश्रुत्यतमः। लघुतमो लघिष्टः। तिङ्। अतिङ्। तादतिशयेद्योत्येतमप्यस्यात्। तत्प्रमपौचः।
 किमेतिङ्। अयद्यादात्तद्वयप्रकर्षे। किमएदन्तातिङ्गेव्ययाच्चयोपसृष्टन्तादामुस्याच्चतुद्वयप्रक
 र्षे। उच्चैस्तमस्तस्। द्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनौ। द्वयोरेकस्यातिशयेविभक्त्येचोपपदे

१ किंतमाम्। प्राहेतमाम्। प्रजेतमाम्। उच्चैस्तमाम्। पचतितमाम्। द्वयप्रकर्षेतु। १

म. को. त. सुप्रिडु. त्रादे तोस्तः। पूर्वयोरपवादः। अथमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरो लघीयान्। उदीच्याः।
 २४ प्राच्येभ्यः षट्तराः। पटीयांसः। अजादीगुणवचनादेव। इष्टत्रीयसुनौ। नेह। पाचकतरः। पाच
 कतमः। प्रशस्यस्यः। इष्टेयसोः परतः। प्रकृत्येकाच। इष्टादावेकाचप्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेष्ठान्।
 ज्येष्ठः। प्रशस्यस्य ज्येष्ठेः। इष्टेयसोः। ज्येष्ठः। ज्येष्ठादीयसः। ज्येष्ठेः परस्य। ज्येष्ठान्। ज्येष्ठः। इष्टस्य च।
 ज्येष्ठेः। अजाद्योः। ज्येष्ठः। ज्येष्ठान्। अतिकवाढयोर्नेदसाधौ। अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्।
 साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरबुबुहस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यरादिपरंपूर्वस्य च गुणः। एवां यरादि
 परं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। द्रुसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। र
 वमीयसुन। द्रुस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्यादित्वाद्द्रुसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्थिरस्फिरोरुवह
 लगुरुहदुष्टपटी च वृन्दारकाणां प्रस्थस्फुववंहिजवर्षिचपट्टाधि वृन्दाः। प्रियादीनां प्रा
 दयः सुः इष्टादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। वंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रिपिष्ठः। द्राधि

ॐ हंदिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिवात्येमेत्यादि। वहो लोपो भूचवहोः।
वहोः परयोरिमेयसो लोपः स्याद्दहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्। इष्टस्य विष्ठच। वहोः परस्य इष्टस्य
लोपः विडागमश्च। भूयिष्ठः। विन्मतोर्लुक्। इष्टेयसोऽतिशयेन जीमजिष्ठः स्वजीयान्। अतिशयेन त्वर
वान्त्वनिष्ठः। त्वचीयान्। प्रशंसायां रूपम्। सुवंता निहंताश्च। प्रशस्तः पटुः। पटुरूपः। पचति रूपम्। इष्टदशमा लोक्
त्यपुष्टेयदेशीयरः। इष्टदूतो विद्वांश्चिद्वत्कल्पः। विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः। पचति कल्पम्। विभाषा
सुमो बहु च पुरस्तात्। इष्टदनः पटुः बहु पटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्। यजति कल्पम्। प्राग्विवाकः
इवे प्रति कृता वित्ततः प्राक्कोधिकारः। अयमयसर्वनाम्ना सकृत्प्राकृष्टः। कापवादः। तिष्ठत्येत
नुवर्तते। कल्पचदः। कान्ताव्ययस्य दादेशोऽकुच्। अज्ञाते। कस्यायमश्वोऽश्वकः। उच्चकैः।
नीचकैः। सर्वकैः। पचत कि। धकित। कुसिते। कुसितोऽश्वोऽश्वकः। अल्पे। अल्पं तैलं तैलकं।
हस्वे। हस्वो वृक्षो वृक्षकः। अस्मिन्प्रकरणे हलादौ प्रत्यये द्वितीयादचः परस्य लोपो वा वाच्यः।

म को न देवदत्तकः। देवकः। लोपः पूर्वपदस्य च। दत्तकः। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा वाच्यः। ८
 सत्यभामा। भामा। सत्या। कुटी। समी। सुराडा। भ्योरः। ह्रस्वाकुटी। कुटीरः। समीरः। सुराडारः। कुत्वा। उपच।
 ह्रस्वाकुत्तः। कुतुपः। कुत्तः। कुतैः। स्नेहपात्रं ह्रस्वासाकुतुपः। यस्मान्। कासू। गोरा। भ्याम्। उरच। आयुधवे
 शेषः। कासू। ह्रस्वासाकासूतरी। गोरा। तीरः। वसोक्षा। श्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे। वसतरः। उक्षतरः। अ
 श्वतरः। ऋषभतरः। किंयत्तदो निर्धारणो द्वयोरेकस्य उत्तरच। अनयोः कतरो वैल्लवः यतरः। ततरः।
 वावहूनां जातिपरिप्रश्नेऽतमच। जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे। कतमो भवतां कटः।
 यतमः। ततमः। वाज्रहरामकजर्थम्। एकाचैषा चाम्। उत्तरच। तमच स्यात्। अनयोरेकत
 रो मैत्रः। एषामेकतमः॥ ००॥ इति प्राग्विधीयाः॥ ००॥ इवेति हतौ। कस्यात्। अश्वइ
 वप्रतिकृतिरश्वकः। शाखादिभ्यो यः। शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघन्यः। अजघन्यः। शररायः। ९
 कुशाग्राच्छः। कुशाग्रीयः। तस्य कृतवचनेन मयट्। प्राचुर्येण प्रसृतं प्रकृतं तस्य वचनेन प्रतिपा

दनं। भावेऽधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम्। अपूपमयम्। द्वितीयेऽन्त्रमयो यज्ञः।
अपूपमयम्यर्व। संख्यायाः क्रियाभ्यामिति गगाने कृत्वसु च। अभ्यावृत्तिर्जन्म। क्रिया जन्म गगान
वृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे कृत्वसु च। पंचकृत्वो भुंक्ते। संख्यायाः क्रिमाभूरिवारा भुंक्ते। द्वित्रिचतुर्भ्यः
सु च। कृत्वसु चोपवाटः। द्विभुंक्ते। त्रिभुंक्ते। रासस्य। चतुः। एकस्य सकृच्च। सकृदादेशश्चासु च।
सकृदुंक्ते। देवता तातादर्थ्ये यत्। तदर्थ एव तादर्थ्यम्। अत एव स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवता ये इदं
मग्निदेवतम्। पादाद्याभ्यां च। पादार्थमुदकम्याद्यम्। अर्घ्यं। अतिथेऽर्घ्यः। अतिथये इदं मा
तिथ्यम्। नवस्य नू आदेशस्तत्र पुनर्न पराश्रवत्तयाः। स्वार्थे नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। भागरूप
नामभ्यो धेयः। भागधेयम्। रूपधेयम्। नामधेयम्। अग्निधुसाधारणादञ्। अग्नीधुम्।
साधारणम्। देवा तत्। देव एव देवता। अवेकः। अविरेव अविकः। यावादिभ्यः कन्। याव एव
यावकः। मणिकः। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्। बहुतरकम्। मृदस्तिकन्। मृदेव मृत्तिका।

म. कौ. त.

रह

स सौ प्रशंसायां। रूपोपवादः। प्रशस्तामत्। मत्सा। मत्सना। प्रज्ञादिभ्यश्च। अशस्यात्। प्रज्ञ एव प्रा
ज्ञः। दैवतः। वांधवः। पूजा श्रोत्रमामरी पूर्वतः। स्वार्थे। नानाजातीया। अनियतवृत्तयोर्थका
मप्रधानाः संधाः पूजाः। लौहितध्वज्यः। आदयस्तद्राजाः। तद्राजस्येतिलुके। लौहितः ध्वजाः। वा
तेतिभ्यः। कापोतपाक्यः। कपोतपाकाः। कौंजायनाः। वाधायनाः। इत्यादि। बहुल्यार्थे कृत्वा
रकादभ्यतरस्मान्। बहुनिददाति बहुशः। अल्पशः। बहुल्यार्थे न्मदुलामदुलं वचनम्। नेह।
बहुददात्यनिष्टेषु। अल्पेमाभ्युदयिकेषु। संख्येकवचनाच्च वीप्सायाम्। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषं
माषमाषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दावतौ एकार्थे एव। संख्येकवचनात्किम्। घटं घटं ददाति
वीप्सायाम्किम्। द्वौ ददाति। कारकादित्येव। दूयोः स्वामी। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। प्रतिना
कर्मप्रवचनीयेन योगेयापञ्चमीविहिता तदज्ञातसिः। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्यस्तसे
रूपसंख्यायाम्। आदौ। आदितः। मध्यतः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणोद्यम्। स्वरेण। स्वरतः। वरीतः।

रामः
रह

ह्रस्वसिद्योगे संपद्य कतरिचिः। अस्ततद्वाव इति वक्तव्यम्। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ
वर्तमानात् विकारशब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे। अस्य चो। ईत्। अकृत्स्नः कृत्स्नः। संप
द्यतेतं करोति कृत्स्नी करोति। ब्रह्मी भवति। गङ्गी स्यात्। अव्ययस्य चावित्वं नेति वा व्यम्। दोषाभू
तमहः। दिवाभूताराविः। क्व च यो। हलः परस्य प्रापत्य यस्य लोपः क्ये चो च परे। गार्गी भव
ति। चो च। दीर्घः। शुची भवति। पट स्यात्। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। चाच्चिः। अ
रुं करोति। उन्मनी करोति। उच्चक्षुं करोति। विचेती करोति। विरही करोति। विरजी करोति। विभा
षासाति कात्स्न्ये। चि विषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये। सत्यदाद्योः। कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यते अग्नि
सादुवति। अगुनी भवति। कात्स्न्ये किम्। एकदेशेन शुक्ली भवति पटः। अभिविद्यौ संपदा च। सम्प
दा च ह्रस्वसिभिर्योगे सातिर्वा व्याप्नौ। पक्षे ह्रस्वसिद्योगे चिः। संपदा तु वाक्यमेव। अग्निसात्सं

म. को. त.

२०

पृथुते। अग्निसादुवतिशस्त्रम्। अग्नीभवति। जलसात्संपद्यतेजलीभवतिलवणम्। तदधीनवच
न। सातिः कृभ्वस्तिभिः संपद्यते योगे। राजसात्करोति। राजाधीनमित्यर्थः। देवेनाच। तदधीनदे
येनास्मात्सातिश्चकादियोगे। विप्राधीनंदेयंकरोति विप्रनाकरोति। विप्रना संपद्यते। पक्षे वि
प्रसात्करोति। देये किं। राजसादुवतिशस्त्रम्। देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्वहु
लम्। रभ्यो द्वितीया त्रेभ्यः सप्तम्यंतेभ्यश्च त्रिणासात्। देवत्रावन्दे। रमेवा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि बहु
त्रा जीवतो मनः। अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनिर्तोडा च। द्व्यजवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनं।
अनेकाजितियावत। तादृशमूर्द्धयस्य तस्माद्वाचकृभ्वस्तिभिर्योगे। डाचिवहुलं द्वे भवतः। डाचि
विवक्षिते द्वित्वम्। नित्यमात्रे द्वित्वे डाचीति वक्तव्यम्। डाच्यरं यदाऽऽमेदितैतस्मिन्परे पूर्वपरयो
र्वर्णयोः पररूपं स्यात्। इति तपयोः पः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात्किम्। दृषत्करोति।

रामः

२०

द्यजवरार्द्धकिम्। अत्करोति। अवरैतिकिम्। स्वरटस्वरटाकरोति। अनितौकिम्। पटितिकरोति।
 हे जो द्वितीयात्तृतीयशंववीजात्करोति। द्वितीयादिभ्यो डाचुक्ञश्च यो गे। बहुलोक्तेरव्यक्तानुक
 रणादन्मस्पडाचिनद्वित्वम्। द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति तृतीयाकरोति। शंवा
 करोति। वीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणात्तायाः। द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्। समयाश्च व्यापनायाम्।
 कृषाविति निवृत्तम्। समयाकरोति। कालं व्यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिषत्रादतिव्यथने। सपत्राकरो
 तिमृगम्। सपुंखशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्यत्राकरोति। सपुंखस्मशरस्मापरपार्श्वे
 निर्गमा निष्यत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्रं निष्यत्रं करोति भूतलम्। निष्कुला
 निष्कोपरो। निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमंतरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुवी
 हे डी च। सुखप्रियादानुलोम्ये। सुखाकरोति। प्रियाकरोति गुरुम्। अनुकुलाचरणेनानन्दय

वि३

म-को-त०

२८

तीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। दुःखाकरोतिस्वामिनम्। पीडयतीत्यर्थः। मूलात्माके। मूलाकरोति-
मूलेनपचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। सत्याकरोतिभारुम्बरिका। केतव्यमितितथ्यं करोतीत्यर्थः।
शपथेतुसत्करोतिप्रः। मद्रात्परिवापरो। मद्रःशब्दोमंगलार्थः। परिवापरांशुगुनम्। मद्राक-
रोतिकुमारं। माद्रुल्यगुणैर्नसंस्करोतीत्यर्थः। मद्राचेतिवक्तव्यम्। मद्राकरोति। अर्थःप्राग्ब-
त्। परिवापरोकिम्। मद्रुदुःरोति। मद्रुदुःरोति॥ ॥ इति तद्वितप्रक्रिया ॥ ॥
सर्वस्पष्टे। इत्यधिकृत्य। परेर्वर्जने। परिर्विवदुःभ्योवृष्टे। देवः। उपर्यध्वसःसामीप्ये। उपर्य-
परिजामम्। जामस्योपरिष्ठात्समीपदेशेइत्यर्थः। अध्वसुखं। सुखस्योपरिष्ठात्समीपका-
लेदुःखमित्यर्थः। अधोधोलोके। लोकस्याधस्तात्समीपदेशेइत्यर्थः। वाक्यादेरांशुवितस्या-
सूयासंमतिकोपकुत्सनमात्सनेषु। सुन्दरसुन्दरवृथातेजोदयम्। देवदेववन्द्यासि। दुर्विनी

रामः

२८

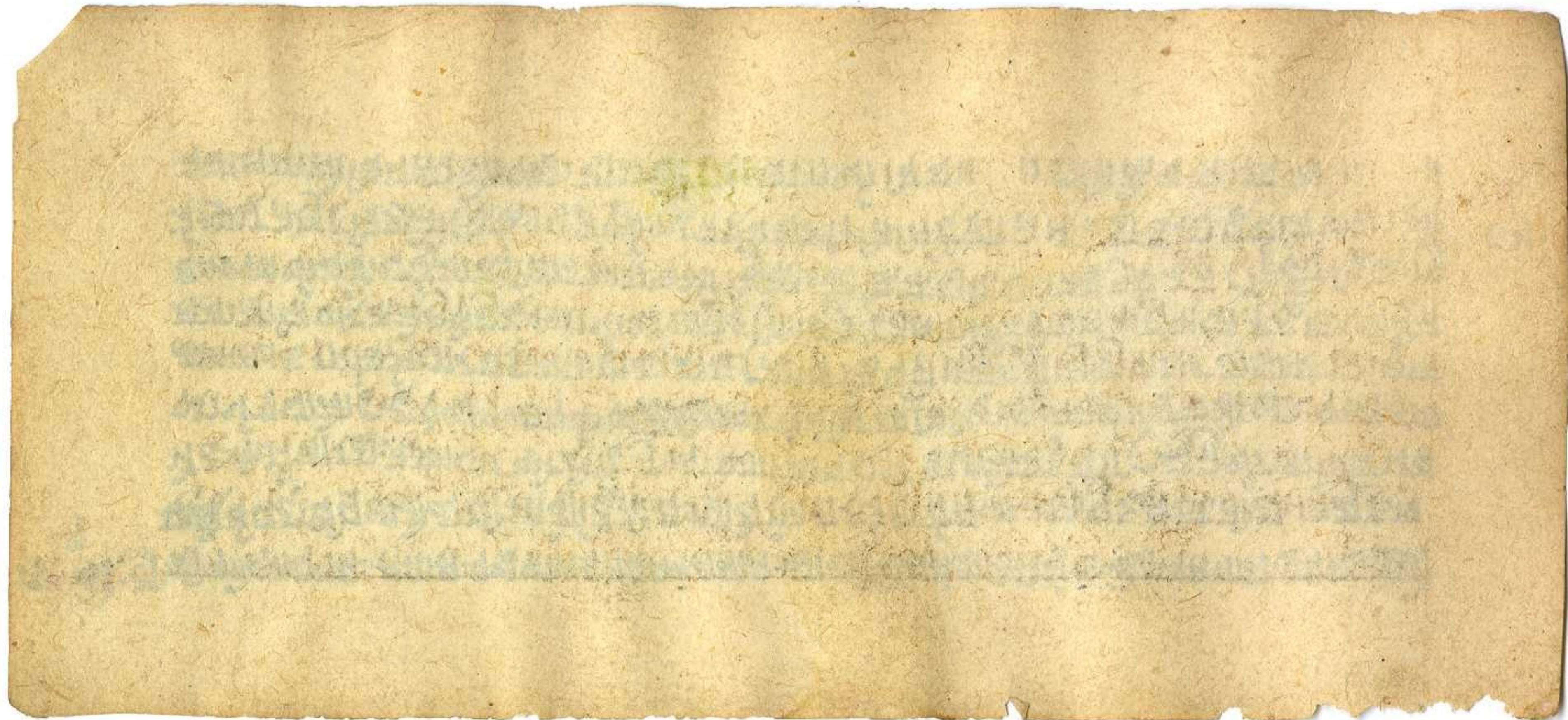
तदुर्विनीतइदानींज्ञास्यसि। धानुष्कधानुष्कवृथातेधनुः। चोरचोरघातयिष्यामित्त्वाम्। एकं
बहुव्रीहिवत्। द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्। तेन सुप्लोपपुम्बद्वावौ। एकैकमक्षरम्। एकं
कया आहत्या। आवाधेचापीहोयां देसः। बहुव्रीहिवच्। गतगतः। गतगता। प्रकारेण
वचनस्य। सादृशेद्योत्मेणुशावचनस्य देससंज्ञकर्मधारयवत्। पटुपटुः। पटुस
दृशदृष्ट्यदृष्टिरित्यावत्। आनुपूर्वेदेवाच्। मूले मूले स्थूलः। सभ्रमैरापवृत्तौ यथेष्टमनैक
धाप्रयोगो न्यायसिद्धः। सर्पः। रावुध्यस्वर। सर्पः। रावुध्यस्वर। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो देवाच्।
समासवच्च बहुलम्। बहुलजनहरादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यं। असमास
वद्वावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः। अन्योन्यं विप्रानमंति अन्योन्यौ। अन्योन्येन कृतम्। अन्योन्य
सैदत्तमित्यादि। स्त्रीनपुंसयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवावाच्। अन्योन्यामन्योन्यं

म. कौ. त.

२८

परस्परं परस्परमितरेतरमितरेतरम्वा इमे वा ह्यगोप्ये कुले वा भोजयतः। दलद्वये टावभावः। ली
वे चाद्विरहः स्वमोः। समासे सोरलुक्वेति सिद्धम्वाहुलकात्रयम्। अन्योन्यमित्यादौ दलद्वयो
टाप्। अदुतरे तदुचप्राप्ताः। अन्योन्यसंसक्तं महस्त्रियामम्। अन्योन्याश्रयः। परस्परार्थिमा
दृश्यम्। अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्चप्राप्ताः। सर्वे वाहुलका समाधेयम्॥ ॥ ॥
इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥ ॥ ॥ तद्वितप्रकरणं समाप्तम्॥ शुभम्। भूयात्॥ श्रीः नारायणाय

रामः
२८

म. को. स. श्री गणेशाय नमः समासः पञ्चधा। तत्र समस न समासः॥ स च विशेष संज्ञा विनिर्मुक्तः केवल समासः प्रथमः। प्राये
रा पूर्वपदार्थ प्रधानो व्ययीभावो द्वितीयः। प्रायेणोत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः। तत्पुरुष
भेदः कर्मधारयः कर्मधारयभेदो द्विगुः। प्रायेणान्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः। प्रायेणोभय
पदार्थ प्रधानो द्वन्द्वपञ्चमः। समर्पः पदविधिः। पदसंबन्धो विधिः सः समर्पश्चित्तो बोध्यः। प्राक्कारा
समासः। ककारां कर्मधारय इत्यतः साक्समास इत्यधिक्रियते। सहसुपा। सुसुपा सह वा समस्यते। समा
सत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोलुक्। परार्थो भिधानं वृत्तिः। कृतद्वितसमासे कशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पंचवृत्त
यः। इत्यर्थवबोधकं वाक्यं विग्रहः। सच लोकोक्तोऽलौकिकश्च द्विधा। तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः। पु
र्वं भूतसु इति अलौकिकः। भूतपूर्वः। भूतपूर्वचर इति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः। इव
नवासमासो विभक्त्यलोपश्च। वागर्थोऽव। वागर्थो विव॥ ॥ इति केवल समासः॥ ॥

समः

अथ यीभावः। अधिकारोपे। प्राकृततुरुषात्। अव्ययं विभक्तिः समीपसमृद्धिव्ययार्थाभावात्प्रा
 संवत्तिशब्दादुर्भावरपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिः साकल्यांतवचनेषु विभक्त्यर्थोदि
 शुवर्त्तमानमव्ययं सुवर्त्तेन सह नित्यं समस्यते। प्रापेणा विग्नहे नित्यसमासोऽस्वपदविग्नहे वा
 विभक्तौ। हरिः। अदि इति स्थिते। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। समासशब्दे प्रथमानिर्दि
 ष्टमुपसर्जनं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वं। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यं। इत्यधेः प्राक्प्रयोगः। सुपोलुक्
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रोतिपदिकसंज्ञासां स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सु
 पोल् लुक् अदि हरिः अव्ययीभावश्च न पुंसकं स्यात्। गाः पातीति गोपाः। तस्मिन्नाधिगोपं। ना
 व्ययीभावादतोम्रपंचम्याः। अदन्तादव्ययीभावात्सुपोलुक् तस्य पंचमीविना अमादेशः। ह्रस्वस्य समीपं
 उपह्रस्वं। ततियासप्तम्योर्बहुलम्। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः। उपह्रस्वेन।
 उपह्रस्वे बहुलगृहणात्सुमदमुन्मत्तगंगमित्यादेरनित्यमभावः। मद्राणां समृद्धिः सुमद्राववनानां

म. को. स.
॥२॥

वृद्धिर्यवनं। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं। हिमस्यात्ययोति हिमं। निद्रासंप्रतिनयुज्यतेति निद्रं। हरिश्च
रस्य प्रकाशः। इति हरिः विहोः पश्चादनुविहो। योपतावीप्सापदार्थानतिहति सादृश्यानि यथार्थाः रू
पस्य योपमनुरूपमन्त्रार्थमर्थं प्रतिप्रत्यर्थं। शक्तिमनति क्रम्य यथा शक्तिः। अव्ययीभावे चाकाले
सहस्यसः स्यादव्ययीभावेन तु काले हरिः सादृश्यं सहसि। काले तु सहस्रं पूर्वार्कं। ज्येष्ठस्यानु
पूर्वरोत्यनुज्येष्ठं चक्रेण पुनपत्सचक्रं। सहस्रः सख्याससरिव। क्षत्राणां संपत्तिः सुक्षत्रं त
णामपपरित्यज्य सत्तणं अग्निग्रंथपर्यन्तमधीते साग्निः। यथा सादृशे। असादृशे एव य
थाशब्दः समस्यते तेनेह न यथा हरिस्तथा हरः। यावदवधारणे। यावंतः श्लोकास्तावन्तो
ज्युत्तप्रणामाः यावच्छ्लोकं। सुप्रतिनामात्रार्थः। शाकस्य लेशः शाकपत्तिः विभाषा अधिका
रो यः। अथपरिवहिरं च वः पंचम्या। अथविहो संसारः। अथविहोः परिविहो। परिविहोः। व
हिर्यवनं। वहिर्वनोत्। प्राग्वनं। प्राग्वनात्। तिष्ठदुष्मृतीनि च। एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठ

रामः

निगावोयसिं काले सति षडुदेहन कालः। पारम ~~मध्य~~ ~~पञ्चा~~ वा। पारमध्यशब्दोऽष्टं तेन
सहवासमस्येते रदन्तं चानयो निपात्येते। पारे गंगं। गंगा पारं। मध्ये गंगं। गंगामध्यं।
महाविकल्पेन वाक्यमपि। संख्या वंशेन। वंशो द्विधा। विद्यया जन्मना चातत्र भवो
वंश्यः। तद्वाचिना सह संख्या समस्यते। द्वौ मुनिवंशेपो द्विमुनि व्याकरणास्य त्रिमु
नि। विद्यातद्वता मभेदविवक्षायां। त्रिमुनि व्याकरणां एकविंशतिभारदा जं। नदी
भिश्च नदीभिः संख्या वा समस्यते। समाहारे चायमिष्यते। पंचगंगं। द्विमुनं। अ
न्यपदार्थे च संज्ञायाः। अन्यपदार्थे विद्यमानसु वंतं नदीभिः सह नित्यं समस्यते।
विभाषाधिकारे पि वाक्येन संज्ञानवगमादि ह नित्यं समासः। उन्मत्तगंगं नाम दे
शः। लोहितगंगं। तद्विताः। प्रापंचमसमाप्तेरधिकारोऽयं। अथ यदीभावे शरत्पुमति
भ्यः। शरदादिभ्यश्च स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदः। प्रति

म. को. स०

३

विपाशां। शरस्विपाशां। अनशु। मनशु। उपानशु। देव। हिमवतः। अनशुह। दिशुह। शरवि
शु। चेतशु। चतुर। त्यद। तद। विषतः। जरायाजरा। उपजरसं। अनशु। अनशुद
व्ययीभावाहस्यात्। नस्तद्विज्ञे। नान्तस्य भस्यं ठे लो पस्तद्विज्ञे। उपरिजं। अध्यात्मं।
नपुंसकाहस्यात्। अनशुनंतयत्। लीयंतं तदं ताह्ययीभावाहज्या। उपचर्मं।
यः। रुयंतं ताह्ययीभावाहज्या। उपसमित्। उपसमिधुं। नदीपौराणां मास्यामस्तव
लीयम्। वाहच। उपनदं। उपनदीत्यादि। गिरेश्वसेनकस्या। वाहच। उपगिरं
। उपगिरि। प्रतिपरसमनुभ्यो ह्यशाः। ठच। प्रत्यक्षं। श्रृंशाः परंपरोक्षं। अतएव
समासः। परोक्षे लिङिति निपातनात्परस्योकार इत्यादि॥ इति अत्र व्ययीभावः
॥ ॥ तत्पुरुषः। अधिकारयं। प्राग्वहहहे। द्विगुश्चातत्पुरुषसंज्ञः। द्वितीयाश्रिताती
तपत्तिगतात्यस्तप्राप्तापन्नेः। द्वितीयांशं श्रितादिप्रकृतिकैः सुवर्तैः सहवासमस्यते

रामः

३

। रुक्मं श्रितः । रुक्मं श्रितः । इत्यादि । तृतीया तत्त्वता र्थेन गुणावचनेन । तृतीयानां तृती
 यां तार्थकृतगुणावचनेनार्थशब्देन च सहस्राव्यवत् । शं कुलद्वारवराः शं कुलारवराः
 । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्तत्तेति किम् । शुद्धाकाशाः । पूर्वसदृशसमो नार्थकलह
 निपुणमिश्रश्च दृशोः । तृतीयां तमेति प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृसमः
 । उनार्थः । मासो न कार्त्तपरां । मासविकलं । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुह्यमिश्रः
 । आचारश्च दृशः । प्रवरस्योपसंख्यानं । मासावरः । अन्नेन व्यंजनम् । संस्कारकद्वय
 वाचकं तृतीयां तमेति न सहस्राव्यवत् । दध्ना उपसितं श्रोतुम् । भक्ष्येणामिश्रीकरां
 । गुह्येन मिश्राधाना गुह्यधानाः । कर्त्तृकारो हतावकुलः । कर्त्तृकृत्तृत्तृतीया कृदन्ते
 नवकुलं प्राग्वत् । हस्तिनातः । नखभिन्नः । कृदुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणः । नख

दध्नादनः ३

च २

म० कौ० स

४

निर्भिन्नः चतुर्थतिदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्येतार्था यद्यनदाचिनार्थादिभ
श्चतुर्थ्यंतं प्राग्वत्। यथायदासु यूपदासु तदर्थेन प्रकृतिविकारभावश्चेष्टिः। तेन हनारं धनाद्यस्था
ली। अथ घासादयस्तुषष्ठीतसु रूपः। अर्थेन नित्यसमासो विशेषो व्यलिंगताचेति वक्तव्यं। द्विजायां
द्विजार्थः। रूपः। द्विजार्थाद्यवागः। द्विजार्थपद्यः। भूतवलिः। गोद्वितं। गोसुखं। गोरक्षितं। पंचमीभयेन
। चोरादुद्यं। चोरभयं। स्तोकांतिकदूरार्थे ह्युदाशितेनाप्यभ्याः स्तोकादिभ्यः। अलुगुत्तरपदे। स्तोकांनु
क्तः। अल्यानुक्तः। अनिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। ह्युदागतः। षष्ठी। सुवंतेन प्राग्वत्
। राजःपुरुषः। राजपुरुषः। याजकादिभिश्चाषष्ठं तंसमस्यते। वक्ष्यमाणस्यापवादः। ब्राह्मणाद्याजकः
। देवपूजकः। याजकपूजकपरिचारकपरिवेषकरनातकाध्यापकोत्सादकोदूर्तकहोतपोतभर्तृरथ
जराकपतिगराकानि। गुणात्तरेण तलोपश्चात्तरवन्तं यदुगावाचितेन समासः। सर्वेषां श्वेततरः॥ ॥

रामः

४

=२ एकार्थबोधकत्वे सति एकविभक्ति कत्वं समानाधिकरणां २

सर्वेष्वेतः। सर्वेषां महत्तरः। सर्वमहान्। न निर्द्वयः। षष्ठी समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः। पूरणा गुणमुहिता
र्थसद्व्ययतव्यसमौ नौधिकरणेन। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। सतां षष्ठः। काकस्य कांक्ष्यः
मुहितार्थास्तु भर्त्याः। फलानां मुहितः। सत्तु। द्विजस्य कुर्वन् कुवरिणो वा। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाह
चर्यात्। छद्वयमेव गृह्यते तेन तदुपरीत्यादिसिद्धं। ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। तक्षकस्य संपर्कम्। तैत्ति
च पूजायां। प्रतिबुद्धिर्नित्येति विहितो यः कृत्स्नं तेन यष्टी न समस्यते। राज्ञां मतः उद्धः पूजितो
वा। अधिकरणविना च। तेन दृष्टी न समस्यते। इदमेव। मासिर्न गतं भुक्तं वा। कर्मणि च।
अथ प्रोक्तो कर्मणी। ति या यष्टी सा न समस्यते। अथ यो गवां दोहो गोपेन। हजकाभ्यां क
र्त्तरि। कर्त्तर्यत्वे काभ्यां यष्ट्या न समासः। अपां स्रष्टा। वज्रस्य भर्ता। मोहनस्य पाचकः
कर्त्तरि च। कर्त्तरि यष्ट्या अकेन न समासः। भवतः सायिका। पूर्वपराधरेतरमेकदेशिने काधि

म. का. स. करसो। अथ यविनासह पूर्वदयः समस्य नो। एकत्वसंखाविशिष्टयेदवयवी। षष्ठीसमासायवाहः। पूर्व
 कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकाधिकरसो किं। पूर्वश्रुत्राणां। अर्द्धनपुंसकं। समांशवाच्यर्द्धश
 ५. दोनित्यंस्त्रीवेसप्राज्वत्। अर्द्धपिप्यल्या अर्द्धपिप्यली। एकविभक्तावषष्ठानवचनमित्युपसर्जनसंज्ञा
 भावादुखेनास्त्रीवेकिं। गामार्द्धः। द्वयैके एव। अर्द्धपिप्यलीनां। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्धारणन्यतरस्यां
 । एतान्येकदेशिनासहप्राज्वत्वा। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयं भिक्षा। एकदेशिना किं। द्वितीयं भि
 क्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यां जनहारा मर्त्यात्पूरणगुणेति निषेधं वाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः
 । भिक्षा द्वितीयं। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। पक्षे द्वितीया समासः। प्राप्नो जीवने। प्राप्न जीवनः। जी
 वनप्राप्नः। आपन्नजीवनः। जीवनापन्नः। इहसूत्रे द्वितीयया अतिद्वित्वा अकारोपिविधीयते।
 तेन जीविकां प्राप्तास्त्री प्राप्न जीविका। आपन्नजीविका। कालाः परिमाशाना। परिद्वेद्यवाचिना सु

रामः

५

वंतेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्मयस्य समास जातः। सप्तमी शौं डे। सप्तम्यंतं शौं डादि
भिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौं डेः ह्रस्वोः। शौं ड धूर्तं कितव व्याडु प्रवीणा संवीतांतराध्वपदुप
णिउत कुशलचपल निपुणानि। द्वितीया तृतीयेत्यादि योगविभागादन्यत्रापि द्वितीया द्वा
नां प्रयोगवशात् समासो ज्ञेयः। दिक् संख्ये संज्ञायां। विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धे
संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं। पूर्वेषु कामशमी। सप्तम्यपः। तेनेह न उत्तरा दृष्ट्या। प
चब्राह्मणाः। तद्विद्वत्तार्थे उत्तरपदे समाहारे च। तद्विद्वत्तार्थे विषये उत्तरपदे च पदं समाहारे च
राच्येदि संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वा शाला इति समासे जाते। सर्वनाम्नो हतिमात्रे पूर्वत
मावः। दिक् पूर्वपदाद संज्ञायां ज्ञः। अस्माद्वाद्यर्थे अः स्याद संज्ञायां। तद्विद्वत्तार्थे चामादेः। निति रि
ति च तद्विद्वत्तार्थे चामादे रचो ह्रिः स्यात्। पस्येति च। पूर्वशालः। पूर्वा शाला पिपायस्येति त्रिपदे
बहुव्रीले कृते पिपायशब्दे उत्तरपदे पूर्वस्योस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्देऽप्राकार उदात्तः। पूर्व

म० कौ० स० शालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। षष्ठां मादृशामपत्यं वारमातुरः। मातुरः स
 रव्यासं मद्रुर्वाया इति वक्ष्यमाणा गणपञ्चगा बोधनं च स्पष्टं त्रिपदे बहुव्रीहौ अत्रांतरात्पुरु
 षस्य विकल्पे प्राप्ते द्वे तत्पुरुषयो रूतत्वेन नित्यसमासवचनं। गोरोरुद्रितलुकि। गोत्तात्तत्पु
 रुषादृचस्यासमासात्तो ननु तद्वित्तलुकि। पञ्चगवधनः। सख्या पूर्वोद्दिगुः। तद्वित्तार्थं त्वत्रो
 क्तैः संख्या पूर्वोद्दिगुः स्यात्। द्विगुरेकवचनं। द्विगुवर्थः समाहारे रैव स्यात्। सनपुंसकं। समाहारे द्विगुद्व
 द्वश्च नपुंसकं स्यात्। पञ्चानां गवां समहारः पञ्चगवं। विशेषणं विशेष्येण बहुलं। भेदकं भेदेन समाना
 धिकरणेन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलं। बहुलग्नदृशात्कचिन्नित्यं। क्लृप्तसर्पः। कचिन्न।
 रामो जामदग्न्यः। अथ रस्यार्द्धपश्चभावो वक्तव्यः। अथ रश्चासावर्द्धपश्चार्द्धः। सनहृत्परमोत्तमोत्तमः
 पूज्यमानैः। सह समस्यंते। सद्देवः। आत्महतः समानाधिकरणजातीययोः। महावैद्याकरणाः॥ ॥

रामः

६

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। कर्मधारयेजातीयदेशी
यद्योऽप्यपरतोभाषितपुंस्कात्परउड्भावोयस्मिन्नथाभूतं पुर्वंपुंवत्। पुराणां प्रियादिष्वप्राप्ताः पुंवद्भा
वो विधीयते। महानवमी। क्लृप्तचतुर्दशी। मह्यप्रिया। पुज्यमानैः किं। उत्कृष्टगौः। पंकादुद्भूत इत्यर्थः।
उपमानानि सामान्यवचनैः। घनश्यामः। उपमितं व्याध्यादिभिः सामान्याप्रयोगे। पुरुषो व्याघ्रपुरुषव्याघ्रः।
सामान्याप्रयोगे किं। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। शक्यार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च। शक्यप्रियः। पार्थिवः। शक्य
पार्थिवः। देववाह्यशः। कडाराः कर्मधारये। कडारद्वयः शब्दः कर्मधारये वा पूर्वप्रयोज्या। कडारजैर्मनिः
जैर्मनिकडारः। मयूरव्यंसकादयश्च। एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उद्वुक्त्रवक्त्र। उच्चावचं।
निश्चितं च पुश्चितं च निश्चयप्रचं। नास्ति किंचन यस्य सो किंचनः। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातये॥
अश्रीतपिवतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते। सा अश्रीतपिवता। पचत भज्जता। खादत मोदता॥ ॥
नास्ति कुतो भयं यस्य सो कुतो भयः। अन्यो राजा राजात्तरं। चिदेव चिन्मात्रं। नन्। सुपाप्राज्वत्। नलोपो नन्ः।

म० कौ० स० नन्नो नस्य लोप उत्तरपदे। अत्राह्मणः। तस्मान्नुडचि। लुप्तनकारान्नजउत्तरपदस्याजोदेर्नुट्
 अनश्चः नैक धेत्यादेस्तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः। कुगतिप्रादयः। स्ते समर्थेन नित्यं समस्यंते। कुत्ति
 तः पुरुषः। कुपुरुषः। ऊर्यादि चिडाचश्च। ऊर्यादयश्च ताडाजंताश्च क्रियायोगे गति संज्ञाः स्युः। उरी कृत्य।
 सुली कृत्य। पटपटा कृत्य। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं। कारिका क्रिया। कारिका कृत्य। अनुकारांचा
 कृ५ नितिपरं। खाटत्या। अनितिपरं किं। खाडिति कृत्या निरर्थीवत्। आदरा नादरयोः सदसती। सत्कृत्य अस
 कृत्य। भूषणे लं। अलंकृत्य। भूषणे किं। अलंकृत्यौदनंगतः। पर्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणं इत्यादि त्रिसू
 त्री स्वभावात्कृ चिषया। अन्तरपरिग्रहे। अन्तर्हृत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अन्तर्हत्वागतः।
 हतं परिग्रह्यगत इत्यर्थः। कणे मनसी अद्वाप्ती घाते। करो हृत्यपयः पिवति। मनो हृत्य। कणेशब्दः सप्तमी
 पुनिरूपको निपातो भिलाषानि। सये ववर्तते। मनः शब्दोपत्रैवापुरोव्ययं। पुरस्कृत्य। असंश्च अस्तमितिमांत

रामः

मवयमगति संज्ञां अस्मि गत्या अचु गत्यर्थवदेषु अवयमित्येवा अचु गत्या अचोद्या अ
 भिमुखं गत्वा उक्ता चेत्यर्थः अवयव किं जलमचु गचुति अक्षेणुपदेशो अदः कृत्वा दः कृतं परं
 प्रत्युपदेशो प्रत्युदाहरणं अदः कृत्वा इदं कुरु तिरसं त्रुं तिरोभयः विभाषा कृत्वा तिरः कृत्य
 तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा तिरस्कृत्वा उपाजे वाजे एतौ कृत्रिवा गति संज्ञौ उपाजे कृत्य अन्वा
 जे कृत्य अन्वाजे कृत्वा उपाजे कृत्वा दुर्वलस्य वलमाधायेत्यर्थः साक्षात्प्रभृतीनि वा कृत्रि
 वा गति संज्ञास्युः सार्थ इति वक्तव्यं साक्षात्कृत्या लक्षणां कृत्वा मातृत्वं निपातनात् अनत्याधाने
 उरसि मनसी उरसि कृत्य उरसि कृत्वा अभ्युपगमेत्यर्थः मनसि कृत्य मनसि कृत्वा नि
 धित्येत्यर्थः अत्याधानमुपश्लेषः तत्र ना उरसि कृत्वा पाणिं शेते मध्ये पदे निव
 चने च एते कृत्रि गति संज्ञा वास्युरनत्याधाने मध्ये कृत्य मध्ये कृत्वा पदे कृत्य
 पदे कृत्वा निवचने कृत्य निवचने कृत्वा वाचं नियमेत्यर्थः नित्यं हस्ते पाशावु

मको.स.

८

पथमने। धृजि। उपयमनविवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेरुत्प। प्राध्वं वंधने। प्रा
ध्वमित्यव्ययं। प्राध्वंरुत्प। वंधनेनातु कुलंरुत्पेत्पर्थं। पार्थनादिनां त्वनुकुलक
रौ। प्राध्वंरुत्प। जीविकोपनिषदावोपम्ये। जीविकाप्रिवरुत्वा जीवि
कारुत्प। औपम्येकिं। जीविकारुत्वा। प्रादिग्रहरामगत्यर्थं। सुपुरुषः। प्रा
गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगतप्राचार्यः प्राचार्यः। प्रत्यापयः। क्रान्ताद्यर्थे द्विती
यया। प्रतिक्रान्तामालामिति विग्रहे। एकविभक्तिचा पूर्वनिपाते। विग्रहेय
न्नियतविभक्तिवत्तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरूपसर्जन
स्य। उपसर्जनं योगेशब्दः। श्रीपुत्पयांतं च दंतं तस्य प्राप्तिपदिकस्य ह्रस्वः। ८
प्रतिमालः। प्रवाप्यक्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलयाऽवकोकि

रामः

८

लः। पक्षीदयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थी। परिग्लानोऽध्ययनाद्यप्यर्थे चतुर्थी। निरादयः कानाद्यर्थे पञ्चम्या
। निष्क्रान्तः कौशाद्याः निष्कौशां विः। तत्रोपपदं सप्तमी स्थम्। उपपदं सप्तमि तिङ्। उपपदं समर्थेन नित्यं
समस्य ते अतिङ्। नश्य समासः। कुंभं करोतीति कुंभकारः। अतिङ्। किम्। मा भवान्भूते। माङि। लुङि।
तिसप्तमी निर्देशान्माङ्। उपपदं। गतिकारकोपपदानां कृदिः सहसमासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः। व्याघ्री
। अश्वकीती। कच्छपीत्यादि। अमेवाव्ययेन। अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सहसम
स्यते। स्वाटुंकारं। स्वादुमिश्रामुल इति रा मुल। नेह। काल समय वेला सुतु मुन्। कालः समद्यो वेला वा
भौतं। अमेवेति किम्। अमे भोजं। अमे भुक्ता। विभाषा जे प्रथम पूर्ववित्कारा मुलो। अमाचान्मे
न चेतुल्यविधानमेतत्। तृतीया प्रभृतीन्पत्तरस्याम्। उपपदं शस्तीया यामित्यादी सुपपदान्यमन्तेना
व्ययेन सह वा समस्य ते। मूलके नोपपदं शंभुं के मूलकोपपदं शम्। उपपदं शस्तीया यामिति रा मुल ॥

यस्येति चेतीकारलोपः २

॥ उच्चैः कृत्वा ॥

॥ निरंजुलं ॥

म० कौ० स०

ता च । तृतीयापुभृती न्युपपदानि त्कांतेन सह वा समस्य नै ॥ उच्चैः कृत्वा ॥ अव्यये यथाभिप्रेतारव्याने
हे भः त्कांतामुलाविति त्कांतामुलौ ॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्या व्ययादेः ॥ संख्या व्ययादेरंगुल्यंतस्य
तत्पुरुषस्य समासां ॥ ५ ॥ च स्मात् ॥ द्वे अंगुली प्रमारा मस्य द्वे गुले ॥ अहः सर्वे कदेश संख्यातपुराणा
चरात्रैः ॥ शम्भोरात्रे रच स्माच्चान् संख्या व्ययादेः ॥ अहर्गर्ह संद्वार्थं ॥ रात्रौ ह्यहर्गुणि ॥ एते पुंस्त्वैव ॥ ६ ॥
अहश्चरात्रिश्चाहोरात्रः ॥ सर्वरात्रः पूर्वरात्रः ॥ संख्यातरात्रः ॥ पुराणरात्रः ॥ संख्या पूर्वरात्रे लीवं ॥
द्विरात्रौ ॥ अतिरात्रः ॥ राजाहः सखिभ्यश्च ॥ एतदन्तान् तत्पुरुषादृच् ॥ परमराजः ॥ क्लृप्तसंखः ॥
अहर्गुणोरेव ॥ टिलोपः ॥ उजमाहः ॥ अहर्गुणोरेव ॥ सर्वादिभ्यो हन्तुशब्दस्याहोदेशः समासांतेपरे ॥
अहोदन्तात् ॥ अदन्तपूर्वपदस्यान्निर्मितोदहो न स्यात् ॥ सर्वाहः ॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ अहोहोदेशो
नाद्यहः ॥ अहः ॥ उजमेकाभ्यां च ॥ अहो अहोदेशो न ॥ उजमशब्दोत्पार्थः पुराणशब्दमाह ॥ पुराणमुदि

अ२

रामः

नाभ्यामरुः स्त्रीवतेन पुण्याहं। सुदिनाहं। सकाहः। अग्न्याख्यायामुरसः। टचु। अश्वानामुरश्च अश्वोरसं।
मुख्याश्च इत्यर्थः। ग्रामकौटम्भाचतुश्चाः। ग्रामतक्षः। कौटतक्षः। अतिः पुनः। अतिश्चोवरहः। उपमानाद
प्राणिषु। अप्राणिविषयेऽपमानवाचिनः पुनश्च। आकर्षः श्वेव आकर्षश्च। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः।
चादुपमानात्। उत्तरसक्थः। मृगसक्थः। फलकमिव सक्थि फलकसक्थः। नावो द्विजोः। द्विनावं। त्रि
नावं। अर्द्धनावं। अर्द्धनावं। स्वर्ग्यं प्राचां। द्विगोरर्द्धाच्चरवार्थाष्टजा। द्विखारं। द्विखारी। अर्द्धखारं। अर्द्धखा
री। द्वित्रिभ्यामंजलेः। द्वंजलं। द्वंजलि। वृक्षेण जानपदाख्यायां। वृक्षान्तात्तत्पुरुषाष्टचु। सुराष्टे वृक्ष
। सुराष्टवृक्षः। कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां। कुवृक्षः। कुवृक्षा। महावृक्षः। महावृक्षा। प्रकारवचने जातीयर
महापकारो महाजातीयः। द्वष्टनः संख्यायामवर्जवीत्यशीत्याः। अष्टात्स्यात्।
द्वादशा। अष्टादशा। प्रवर्जवीत्यशीत्याः। द्वित्राः। द्वित्रीति। प्राक्शतं दत्तं च।
त्रैहद्विरातं। त्रैशतं। त्रिशतं। त्रयस्पात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशति।

म. का. श.

१०

विभाषा चत्वारिंशत्तु तो सर्वेषां। दृष्ट नो लोच्य प्रायुक्तं वा चत्वारिंशदादौ परे॥
द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्॥ ॥
त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पंचोत्तरं। षष्टि शतं तिन वतिषु। परवर्तिषु। द्वादशतुल्यस्य योः। कुक्कु
टमर्दूया विमो। मयूरी कुक्कुटा विमो। अर्द्धपिप्पली। द्विगुणा प्राप्ता पत्नी लक्ष्मि गति सुमा स पुन
पञ्चकेपालः पुरोडाशः। प्रोपौ जीविका प्राप्ता जीविकः। आपन्न जीविकः। अलंकुमाद्यैः अलंकुमा
रिः। अतः एव तापको समासः। निःकोशाविः। पूर्ववद्वद्वद्वद्वो। द्वित्वम तत्र। अश्वे वद्वो। अश्वे वद्व
वान्। अपयनपुंसकं। तत्पुरुष इत्येव। अन्यत्र तु अपथोदेशः। कृत समासान्तरात् नैह। अपथाः
। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रिगुमिष्टः। पंचमूली। आवन्नोवा। पंचषट्। पंचषट्। पात्राद्यन्तस्य न।
पंचपात्रं त्रिभुवनं। चतुर्द्विगं। द्वायावाहल्ये। द्वायांतस्तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थवाह

शमः

१०

४ यवसुरं यवसुरा कुड्गाद्यम कुड्गाद्या गोशालम गोशाला श्वनिशम श्वनिशा ॥४

त्ये। रक्षुणां ह्याया रक्षु ह्यायां सभा राजा मनुष्यपूर्वी। राजपथीयपूर्वीः मनुष्यपूर्व श्वसभांतस्तत्पु
रुषो नपुंसकं स्यात्। ईनसभं। ईश्वरसभं। राजपथीयपूर्वः किं। राजसभा। चित्रगुप्तसभा। अमनु
ष्यशब्दो रुद्धा रक्षपिशाचादीनाह। रक्षः सभं। पिशाचसभं। विभाषासेनासुरा ह्याया शालानि
शानाम्। एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनौ। इत्यादि। अशालाच। संघातार्थीयासभा
तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात्। स्त्रीसभं। स्त्रीसंघात इत्यर्थः। अशालाकिं। धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः॥
अर्द्धर्चीः पुंसि च। अर्द्धर्चीद्वयः पुंसि स्त्रीवेचसुः। अर्द्धर्चि। अर्द्धर्चः। एवं ध्वजतीर्थशरीरमराटु पदस्य
देहं कुशकलशसूत्रपात्रादयः। सामान्येन पुंसकं। मृदुपचति। प्रातः कमनीयं॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥
शेषो बहुव्रीहिः। अधिकारेयं। प्रागुद्धात्। अनेकमन्यपदार्थी। अनेकं पृथमांतमन्यपदस्यार्थवर्त्त

म. को. वी

११

मानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। सप्तमी विशेषणं बहुव्रीहौ। शप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वस्था
तु। हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां। हलन्ताददन्तात्सप्तम्या अलुक्। कंठे कालः। आत्स्वज्ञापकाद्वाधि
करणापदो बहुव्रीहिः। प्राप्तामुदकं यं प्राप्नोदको ग्रामः। उठरथो नडुान्। उपहतपशू रूदुः। उडुतो
दन्तास्थाली। पीतां वरो हरिः। वीरपुरुषो ग्रामः। प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः। प्रपतितः
परः। प्रपर्तः। न जोस्य र्थानां वोत्तरपदलोपः। अविद्यमानपुत्रः। अपुत्रः। स्त्रियाः पुंवद्वा पितृपुंस्का
दनुत्समानाधिकारो स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु। उक्तपुंस्कादुःभावो यत्र तथा भूतस्य स्त्रीवाचक
शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिकारो स्त्रीलिङ्गेन तु पूरणं प्रियादौ च परतः। जोस्त्रिवोरिति
रुखः। चित्रगुः। रूपवद्वायः। अनूहः किं। वामोरुभायः। पूरणं पातु। अपूरणी प्रमाणयोः। पूरणा

रामः

११

ध्वस्त्ययांतंयत्स्त्रीलिंगंतदंतात्प्रमाण्यन्ताच्चवहुवीहेरप्यात्। कल्याणीपंचमीयासांशत्रीणांताः कल्या
णीपंचमा रात्रयः। स्त्रीप्रमाणीयस्य स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्वावनिषेधोऽप्यत्ययश्चप्रधानपूरणामेव। रात्रिः
पूरणीवाच्चाचेत्युक्तेदाहरणमुख्या। अन्यत्रानुत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्चवहुवीहे
कप्। पुंवद्वावः। केराः। ह्रस्वः। इति प्राप्ते। नविपह्रस्वः। कल्याणपंचमीकः पक्षः। अत्रतिरोहितावयवभे
दस्यपक्षस्याप्यपदार्थतयारात्रिरपधानंवहुकर्तृकः। अप्रियादिषुकिं। कल्याणीप्रियः। प्रिया। म
नोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अवला।
तनया। सामान्येनपुंसकं। दृढंभक्तिर्घस्यसदृढंभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायांनुदृढाभक्तिः। तसिलादिष्वकृ
त्वसुच॥ एषुस्त्रियाःपुंवत्। परिगणनंकर्तव्यं। अत्रापिअतिव्यापिपरिहाराय। वतसौ। तरपतमपौ।
चरदूजातीयरी। कल्पपदेशीयरी। रूपपपात्रपौ। थालः। तिलथ्यनौ। वहीषु। वहुत्रावहुतत्वादि॥ ॥

म. कौ. स. त्वत्तलोर्गुणवचनस्य। अक्तत्वं। अक्तता। भस्माहेतुद्विते। हस्तिनीनां समुहो हासिकं। अठे किं। रोहि
१२ रोयः। कुकुद्यादीनामंडादिषु। कुकुटांडं। मृगपदं काकेशावः। कश्चातिनो न्व। पुंवत्। एनीवा
चरति। एतायते। श्रेणीवाचरति श्रेणीयते। स्वभिन्नां कांचित्स्त्रियां मन्यते दर्शनीयमानी। नकोप
धायाः। स्त्रियाः पुंवत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः। मदिकायते। मदिकामानिनी। कोपधपुतिषेधे
तद्वितुग्नहसाम्। नेह। पाकभार्यः। संज्ञापूर्वस्य। नपुंवत्। दत्ताभार्यः। पंचमीभार्यः। वृद्धिनिमि
तस्य चतुर्द्वितस्यारक्तविकारे। वृद्धि शब्देन विहिताया वृद्धिस्तद्वेतुर्धस्तद्वितोऽरक्तविकारार्थस्तदंता
स्त्रीनपुंवत्। स्त्रीध्याभार्यः। रक्तेतु। काषायकंथः। विकारेतुहैमीमुद्रिकायस्य हेममुद्रिकः। स्वांगाच्चे
तः। स्वांगाद्य ईकास्तदन्तास्त्रीनपुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वागात्किं। पटुभार्यः। ईतः किं। अकेशभार्यः। रामः
अमानिनीतिवक्तव्यम्। सुकेशमानिनी। जाते न्व। नपुंवत्। ब्राह्मणीभार्यः। शूद्राभार्यः। संख्यया १२

व्ययासनादधिकसंख्याः संख्येये। संख्येयार्थया संख्यया व्ययादयः समस्यने सवहुवीहिः। बहुवी
 है संख्येये जे बहुगणात्। संख्येये यो बहुवीहिस्तस्मात्तुच्चसमासान्तः। दशानां समीपे ये सन्ति
 ते उपदशाः। अवहुगणात्किं। उपवहवः। उपगणाः। निविंशते इति। विंशते भस्यते लोपोदिति।
 आशने विंशः। अदुरविंशः। अधिकचत्वारिंशः। द्वौ वा त्रयो वा द्विजाः। दिदुमान्यनरात्। दिशोना
 मान्यनरात्वे वा च्ये प्राग्वत्। दक्षिणास्याः पूर्वस्याश्च दिशो नरात् लंदक्षिणा पूर्वी। तत्र तेनेदमिति सरू
 पे। सप्तम्यने ग्रहाणां विषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येनेक
 मव्यतिहारे। अन्येषामपि ह्युपते। दीर्घः। के शेषके शेषगृह्णित्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं के शाके शि। दंडैश्च दंड
 डैश्च प्रहते दंडयुद्धं प्रवृत्तं दंडादृशि। मुष्टी मुष्टि। तेन सहैतितुल्ययोगे। तुल्ययोगे वर्तमानं सहैत्यत
 तृतीयांतेन प्राग्वत्। वोपसर्जनस्य। बहुवीहे रवद्यवस्य सहस्यसः स्याद्वा। अगोवत्सहलेष्विति वक्तव्यं।

* १ पुत्रेण सहसपुत्रः। सहपुत्रो वा आगतः। प्रहत्याशिषि। सहशब्दः। स्वस्तिराज्ञे सहपुत्राय

१०५

म. को. स.

१३

सगवे/सवत्साय। सहलाय। बहुवीहोसक्याधरोः स्वांगात्पच। स्वांगवाचिसक्यस्य तादृहवीहेःषच।
दीर्घसक्यः। जलजाक्षी। स्वांगालिं। दीर्घसकिं सकटम्। स्थूलाक्षावेणुयष्टिः। अथैधरोदरीना
दितिवक्ष्यमाशोऽच। द्वित्रिभ्यांषमूर्द्धः। द्विमूर्द्धः। त्रिमूर्द्धः। अतर्वह्निर्भ्यांचलोमः। अयस्मात्।
अतर्लोमः। वहिर्लोमः। पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्यः। हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्यपादस्यलोपः।
व्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात्। अहस्यादिभ्यःकिम्। हस्तिपादः। कुसुलपादः। संख्यासुपूर्व
म. पादस्यलोपः। द्विपात्-मुपात्-उद्भिर्भाकाकुदस्य-लोपः-उत्काकुत्-विकाकुत्। पूर्णादिभाषा-पूर्णाका
कुत्। पूर्णाकाकुदः। सुहृदुर्हदौ मित्रो मित्रयोः। सहन्मित्रं। दुर्हदमित्रः। नेतुर्नेक्षत्रेऽवतव्यः। मजो
नेतायासारोवीराणांताः मजनेत्राः शत्रव्यः। अत्रासिकायाः संतोयानसंचारस्थूलात्। नासिकान्तादृह
वीहेरचनासिकाशब्दश्चनसंप्राप्तातिनस्थूलपूर्वात्। पूर्वपदासंज्ञायामगः। पूर्वपदस्यान्निमित्ता
नस्मराः स्यात्। दुरिवनासिकाश्चस्यदुरासः। खुरखराभ्यावानसः। खुररागाः। खररागाः। पक्षेऽजपीष्यते।

रामः
१३

खरणासः। खरणासः। उपसर्गः। उन्नसः। वेर्गेव न व्यः। विगता नासिकास्य विग्रः। रण्यः। विरयः।
। नन्दुः। सुभ्यः। हलिसक्यो रन्यतरस्याम्। अचः। अहलः। अहलिः। असक्यः। असक्यः। एवंदुः। सु
भ्याम्। सैत्तोरिति पाठान्तरम्। असक्तः। असक्तिः। नित्यमसि च प्रजामेधयोः। नन्दुः। सुभ्यः। अचः।
जाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः। धर्मादनि च वैवलात्। केवलपदपदाद्योः धर्मशब्दस्त
दन्ताद्दुर्वीहेरनिच। कल्याणधर्मा। केवलात्किं। परमः। स्वधर्मो यस्येति विप्रदेवदुर्वीहो मा भूत्। परम
स्वधर्मः। इचकर्मव्यतिहारे। केशाकेशि। मुसला मुसलि। प्रसंभ्यां जानुनोर्नुः। प्रजुः। संजुः। ऊर्द्धादि
भाषा। ऊर्द्धुः। ऊर्द्धुजानुः। धनुषश्च। धनुरंतस्य बहुर्वीहेरनङादेशः। शार्ङ्गधन्वा। वासंताकां। शतध
न्या। शतधनुः। जायायानिङ्। जायानस्य बहुर्वीहेर्निङादेशः। लोपोव्योर्वलि। युवतिर्जायायस्य युव
जानिङां गंधस्येदुत्पत्तिरुसुरभिभ्यः। उङ्गंधिः। पूतिगंधिः। सुगंधिः। सुरभिगंधिः। उपमानाच्चापदस्यैव गंधो

मकोषी

१४

स्वपद्यगंधिः। वयसिस्तस्य दत्तः। संख्यासु पूर्वस्थेत्येवादिदन्। चतुर्दन्। सुदन्। अग्रान्तपुद्गुमव
 पवराहेत्यत्र। वाकुडमलाग्रदन्तः। कुडमलाग्रदन्। उरःप्रवृत्तिभ्यः। व्यूढारक्ताप्रियसर्पिस्कः। अ
 धान्नजः। अनर्थकम्। नजः किं। अपार्थक्यम्। इन्ः स्त्रियां। इन्नन्ताद्बहुव्रीहः कप्। बहुदशिकानग
 री। अनिनरमन्त्रहरणं न्यर्थवता चानर्थकेन चतदन्तविधिंप्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका। शेषादिभा
 षा। अनुक्तसमासोन्ताद्बहुव्रीहः कक्षा। महायशः। महायशस्कः। अनुक्तेत्यादिकिम्। व्याघ्रपात्र॥
 आपो न्यतरस्याम्। कपिहृस्वः। बहुमालकः। न संज्ञायाम्। शेषादिति प्राप्ताः कक्षा। विश्वेदेवाः अस्य।
 विश्वेदेवः। ईयसः। ईयसो नोत्तरपदाच्च कप्। बहुवः श्रेयांसोऽस्य बहु श्रेयान्। गोस्त्रीति ह्रस्वप्रा
 प्ते। ईयसोर्बहुव्रीहेर्न। बहुश्रेयसी। बहुव्रीहः किम्। अतिश्रेयसिः। वदितेभ्यः। पूजार्थं भ्रात्रं ता

रामः

१४

त्रकप्राप्तसलोभाताःस्पृशस्तभाताःसुभाताःवन्दितेकिम्।सर्वभातकः।नदृतश्चेतिक्प्राप्तसर्वना
मसंख्ययोर्वहुव्रीहौपूर्वनिपातः।सर्वश्चेतःद्विभुक्तः।संख्यायाःअल्पीयस्याः।द्वित्राः।द्वन्द्वेच।द्वादश।
वाप्रियस्याः।गुडप्रियः।प्रियगुडः।गुडदेःपरसप्तमी।गुडकराः।क्वचिन्नावहेगुडः।निष्ठा।निष्ठानं
वहुव्रीहौपूर्वस्यात्।कृतकृत्य।जातिकालसुखादिभ्यःपरानिष्ठावाः।सारंगजगधी।मासजाता
।सुखजाता।वाहिताग्नादिषु।आहिताग्निः।अग्नाहितः॥आकृतिगणोद्यम्॥इतिवहुव्रीहिः॥
चार्थेद्वन्द्वः।अनेकंप्रथमानं चार्थेवर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः।समुच्चयाः न्वाचयेतरेतरयोगस
माहाराश्वार्थाः।तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्च
यः।भिक्षामठगां चानयेति अन्यतरस्यानुबंगिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः।अनयो रसामर्थ्या

स को हं.

१५

समा सो न। धव ख धि रो हिं धी ति पर स्पर मिलिताना म न्व य इ त रे त र यो गः। सं सा परि भाष मि
ति स म्भू हः समा हारः राज द न्ता दि पु ष रं। एषु पूर्व पु यो गा र्हुं प रं स्या त। द न्ता नां रा जा रा ज द नः
। ध र्मा दि ष्य नि य मः। अ र्थ ध र्मो। ध र्मा र्थो। दं प ती जं प ती जा या प ती। जा या या जं भा वो दं भा वश्च
वा नि पा त ते। आ कृ ति ग शो य म्। हं द्वे च। पूर्व स्या त। हरि ह रौ। अ जा प्य दं तं। ईश कृ ह्णो। अ ल्पा न्न
रं। शिव के श वौ। अ तु न द्वा रा सां समा क्ष रा रा मा नु ष र्थे रा। हे म न्त शि शि र व सं ताः। कृ ति का
रो हि शे पो। समा क्ष रा रां किं। जी ष्म व स न्तौ। ल द्वा द्वा रं पूर्व। कु श कां शं। अ म्भ र्हितं च। ता म स
प र्व तौ। व र्णा ना मा नु ष र्थे रा। ब्रा ह्म रा क्ष त्रि य वि द् शू द्राः। भ्रा तु र्ज्या य सः। यु धि ष्ठि रा र्जु नौ। द्वा
अ प्रा णि त्वा र्थ से नां गा नां। एषां द्वा द्वा र क व त्। पा रि णा पा दं। मा र्द गि क पा रा वि कं। र धि का श्वा रो हं।
अ ध्य य न तो वि प्र कृ ष्ण रा म्भा नां। अ ध्य य ने न प्र त्या स न्ना आ र ब्धा ये षां तेषां द्वा द्वा र क व त्। ॐ

रामः
१५

पदक के म के । जातिर प्राणिनां । प्राणि वर्ज जाति वाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धाना शष्कुलि । प्राणि
 नानुविष्ट शूद्राः । विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्न्यामाः । अग्न्यामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिंगानां
 द्वन्द्व एकवत् । उध्यश्च श्रावती च उध्येरावति । गंगा शोरां । कुरवश्च कुरूक्षेत्रं च कुरूक्षेत्रे
 त्रं । क्षुद्रजंतवः । एषां द्वन्द्व एकवत् । दूकालिक्षं । आनकुलाक्षुद्रजंतवः । येषां च विरोधः । आ
 श्रितिकः । प्राग्वत् । अहि नकुलं । गो व्याघ्रं । काकोलूकमित्यादौ परत्वादिभाषातश्चेति प्राप्ते
 चकारेण वाच्यते । शूद्राणामनिरवसितानां । अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । तक्षा
 यस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चरुशालमृतपाः । गवाश्च प्रमृतीनि च । येषोच्चारितानि साधूनि
 दासी दासमित्यादि । विभाषातश्च मृगाद्यान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्च वदुवपूर्वापराधरोत्तरा
 णाम् । वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । श्ववदुवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वत्वात् । वृक्षादौ विशेषाणामेव जनहारां

स-को-द्व
१६

पुक्षन्मग्नो धं। पुक्षन्मग्नो धाः। रुरूपषतं। रुरूपषताः। कुशकाशं। कुशकाशाः। व्रीहियवं।
व्रीहियवाः। दधिघृतं। दधिघृते। गोमहिषं। गोमहिषाः। शुक्रवकं। शुक्रवकाः। अश्ववडवं।
अश्ववडवौ। पूर्वापरं। पूर्वापरे। अधरोत्तरं। अधरोत्तरे। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनि
क्षुद्रजंतुधान्यतराणां बहुप्रकृतिरेव दृष्टं एकवदिति वाच्यं। वदरारिचाऽमलकानि च व
दरमलकम्। नेह। वदरमलके। रथिकाश्चारोहा वित्यादि। न दधिपय आदीनि। न एक
वत्सुः। दधिपयसी। शुष्मा वहिषी। निपातनादीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। आनहुः। नृजो हृद्दे।
विद्याद्योनि संबंधवाचिनां ऋदत्तानां द्वंद्वे आनहुः स्यादुत्तरपदे। होतापोतारौ। मातापितरौ। पुत्रेत्य
नुवृत्तेः पितापुत्रौ। देवताद्वन्द्वे च। इहोत्तरपदे पूर्वपदे स्यान्हुः। मित्रावरुणौ। वायोः प्रयोगे प्रति

रामः
१६

वेधः। अग्निवायु। वायुग्नि। ईदग्नेः सोमवरुणायोः। देवताद्वंद्वत्वेव। अग्नेः सुस्तोमसोमाः।
 अग्नेः परेषामेषां सस्पृशः समासे। अग्निषुतां अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। ईद्वै। तद्विमत्सुत
 रपदेऽग्नेरिदादेशो देवताद्वन्द्वे। अग्नामरुतौ देवतेऽस्य। आग्निमारुतं कर्म। अग्नीवरुणौ देव
 ते। अस्य आग्निवारुणौ देवताद्वन्द्वे चेतुमयपदवृद्धिः। विलोना। आग्नावैस्नवं। दिवोद्यावा। देव
 ताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। मातरपितरावुदीचां। उदीचां किं। मातापितरौ। द्वंद्वचुष्टपहंतास
 माहारे। चवर्गानादृष्टहानाश्च द्वंद्वसमाहारे। वाक्त्वचं। त्वक्स्त्रजं। समीदृष्टदं। वाक्त्रिषम।
 द्वंद्वोपानहं। समाहारे किं। प्राचदृशरदौ॥॥ इति द्वंद्वः॥॥ अथैकशेषः। विरूपाणामपि समा
 नार्थानां। वक्रदराश्वकुटिलदराश्ववक्रदरोऽश्वकुटिलदरोऽश्वे। वृद्धोयूनातल्लक्षणाश्वे देवविशेषः।
 यूनासहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रेकतंचेतयोः कृतनं वै रूपं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्य।

स्त्रीपुंवच्। दूनासहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थं श्वपुंवत्। गार्गी च गार्ग्या यरौ च गार्गीः। २

म-को-स
१७

यरा श्वगार्ग्यौ। वृद्धः किम्। गार्ग गार्ग्या यरौ। दूना किम्। गार्ग गार्ग्यौ। कृत्स्नं किम्। गार्ग्य वा स्या
य नौ। पुमास्त्रिया। सहोक्तौ शिष्यते तल्लक्षणा एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च हंसौ। भ्रातृपुत्रौ
स्वसृदुहितृभ्याम्। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। नपुंसकं मनपुंसकं नै
कवच्। स्यान्तरस्याम्। अस्त्रीवेन सहोक्तौ स्त्री वं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्। तल्लक्षणा एव वि
शेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रम्। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि। पितामात्रा
मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च। पितरौ। माता पितरौ। श्वसुरः श्वश्रुः। सहोक्तौ
वा शिष्यते। श्वसुरौ। श्वश्रूश्च श्वश्रुरौ। त्वदादीनि सर्वेर्निमित्तं। सर्वैः सहोक्तौ त्वदादीनि शिष्यन्ते। स
च देवदत्तश्च तौ। त्वदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परंतं शिष्यते। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोऽपि दृश्यत
इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। त्वदादितः शेषेऽपुनपुंसकतोऽलिङ्गवचनानि। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च दे

रामः
१७

वदताचपत्तदत्ताचतानि। पुनपुंसवपोसु परं नपुंसकं शिष्यतो। तच्च देवदत्तश्चते। अथ
नदेतत्पुरुषाणां मितावाच्यम्। कुकुटममूर्या विमो। मयूरी कुकुटा विमो। तच्च सा
च अर्द्धपिप्यत्योता। ग्नाम्यपसु संघेष्ठतसुरोपुस्त्री। एषु सह विवह्ता पांस्त्री शिष्य
ते। गावदूमाः। ग्नाम्येति किम्। रुरवदूमे। पसुग्रहां किम्। ब्राह्मणाः। संघेषु किम्। स
तोगावो। अतस्सुरोपु किम्। वत्सा इमे। अनेकसंघेष्ठिति वाच्यम्। अथवा इमे॥ इ
त्येकरोपः॥ अथ वरपूरधूः पथामानलो। अगाघनस्य समासस्य प्रत्ययान्ताव
यवः अहोयाधूस्तदन्तस्य न। अर्द्धर्चः। अथ च बहुचाव ध्येतर्षव। नेह अन्वक्षा
मावहू कसूक्तम्। विष्णुपुरं विमला पंसरः। अन्तरूपसर्गोभ्यो परितः। द्वापम्। अ
नारिषम्। प्रतीपम्। समापम्। अवर्तान्ताका। प्रेपं। प्रापं। अर्द्धनोर्द्धे। अन्वेषो देशः।

म.को.स

१८

राजधुरा। अक्षेणु। अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथोदेशः। अचूपनचवपूर्वासासलो
 मः। प्रतिसाममः। अनुसाममः। अवसाममः। प्रतिलोममः। अनुलोममः। अवलोममः। हलोदक
 पारादुसंख्यापूर्वाधाभूमेरजिष्मते। हलभूमः। उदग्भूमः। पारादुभूमः। द्विभूमः। त्रिभूमः। प्रासा
 दः। संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरं। अजिति योगविभागादन्यत्रापि।
 पद्मनाभः। अक्षगोदरीनाम्। अचक्षुः। पृथ्याद्यादक्षगोऽस्यात्। गवामक्षीवगवाक्षः। अच
 तुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसध्वेन नडुहर्त्तामवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वक्षीवैतत्तद्वि
 रात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषध्यायुषआयुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षहो
 क्षोपुषुनगोषुषाः। अजन्ताः पञ्चविंशतिर्निपात्यन्ते। युषाम्पाञ्चतुरोऽजिष्मते। त्रिचतुराः।
 चतुरांसमीपेउपचतुराः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। अच। ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसम्। पत्यराज

रामः

१८

भ्याच्चेतिवत्तव्यम्। पल्पवर्चसम्। राजवर्चसम्। अवसमधेभ्यस्तमसः। अवतमसम्। सन्तम
 सम्। अन्धतमसम्। अन्ववतप्तादुहसः। अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्। प्रतेरुरसः। स
 प्रमीस्थान्। उरसिश्चिप्रतुरसम्। अनुगवर्धामो। एतन्निपात्यतेदीर्घत्वे। अनुगवंधानम्। यस्य
 चायामश्चितिसमासः। उपसर्गादध्वनः। प्रगतो ध्वानं प्राध्वोरथः। न पूजनात्। पूजनार्थोत्परेभ्यः
 समासान्नानस्युः। सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव। नेह। परमराजः। किमःक्षेपे। कुत्सितो राजा
 किंराजा। किं सखा। किंजोः। नजस्तत्पुरुषात्। अराजा। तत्पुरुषात्किं। अधुरंशकटम्। पथोवि
 भाषा। अपथम्। अपथ्याः। तत्पुरुषादित्येव। अपथोदेशः॥ ० ॥ इतिसमासान्ताः॥ ० ॥
 अनुगुत्तरपदे। इत्यधिकृत्या। योजसाहोमस्तमस्तत्तीयायाः। योजसाकृतमित्यादि। अज
 सउपसंख्यानम्। अजसाकृतम्। आत्मनश्च। तृतीयायाः। अलुक्। पूरणाश्चितिवत्तव्यम्। पूरणा

स-कोसः प्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापंचमः। वैयाकरणस्याथांचतुर्थी। आत्मन इत्येव। आत्मने
 पदम्। आत्मनेभाषा॥ परस्मै च। परस्मै पदम्। परस्मैभाषाः। हलदन्तेति डे-रलुक्। त्वचिसारः। गवि
 पुविभ्यां स्थिरः। सस्पष्टः। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। अरण्येति लकाः। सञ्ज्ञायामिति समासः।
 ह्युभ्यां च। हृदिस्पक्। दिविस्पक्। मध्यादुरौ। मध्ये गुरुः। अनाच्च। अने गुरुः। अमर्द्धम्
 सकारवाङ्मादकामे। करेण कालः। उरसिलोमाः। अमर्द्धमस्तकाकिम्। मूर्द्धशिखः। मस्त
 कशिखः। अकामेकिम्। मुखकामः। तत्पुरुषेति बहुलम्। संवेरमः। करौ जपः। शयवास
 वासिष्वा कालात्। वालुक्। रवेशयः। श्वशयः। जामेवासः। जामवासः। जामेवासी। जामवा
 सी। पञ्चाशदशौ। चोरस्पकुलम्। आक्रोशेकिम्। बाह्यराकुलम्। वाग्दिक्यश्पद्मोयु
 त्तिदराडहरेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदराडः। पश्यतो हरः। आमुष्मायराणामुष्पुत्रिकामुष्पकु

रामः
 १९

लिकेति च। देवानां प्रिय इति च मूर्खे। अन्यत्र देव प्रियः। शेष पुच्छलां गृहलेशु शुनः। शुनः शेषः।
शुनः पुच्छः। शुनो लाङ्गुलः। दिवश्च दासो। दिवो दासः। ऋतो विद्यायो निसंवन्धेभ्यः। होतुरन्नेवासी
। पितुरन्नेवासी। विभाषा स्वस्य पत्योः। अदन्तात्पृष्ठाः। मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्। स्वसुः सस्यषः
समासे। मातुः स्वसा। मातुः स्वसा पितुः स्वसा। पितुः स्वसा। लुक्पक्षे तु। मातृ पितृभ्यां स्वसा। स्वसुः
सस्यषः समासे। मातृ स्वसा। पितृ स्वसा। असमासे तु। मातुः स्वसा। पितुः स्वसा। इत्यलुक् समासः॥
घरूपकल्यवे लट्बुवगोत्रमतहतेषुङो नेकाचो ह्रस्वः। भाषितपुंस्काद्योङीतदन्तस्यानेकाचो
ह्रस्वो घरूपकल्यप्रत्यये परेषु चैलडादिषु चोत्तरपदेषु। अतिशयेन वाह्यराणी। वाह्यराणि तरा।
वाह्यराणि तमा इत्यादि। नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। अङ्गु ननद्याः अङ्गुतैकोचश्चद्यादिषु ह्रस्वावा-
वहन्वधूतरा। वहन्वधुतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। हन्वध्यान। लक्ष्मीतरा। उगितश्च। विदुषितरा।

म को २१०

२०

ह्रस्वाभावपक्षेपुंवत्तविद्वत्तरा॥ पादस्यपदाभ्यामितिमेपहतेषु॥ पादाभ्यामजतीतिपदा
भिः॥ पदातिः॥ अजतिभ्यांपादेचेतीराप्रत्ययः॥ पदगः॥ पदोपहतः॥ पदाभ्यामर्थे॥ पादस्य
पदतद्धर्थेयति॥ पादोविध्यन्तिपद्याः॥ शर्कराः॥ विध्यत्यधनुषेति यत्र॥ अतदर्थकि
म्॥ पादार्थमुदकंपाद्य॥ पादाभ्याञ्चेति यत्र॥ उदकस्याहः॥ सजाया॥ उदमेघः॥ उत्तर
पदस्यचेतिवत्तत्पम्॥ क्षीरोदः॥ पेषंवाप्तवाहनविधुचा॥ उदपेषंपिनष्टि॥ उदवासः॥
उदवाहनः॥ उदाधर्घटः॥ एकहलदोपूरयितव्येन्यतरस्या॥ उदकुंभः॥ उदककुंभः॥ ए
केति किम्॥ उदकस्याली॥ पूरयितव्ये किम्॥ उदकपर्वतः॥ मन्थोदनसत्तुविच्युवज्रभा
रहारवीचधगाहेषुचा॥ उदमन्थः॥ उदकमन्थः॥ इकोह्रस्वोऽङो गालवस्य॥ इजान्तस्या
अंतस्यह्रस्वोवा॥ उत्तरपदे॥ ग्रामराणि पुत्रः॥ ग्रामराणि पुत्रः॥ इकः॥ किम्॥ रमापतिः॥

रामः

२०

अङ्गः किम्। गौरीपतिः। पुत्रः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। ष्यदं तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं
पुत्रपत्योः परतः। संप्रसारणास्य। दीर्घः स्यादुत्तरपदे। कौमुदगंधीपुत्रः
कौमुदगंध्यायाः पतिः कौमुदगंधीपतिः। इष्टकेषी कामालानां चित्तूलभारिषु। इष्टकादीनां
तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचित्तं। पक्वेष्टकचित्तं। इष्टीकतूलं। मुंजेषीकतूलं।
मालभारी। उत्पलमालभारि। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्यानवर्णवयोवचनव
पुषु। समानस्य सः। सज्योतिः। इत्यादितीर्थेद्ये। यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः। सतीर्थः।
एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति यत्पुत्र्यः। विभाषादरे। सोदर्थः। समानोदर्थः। दृष्टशवतुषु।
सदृक्। सदृसः। दृष्टे च। सदृक्षः। इदं किमोरीच्यकी। दृष्टशवतुषु। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः।
दृष्टे च। ईदृक्षः। कीदृक्षः। अथ चतुर्तीयास्थस्यान्यस्य दुगात्रीराज्ञास्थास्थितोत्सुकोतिकारक

म० को० स
२१

राजहृष। अन्यदाशीः। अन्यदाशू। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदत्सुकः। अन्यदतिः। अन्य
द्रागः। अन्यषठीत्यादिकिम्। अन्यस्यान्येनवाशीः। अन्य्याशीः। कारके द्वेच नाद्यनिषेधः। अ
न्यस्यकारकेन्यत्रकारकेः। अन्यस्यायमन्यदीयः। अर्थविभाषा। अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः
कतेनपुरुषेऽपि। अजादौउत्तरपदे। कुसितोऽश्वः। कदश्वः। कदन्तं। तत्पुरुषेकिम्। कृष्टोराजा।
त्रैव। कत्रयः। रथवदयोश्च। कद्वयः। कद्वदः। तरोचजातौ। कत्ररां। कापय्यदयोः। कापयः।
काक्षः। इमदर्थे। काजलं। विभाषापुरुषे। कुपुरुषः। कापुरुषः। कवंचोहो। चात्का। कोहो। कवो
हो। कदुहो। पषोदरादीनियथोपदिष्टं। पषोदरप्रकाराणि। शिष्टेयथोच्चारितानितथैवसा
धूनि। पषतउदरं पषोदरं। तलोपः। वारिवाहकोवलाहकः। पूर्वपदस्यवः। उत्तरपदादेश्वल
त्वंभवेद्वर्णागमाद्वंसः। सिंहोवर्णविपर्ययात्। गृहोत्मावर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पषोदरं। मतौ

रामः

२१

बहुचोऽनजिरादीनां। दीर्घः स्यात्। अमरावती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। संज्ञायामित्ये
व। नेह। वलयवती। इरादीनां च। इरावती। उपसर्गस्य च अमनुष्ये बहुलं। परिपाकः। परी
पाकः। अमनुष्येति किं। निषादः। नरे संज्ञायां। विश्वानरः। मित्रे चर्षो। विश्वामित्रः। पुनोऽनदं
प्राकर्त्तुं कुक्षवराहपुच्छपदेषु। श्वादनः। पुनिरन्तः श्वेक्षुपुक्षाम्रकार्ष्णस्वदिरपीयूषाभ्यो संज्ञा
यामपि। एभ्यो वनस्य रातं। प्रवरां। विभाषौषधिवनस्यतिभ्यः। दूर्वावरां। दूर्वावनं। शिरीषव
रां। शिरीषवनं। अथ यज्भ्यामेव। नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यो न। इरिकावनं। मिरिका
वनं। बाहनमाह्वितार। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्ताद्वाहनस्य नस्यराः। इक्षुवाहरां
पानंदेक्षी। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्पानस्यराः। क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाराः। उक्षीनराः। सुरापाराः।
प्राच्याः। वाभावकराद्योः। क्षीरपारां। क्षीरपानं। प्रातिपदिकान् नहून्विभक्तिषु च। पूर्वपदस्था

म० कौ० स० विमितात्परस्य एषु स्थितस्य रोगो वा। माषवापिरोगो। व्रीहिवापाश। माषवापेरोग। पक्षे माषवा
 पिना वित्यादि। **एकाजु नरपदेशः।** नित्यमित्युक्तम्। तत्र ह्रस्वोक्षीरपाश। विभक्तोक्षीरपेश।
 कुमतिच। कवर्गवत्युत्तरपदेशाज्जवत्। हरिकोमिरोगो। हरिकामाश। हरिकामेश। **पदव्यवाये**
 २२ पि। रात्वंन। माषकुम्भवापेन। अतद्विदुत इति वाच्यं। आर्द्रगोमयेरा। पारस्करप्रभृतीनि च
 संज्ञाया। एतानि सप्तसुट्कानि निपात्यन्ते। पारस्करः। किष्किन्धा। तद्दुहन्तः करपत्योश्चोरदेव
 तयोः सुदुलोपश्च। तात्पूर्वचत्वेन टकारोपबोधः। तद्दुहन्तोर्दकारत्कारो लुप्येते करपत्यो
 सुसुट्चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः। तस्करः। ह्रस्वतिः। प्रायस्य चित्तिचित्तयोः। प्रायश्चि
 त्तिः। प्रायश्चित्तं। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगरो यम्। इति समासाप्रत्ययविधयः॥ ०॥ शुभम्

रामः

२२

शिव

सजधातु १

उपहृतादन्त्यसेसः

तिङंतस्येदंपुस्तकमूलक्ष्मीकान्तभारद्वजजोत्रस्य

तिङंतस्येदंपुस्तकमूलक्ष्मीकान्तभारद्वजजोत्रस्य

कालिका
संस्कृत
अथ कुरु

मयतिः
मयतः
मयसिः
मयसिः
मयथः
मयथः
मयसिः
मयायः
मयमः

मयवत्

तिङ

मयवः
मयवत्तुः
मयवः
मयविक
मयवथः
मयवः
मयवः
मयविक
मयविसः

तिङ

मयिताः
मयितासे
मयिताः
मयितासिः
मयितास्यः
मयितास्यः
मयितासिः
मयितासिः

तिङ

मयिष्यति
मयिष्यतः
मयिष्यति
मयिष्यसि
मयिष्यथः
मयिष्यथः
मयिष्यामि
मयिष्यामि

लज्जासत्तास्थिति जागरणं तृद्धिश्च यजीवितमरणं शयनं कीडा रुचिदीपार्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥४॥

धातोर्द्वयोर्ध्वोऽथौ फलं व्यापारश्च २ प्रारब्धापरिसमाप्ता क्रियाश्च यत्वं कालगतं वर्तमानं ॥

म. कौ. ति

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् ॥ एषु पंचमोलकारश्च
न्दो मात्रगोचरः । लैः कर्मणि च भावे चा कर्मकेभ्यः । लकारः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च स्यु
१ कर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । वर्तमाने लट् । वर्तमानक्रियावृत्तेर्द्वातोर्लट् स्यात् । अद्यवितौ । उच्चा
रणं सामर्थ्यात् स्यु नेत्वं । भू सत्तायां । कर्त्तृविवक्षायां । भू लृङ् इति स्थिते । ति प्त सजि सि प्थ सथ मि
पव स्रम स्रता तो मथा साधा च मिट् ब्रहिङ् । एते षादशालादेशाः स्युः । लः परस्मैपदं । लादेशाः परस्मै
पदसंज्ञाः स्युः । तङ् नावात्मनेपदं । तङ् प्रत्याहारं न च कानचौ चैतसंज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः
। अनुदात्तङि । त आत्मनेपदं । अनुदात्ते त उपदेशो षोडि । तदंताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्या
त् । स्वरितजितः कर्त्तृभिर्प्राये क्रिया फले । स्वरिते तो नितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृणामिति

सहि ४

फलवधिकरण व्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वं । फलसमानाधिकरण व्यापारकत्वं अकर्मकत्वं = लृट् = लृङ् = ॥

वाच ९

रामः

१

सूत्रेणानाधिकरणपदेन औदनस्वप चते इत्यादौ तिङः कर्त्तरि वाचि वाच्यार्थे कर्त्तृवाचिनाऽस्यानाधिकरणान्नमध्यमः ॥ ३ ॥
उपयुक्तादन्यशेषः ६

क्रियाफलेशोपात्तकर्त्तरि परस्मैपदं । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । ति
ङः स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । तिङः उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिंशः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः । तान्ये
केवचनानि द्वेचने बहुवचनान्येकशः । लृजे प्रथमादिसंज्ञानितिङः स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमे
केवचनादिसंज्ञानि स्युः । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणोऽस्यानिन्त्यपिमध्यमः ॥ तिङः वा
च्यकारकवाचिनियुष्मद्यप्रयुज्यमानेषु युज्यमानैर्मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । तथा भूते
स्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः । भूति इति जाते । तिङः शिप् सार्वधातु
कं । तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । कर्त्तरि शप् । कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे धातोः
शप् । सार्वधातुकार्द्धधातुके योः । अनेयोरिजांतांगस्यगुणः । भवति । भवतः । जेन्तः । प्रत्ययावय

अतितायारात्रेऽप्यर्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेनचसहितोदिवसोऽद्यतनस्तदिति रिक्तोऽनद्यतन=५=५=

प्रथमः

रत्न ३

म. कोति २ वस्यजस्यांतादेशः। अतो गुरो। भवन्ति। भवसि। भवय। अतो दीर्घो यजि। अतो गस्यदीर्घो य
जादौ सार्वधातुके। भवामि। भवावः। भवामः। सभवति। तो भवतः। ते भवन्ति। त्वं भवसि। युवां भ
वथः। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः॥ दोषे विभावाकं वां च वान्त उपदेशः॥
उपदेशोकादिखादिषांतवर्जगदनदादेरन्त्यस्मिन्धातावुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेण
त्वं स्याद्वा। प्रणि भवति। प्रनि भवति। परोक्षे लिट्। भूताने द्यतनपरोक्षार्थं वृत्तेर्द्वातोर्लिट् स्यात्।
लस्यति वा द्यः। परस्मैपदानां गालतुसुस्थलपुसगात्त्वमाः। लिट् सिवादीनां गालादयः सुः
। भूः अइति स्थिते। भूवो वुः। लुङ्। ङोः। अचि। लिटि वा तो रनभ्यामस्य। लिटि परे अनभ्यामस्य धा
त्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्यैह स्तः। आदि भूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य। भूवै भूवै अइति स्थि
तो पूर्वोभ्यामः। अत्र ये हेतयोः पूर्वोभ्यामसंज्ञः स्यात्। हलादिः शेषः। अभ्यामस्यादिह लृशिव्यते

वृक्षप्रचलन्यायेन सहसा वा प्रचलयति=२=

राम

२

द्विचित्रेयोरित्यनुशास्त्रसूत्रः ७

निरनुवन्धनहर्षो न सानुवन्धकयो न हर्षम् ५

ऽन्ये हलौ लुप्यंते इत्यः। अभा सस्या चः। भवतेरः। भवतेरभा सो कारस्य अंस्या लिटि। अभा से च च
। अभा से रुलां च रं सुर्ज शब्दा रुशां जशः खयां चरति विवेकः। वभ्रवा वभ्रवतुः। वभ्रवः। लिट् च।
लिङादेशसिज्धातु क संज्ञः स्यात्। आर्द्धधातु क से दुलादेः। वल्नादे रार्द्धधातु क स्प र्ग गमः। तव भविष्ये व
भवथुः। वभ्रवा वभ्रवा वभ्रविषा वभ्रविम। अनयतने लुट्। भविष्यत्यनयतने र्धेधातोर्लुट् स्यात्। स्पतासी
लुटोः। धातोरेतौ स्तो लुटोः परतः। शपाद्यपवादः इह लृट् इति लृट्। टोर्गहर्षां। आर्द्धधातु कं शेषः। तिङ् शिष्टो
न्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययश्च तसंज्ञः स्यात्। इट्। लुट्। प्रथमस्य डारौ रसः। इति त्वसामर्थ्यादभस्यापि टोर्
पः। भवितौ। तासस्त्वोर्लोपः। सादौ प्रत्यये परे। रिच। रादौ प्रत्यये परे तथा। भवितारौ। भवितारः। भविता
सि। भवितास्यः। भवितास्य। भवितासि। भवितास्वः। भवितास्मः। लृट् शेषे च। भविष्यदर्थी धातोर्लृट्
क्रियार्थी यां क्रियायां सत्यामसस्य च। स्यः। इट्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यन्ति। भविष्यसि। भविष्ये

बुट् इति ३२

अटाटोतुनातिदिशेतेनहि तोलः क्रियेते किंतु लडिः अडुः स्येति भावः ४

अतोदीर्घ

मकोति
३

स ४

धः। भविष्यथा। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः। लोट्वाविध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात्। आशिषिलि
डोडो। शरुः। लोट् इकारस्य उः। भवतु। भवतात्। तु ह्यो स्नात इति शिष्यन्यतरस्या। आशिषितु ह्यो स्नात इति
धैरत्वात्सर्वादेशः। ननु हि चैत्पुस्ये कावका इति चेत्प्रशङ्गा। अत न्यार्थः इकारद्युक्तौ न इति धिति
गृह्यता। लोटो लङ्। लोट् स्नामादय आदेशाः स्युः सलोपश्च। तस्य स्थितिर्वा तां तं तमः। डि-तश्चतुरांशिता
मादयः आदेशाः स्युः। भवतां। भवन्तु। से ह्यपि च। लोटः से हिः सोपि च। अतो हेः। लुक्। भव। भवतात्। भवतं
। भवत। मे निः। लोटः। आ इत्तमस्य पि च। लोट् इत्तमस्य ट् पि च। हिन्योरुत्वं न। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्।
भवानि। ते प्राग्धातोः। ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः। आनि लोट्। उपसर्गस्यानिमित्तात्
रस्य लोट् आदेशः स्यात्। प्रभवानि। दुः। वत्तत्वात् योरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः।
उः स्थितिः। दुर्भवानि। अतः शब्दस्याङ्गिविधिरात्वेष्टुपसर्गत्वं वाच्यं। अंतर्भवानि। अंतर्धु। अंतर्धु।

रामः
३

हृत्तिसाध्यते सति वलवदनिष्ठा न न लोपसाधनत्वे विगोर्थः स्वर्गिकामो यजेतेति यथा। वृत्तिसाध्यवलवदनिष्ठा न न कष्टसाधनया
गकः स्वर्गिकामुत्तरार्थः। अन्यस्य षष्ठम् = ३ =
सत्कारपूर्ववायापारः =

नित्यं डितः। सकारांतस्य डिः दु त्रमस्य नित्यं लोपः। अलो न्यस्येति सलोपः। भवावामवासा। अनद्यतने लडः। अन
द्यतनभूतार्थवृत्तेर्द्वितीया लडः। लुङ् लुङ् ध्वङ् दत्तः। एषु गस्याद्। इतश्च। डिः तोत्तस्य परस्मैपदमि कारांतं यत्र स्य लो
पः अभवत्। अभवेतां। अभवेन्। अभवः। अभवतं। अभवता। अभवम्। अभवावा। अभवाम। विधिनिमंत्रणामं
त्रणाः। धीष् संप्रसार्यार्थनेषु लिङ्। एषु ध्येष् धातोर्लिङ्। यासुट् परस्मैपदेषु दातो डिः। च। लिङ्ः परस्मैपदानां
यासुडागमो डिः। डिः तोत्ते। जीयते क्व चिदने बंधकार्ये प्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति। तेन वक्ष्यमाणे सूत्रे
डीप्न। लिङ्ः सलोपो नंत्यस्य। सार्वधातुकलिङ्गे नंत्यस्य सस्य लोपः। इति प्राप्ते। अतो येयः। अतः परस्य सार्वधा
तुकावयवस्य यासुट् सस्य इय। गुणः। लोपो व्योर्वलि। वकारयकारयोर्धोपः स्याद्वलि। भवेत्। भवेतां। भवे
त्। लिङ्ः। भवेयुः। भवेः। भवेतां। भवेता। भवेयं। भवेवा। भवेम। लिङ्गिषि। आशिषिलिङ्। सिङ्। द्विधातुकसं
ज्ञः स्यात्। किदाशिषि। आशिषिलिङ्गे यासुट् कित्। स्कारेति सलोपः। डिः ति च। गित् कित्। इति निमित्ते डुलक्ष

५-५५ देशास्मात्ता नचः शित्तमपीह लिंग ५

प्रभतिपराभवत

धातूपसर्गयोः॥ नित्या समासेवा केतुसाविवक्षामपेक्षते॥१॥ सताद्यर्थनिर्देशाच्चोपलक्षणां॥ वाजा
त्स्वर्गोभवतीत्यादावुत्पद्यतइत्याद्यर्थात्॥ उपसर्गस्यार्थविशेषोद्योतकाः॥ प्रभवति॥ परभवति॥ संभवति॥ अभि
भवति॥ अनुभवति॥ उद्भवति॥ परिभवतीत्यादौक्लिष्टशार्थीवगते॥ उक्तेच॥ उपसर्गाधात्वर्थीवलादन्यत्रतीयते
प्रहारहारसंहारविहारपरिहारवदिति॥ अतसात्तमजमने॥ अतति॥ अतआदेः॥ अभ्यासस्यादेरतोदीचीः स्यात्
परस्सापवादः॥ आता॥ आततुः॥ अतुः॥ आतिथ॥ आतथुः॥ आत॥ आता॥ आतिवा॥ आतिम॥ अतिता॥ अतिव्यति
अततु॥ आ॥ जादीनां॥ अजादेरंगस्याडूडूडूडूडू॥ अटोपवादः॥ आतत्॥ अतेत्॥ अत्सात्॥ अत्यास्तं॥ अत्यासुः॥ ०
लुङि॥ सिचि॥ उडागमेकते॥ असि॥ सिचो॥ पृक्ते॥ विद्यमानात्सिचोस्तेष्वपरस्यापृक्त्सहलडूडागमः स्यात्॥ इट्॥ इटि॥ ॥
इट्परस्मसस्यलोपः स्यादीटि॥ सिचो॥ पृक्कादेशोसिद्धोवाच्य॥ आतीत्॥ अतिथं॥ सिजभ्यस्तविदिभ्य
श्च॥ सिचोभ्यस्ताद्विदेश्वपरस्यङि॥ संवन्धि॥ नो॥ ऊ॥ ऊ॥ आति॥ युः॥ आतीः॥ आतिषं॥ आतिष॥ आतिषं॥ आतिष॥

स्वनोभोजने। व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्यवोभोजने। परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुदसुखञ्जं। परिनिविभ्यः
परेशामेषां सस्यवः। निषेधति। प्राक् सितादइ व्यवायेपि। सेवसिते सन्नसितशब्दात् प्राक् ये सुनोत्यादय
स्तेषाममुवायेपि सस्यवः स्यात्। न्ययेधत्। न्ययेधीत्। न्ययेधिष्यत्। स्याद्विभ्यासेन चाभ्यासस्य। प्राक्
सितात् स्याद्विभ्यासेन व्यवायेपि सत्वं स्यात्। एषामेवाभ्यासस्य ननु सुनोत्यादीनां निषेधेध। निषेधितुः सेध
तेर्गीतो। गत्पथं स्पृशेधतेः योन। गं गं विस्तेधति। एवं चिती संज्ञाने। शुचशोके। गदव्यक्रायां वाचि। गदति
। नेर्गदनदपतपदुपमास्पतिहंति याति वाति द्राति स्याति वपति ब्रूति शास्पतिचिनोति देधिषु च। उपसर्गस्थ्या
न्निमित्तात्परस्यनेर्गो गदादिषु परेषु। प्रणिगदति। कुहोशुः। शुभ्या सस्यकवर्गहकारयोश्च वर्गदेशः। अतउ
पधायाः। हृदिः स्यात्। जितिगितिचप्रत्यये। जगाद। जगदतुः। जगदुः। जगदिथ। जगदथुः। जगद। गालुत्तमोवा
णिह्यु स्यात्। जगाद। जगद। जगदिवा। जगदिम। गदिता। गदिव्यति। गदतु। अगदत्। गदेत्। गघात्। अतो हला

प्रकीर्ति
६

देर्लघोः। हलादेर्लघोरकारस्य ह्रस्वद्विर्वास्यात् इडादौ सिचिपरस्मैपदे। अगादीत्। अगादीत्। अगादिष्यत्।
 राट् अयत्ने शब्दे। शोनः। धात्वादेर्णस्य नः। शोपदेशस्तु नद्वाटिना ध्राध्वन्द्वनक्तृ नृतः। उपसर्गादस
 मासेपि शोपदेशस्य। उपसर्गस्थानि मित्रात्परस्मैपदेशस्य धातोर्नस्पर्शाः। प्रगादति। प्रगिनदति। न दति
 । न नाद। अतएकहल्मध्ये नादेशदेर्लिटि। लिङि मित्रादेशादिकं न भवति यद्वांतदवयवस्यासंयुक्तं
 हल्मध्यस्य स्यात् एतमध्यासलोपश्च किति लिटि। नेदतुः। नेदुः। यत्ति च सेटि। इदुति यत्ति प्रागुक्तं स्यात्।
 नेदिथ। नेदथुः। नेद। न नाद। न नद। नेदिवा। नेदिमा। नदिता। नदिष्यति। नदतु। अनेदतु। नदेत्। नद्यात्।
 अनादीत्। अनदीत्। अनदिष्यत्। श्रुतिरक्षरगो। इरइत्संज्ञावाच्या। श्रुतोतति। श्रुतिर्वीः ययः। शिष्यतेभ्या
 सस्य। हलादिशेषापवादः। चुर्योता। इरितोवा। इरितोधातोश्चैरइवापरस्मैपदे। अश्रुतत्। अश्रुतीत्।
 यकाररहितोप्ययं। श्रुतोतति। चुर्योता। अश्रुतत्। अश्रुतीत्। च्युतिश्चासेचने। च्योतति। दुनदिसमृद्धौ।

रामः
६

आदिर्निर्दुःखः। उपदेशो धातो राद्या एते इतः स्मः। इदितो नुम् धातोः। नन्दति। ननंदा। नन्दिता। नन्दिष्यति। नन्दतु। अ
 नन्दत। नन्दत। इदित्वा न्नलोपो नान्द्यात्। अनन्दीत्। अनन्दिष्यत्। एवं कुथिपुथिलुथिमथिमंथहिंसासं
 क्लेशनयोः। विदि। अवयवे। भिदीति पाठांतरं। गडिवदनैकदेशे। चदि। आह्लादे। चदि चेषायां। कदि। नदिक्
 दि। आह्लाते रोदने च। किदि। परिदेवने। तकि। रुद्धजीवने। पुगि। जुगि। वुगि। र्वर्जने। मधि। मंडने। शिधि। आघ्रा
 णे। मंथविलोडने। मंथति। मंथय। कित्वा न्नलोपः। मथ्यात्। अर्चय। जायां। अर्चति। तस्मान्नुट्ठिरुलः।
 द्विरुलो धातोर्दीर्घा भूतादतः परस्य नुट्ठस्यात्। आनची। अर्चिता। अर्चिष्यति। अर्चतु। आर्चत। अर्चत। अर्चत।
 अर्चय। आर्चय। आर्चिष्यत्। एवं अर्दगते या चने च। अर्दति। अति। अदि। बंधने। वनघणे संभको। वनति
 ववान। नशसर्दवादिगुणानां। शसैर्ददेवकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽनस्य च एत्याभ्यासलोपो न। ववन
 तुः ववनुः। सनति। ससान। सेनतुः। सेनुः। वेविभावा। जनसनखनामात्वं वा घाटौ कृति। सायात्। सन्यात्।

अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः स्यादर्थे भवन्ति।
वृजेत। वृज्यात्। वद्वजहलंतस्याचः। एषांमचो ह्रिः। सिचिपरस्मैपदेषु। अवाजीत्। अवाजिष्यत्। कटवेधीवरणयोः॥१॥

मौति

वज्रवृजगतौ। वृजति। ववाज। वृजिता। वृजिष्यति। वृजतु। अवाजतः। कटति। चकाट। कटिता। कटिष्यति।
कटतु। अकटत्। कटत्। कट्यात्। स्यंतक्षराश्च सजागृणिश्चोदिताम्। हसंयांतस्य क्षणादेरपितस्य अद्यतेरेदितश्च
वृद्धिर्नडादौ सिचि। अकटीत्। अकटिष्यत्। गुप्सुक्षरो। गुप्सुक्षराविद्धिपरिपन्नम् अद्यः। सनाद्यन्ताधा
तवः। सनादयः कमेरिर्गिङ्ताः प्रत्यया अन्ते येषांतेधातुसत्काः। सन्क्य च्काप् च्क्यङ् क्यवोऽथाचारकि
वि। अजौतथा। यगायड्यङ्शिङ्चेति द्वाभ्यामी सनादयः। सनाद्यन्ताधातव इत्यस्यानन्तरं भ्वाद्यङ्सेवस्
त्रयितुं युक्तं। धातुत्वाद्भादयः। गोपायति। आघादय आर्द्धधातुके वा। आर्द्धधातु कविवक्षाया मायेयङ्शिङ्गे
वासुः। कास्यनेकाच अवावत्तव्यो लिटि। कास आविधाना नस्यनेत्वम्। अतो लोपः। आर्द्धधातुकोपदेशे यद
दन्तंतस्यातो लोप आर्द्धधातुके परे। आमः। आमः परस्मैलुक्। हे आनुप्रयुज्यते लिटि। आमता लिट्पराः कृ एमः
अस्यो नुप्रयुज्यते। तेषां हित्वादिङ् इत्। अभ्यासस्य अतोऽस्यात्प्रत्यये परे वृद्धिः। गोपायां चकार हित्वापरत्वा

[illegible]

४३१

भारद्वाजस्ममतेतेना न्यस्यस्यदेवा अथमत्र संज्ञहः। अजंतोकारवा न्यायस्तास्मनिद्धयलिवेइयम्। अदंत ईदृङ्नि
त्यानिद्धकाद्यन्योलिटिसैडुवेत्। चिक्षयिष्य। चिक्षेथा। चिक्षिययुः। चिक्षिया। चिक्षाद्य। चिक्षया। चिक्षियिवे।
चिक्षियिम। क्षेता। क्षेय्यति। क्षयतु। अक्षयत। क्षयेत्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। अजंतो गस्यदीर्घो
यादौ प्रत्ययेन तु कृत्सार्वतुकयोः। क्षीयात्। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। उगंतो गस्य वृद्धिः परस्मैपदेषु सिचि परे
अक्षेयीत्। अक्षेय्यत्। तप संतापे। तपति। ततापातेपतुः। तेषिथ। ततप्य। तप्ता। तप्यति। तपतु। अतपत्। तपेत्।
तप्यात्। अताप्सीत्। अताप्ताम्। अतप्यत्। निससप्ततावननासेवने। वः स्यात्। आसेवनमप्यैनः पुन्यंततो न्य
स्मिन्विषये। निष्पति। कमुपादविक्षेपे। वाभ्याशस्ताशम्भुक्रमुल्लमुत्रसिगुटिलषः। एभ्यश्च न्वाकर्त्तरि
सार्वधातुके परे। पक्षे शप्। क्रमः परस्मैपदेषु। क्रमेर्दीर्घः परस्मैपदेषु शिति। काम्यति। कामति। च काम। सुक
मोरनात्मनेपदनिमित्ते। अत्रैवेद्। क्रमिता। क्रमिष्यति। काम्यतु। कामतु। अकाम्यत्। अकामत्। काम्येत्।

=१= यत्रसु कर्मभात्मनेपदनिमित्तेनभवतस्तत्रैवसु कर्मिभ्यांपरस्पवलादेराहुध्वानुकस्पेदू१=१

मकौति

९

कामेत्। क्रम्यात्। अक्रमीत्। अक्रमिष्यत्। चमुद्धमु जमुद्धमु अदने। षिबुद्धमु चमांशिति। अचोदीर्घः। ९
 आङि चमइतिवक्त्रेयम्। आ चामति। आङि किम्। चमति। विचमति। अचमीत्। स्खलसंचलने। स्खलति। च
 स्वाला। अतोत्वांतस्य। अतः समीपौ यौ लौतदंतस्यां गम्यातो वृद्धिः परस्मैपदेषु सिचिपरे। अस्वालीत्। सरद्ध
 गतौ। अस्मारीत्। पापाने। पाप्वा ध्याप्याप्तादा रादृशपतिमतिशब्दसंज्ञां पिवजिघृक्षधमतिष्ठमनयद्धपश्यद्धधौ
 शीघ्रसीदाः। पादीनां पिवादयः सुरित्संज्ञकशब्दौ प्रत्यये। पिवादेशोदंतस्तेन न गुणः। पिवति। आत ओशालः
 पपौ। आतो लोपइति च। अजाद्योष्टधा तु कयोः क्तिदिटोः परयोरातो लोपः। पपतुः। पपुः। पपिथ। पपाथ। पप
 थुः। पपा। पपौ। पपिवा। पपिम। पाता। पास्यति। पिवतु। अंपिवतु। पिवेत। रलिङि। घुसंज्ञानां माश्यागौ पिवति ज
 हाति स्पतीनां चरत्वमाहुं धातुके किति लिङि। पेधात्। गतिस्थिति सिचौ लुक्। अपात्। अपाताम्। आतः। सिचिलु
 कि आदेता देवकेर्जुसि। अस्पपदांतात्। अपदांतादवर्गादुसिगररूपमेकादेशः स्यात्। अपुः। अपास्यत्। ॥ ॥ ॥

समः

९

ज्ञेमे हर्षक्षयो। ज्ञायति। आदेचउपदेशोऽशिति। उपदेशोऽजंतस्य धातोरात्वं नतु। शिति। जज्ञे। ज्ञाता। ज्ञास्य
 ति। ज्ञायतु। अज्ञायत। ज्ञायेत। वा न्यस्य संयोगादेः। घुमास्यदेर न्यस्य संयोगादेर्धातोरात्वं वा आर्द्ध
 धातुके कितिलि। ङ। ज्ञेयात्। ज्ञायात्। यमरमनमातां सक च। एकां सक स्यादेभ्यः। सिचउट्परस्मैपदेषु
 । अज्ञासीत्। अज्ञास्यत्। एवमज्ञायतीत्यादी। धेदपाने। धयति। दधौ। दाधाद्यदाप। दाहूपाधारूपाश्च
 धातवो घुसंज्ञाः। सुदीर्घे पोविना। धेयात्। विभाषा धेदृश्रयोः। आभ्यां च्छ्रवड्वाः। स्मात्। चडि। अनभ्या
 सधात्ववयवस्य प्रथमस्मैकाचोद्वेस्तोऽजादेर्द्वितीयस्मा। अदधत्। अदधतां। विभाषा च्छ्रवड्वाः।
 रभ्यः। सिचोलुक्वापरस्मैपदे। अधात्। अधातां। अधुः। पक्षेउट्सकौ। अधासीत्। अधासिष्ठा। दौन्य
 क्ररशो। द्यायति। द्रुस्वप्नेः द्रायति। द्रुत्प्लो। द्रायति। धौ चित्रया। ध्यायति। शिदे। शयति। स्मै च्छेत्तेश्व
 संद्यातवोः। स्थायति। षोणदेशस्मापि सत्वे कृते रूपं तुल्यं। षोणदेशफलं तु तिष्ठनासतीत्यादिभविष्यति। स्वे

गादेरंगस्यगुणोलिङिउपधादङिः। जहाराजहूरतुः। जहूरुः। जहूर्य। जहूरथुः। जहूराजहूरा। जहूरा। जहूरिवा।
 जहूरिमाहूती। अहूनोः स्ये। अतोहंतेस्वस्यस्पष्टस्यातुहूरिष्यति। हूरतु। अहूरतु। हूरेतु। गुणोर्निसंयोगा
 योः। अनेः संयोगादेः अदंतस्वचगुणोयकियादावाहूधातुकेलिङिच। हूयात्। अहूधीते। अहूरिष्यत्।
 स्रशदोपतापयोः। स्वरतीतिवेद। सस्वरिथ। सस्वर्य। वमयोः सुस्वरत्यादिविकल्पेवाधित्वापुरस्तात्प्रतिषेधकारणारंभ
 सामर्थ्यात्श्रु. कः किति। तिनिषेधेप्रपञ्च। कादिनियमान्नित्यमिदं। सस्वरिवा। सस्वरिमः। यत्वाहूनुनोरिति
 नित्यमिदं। स्रिष्यति। स्मृचिन्तायां। स्मरति। हू संवरो। हूरति। हूगेतौ। कादित्वान्नेदं। ससर्थ। सस्मम। रिङ्। श
 यत्तिङ्। श्रु। श्रेयकियादावाहूधातुकेलिङिच। अतो रिङ्। शिङिप्रकृतेरिङ्। विधिसामर्थ्यान्नेदीर्घः। स्त्रियात्
 असार्धात्। असार्थां। शीच्यगतौतुपाचेतिश्रुतिधौरादेशः। धावति। णच्। सचने। हूहूने। दृशि। प्रेक्षणे। प
 श्यति। विभाषासृजिहूशोः। आभ्यांथलृइत्वास्यात्। सृजिहूशोर्नित्यमिति। अतयोरमागमः स्यात्कलादा

कृ. गतिप्रापरायोः। केदन्ति = ४ कौटिल्य.

अस्यतिङि नप्रयोगः धर्मचरणात्तस्य
 इ। नवैवप्रयोगेभाष्यात् = २

४ जुहोतेः सुप्रत्यया न स्याने का चोऽगस्या संयोगपूर्ववर्गस्य यण स्यात् अचिसावधातुके । ४

= सवेरान्ता नो दृशे श्व गमा स्यादो ३ =

म. कौति

९९

वकिति। ददृक्। ददृक्षिथ। दृष्टा। षष्ठेः कः। सि। ष स्य ष्टस्य कः स्यात् सकारे परे। दृक्ष्यति। दृष्ट्यात्। इति वा दड्वा
 । अदृशोऽङि गुणः। अदृशीत्। अङ्भावे। न दृशः। वक्षमाणा ज्ञेः क्त्वा। अदृक्षीत्। अदृक्ष्यत्। सुप्रवर्गो
 । सुवः। अच। सुवः। आदेशः। सुप्रत्ययश्च कर्त्तरि सार्वधातुके परे। शपोपवादः। अशोति। सार्वधातुके मथि
 त्वाङि दृष्ट्यात्। अशक्तः। हु सुवोः सार्वधातुके। अशवति। अशोषि। अशुभः। अशुभ्या। अशोमि। लोपव्या
 स्यात्। अतस्मात्त्वोः। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययो कार स्य लोपो वा म्वोः परद्वयोः। अशवः। अशुवः। अशमः। अशु
 मः। अश्रावः। अश्रुवतुः। अश्रुवुः। अश्रोथ। अश्रुवथुः। अश्रुव। अश्रावा। अश्रवा। अश्रुवा। अश्रुम। अश्रोता। अश्रोष्यति
 । अश्रोतु। अश्रुतात्। अश्रुतां। अश्रवतु। उत अश्रुप्रत्ययो दसंयोगपूर्ववर्त। असेद्योगपूर्वत्वं प्रत्ययो तोहे
 लुक्। अशु। अशुतात्। अशुतां। अशुत। अशुता। अश्रावादेशौ। अश्रावनि। अश्रावाम। अश्रुतात्। अश्रुतां
 । अश्रवन्। अश्रुताः। अश्रुतां। अश्रुता। अश्रावां। अश्रवा। अश्रुवा। अश्रम। अश्रुम।

रामः

९९

वा

मकैति
५९
मकैति

अक्षो न्तरस्याम्। अस्मात्कर्त्तरि सार्वधातुके। पक्षेऽपि। अक्षगोति। अक्षति। अक्षुतः। अक्षुवन्ति। आन
क्ष। आनक्षिध। आनक्ष। अक्षिता। अक्ष। अक्षिष्यति। स्कोरितिकलोपः। पठोः कः। सि। अक्षयति। अक्षो
तु। अक्षुहि। अक्षावन्ति। आक्षोत। आक्षावं। आक्षत। अक्षुधात। अक्षुयातां। अक्षुयुः। अक्ष्या
त। आक्षीत। आक्षिष्यं। आक्षं। आक्षिष्यत। आक्ष्यत। तक्ष तक्षतन्करणे। तनुकरणे तक्षः। अक्षीशविष
ये। तक्षगोति। तक्षति वाकायं। ततक्षिध। ततक्ष। अतक्षीत। अतक्षिष्यं। अतक्षीत। अतक्षं। तनुकरणे
किं। वक्षिभः संतक्षति। भक्षयतीत्यर्थः। रक्षपालने। रक्षति। शि क्षचुं वने। प्रणिक्षति। वक्षोरोषे। संचातइत्येके।
वक्षति। पक्षसंचाते। मक्षइत्येके। तक्षत्वचने। त्वचनसंवर्णं। त्वचोऽग्रहणं चापक्षपरिग्रहइत्येके। स्पर्शस्या
दरे। मुष्पर्श। काक्षिवाक्षिमाक्षिकं क्षयायां। द्राक्षिवाक्षिवाक्षिचोरवासितो रूषपाने। तूषतुष्टौ। पूषवृद्धौ च२
मूषसंये। लूषरूषभूषायां। शूषप्रशवे। दूषहिंशायां। जूषचामूषअलंकारे। जिजयो। जयति। संक्षिष्टोर्जैः। स

रामः
१२

पाठ

गृहिज्ञावर्त

मातृ

५५

५५

पठ
हिरिनिमितादभ्यासात्परस्य जेः कुत्वां जिगाद्या जिगधिथा जिगेथा जीवप्राणाधारणो जीवति पीवमीवती वशी
वश्यो ल्ये पीवति पिपीवा मुर्विवंधने उपधायां चाधाते रूपधा भूतयोरेकवकार यो ह्रस्वर योः परत इकोदी
र्घः मूर्वति मुमूर्वा पुर्वपर्वमर्वपूरणो पूर्वति पर्वति चर्वश्चटने चर्वति कषरववशिष्यजवजवशवववमव
वरिवहिं सार्धं शोषति शिशोया शलङ्गुं धाद निटः कः इगुपधोवः शलंतस्रस्माद निटश्च क्सादेशः अशिक्ष
त् अशोक्ष्यत् तीवसहलुभरुषरिषः इच्छत्यादेः परस्य तादेराईधातु कस्येष्ट्वा रोषिता रोष्या रोषितारेष्टा भषभर्ष
ने इह भर्षने स्वरवः पुषपुष्यो पोषिता अनुदातेषु पुष्येति स्म नानिर्देशादयमुदात्तः अडि चोदैवादि कस्य ज
हणाच्चाडः अपोषीत शिषुस्त्रिषुपुषुपुषुदाहे श्लेषति श्लेषति पोषति पोषति ॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥
॥ एध ह्रस्वोऽटित आत्मनेपदानां टेरेऽटितौ लस्मात्मनेपदानां टेरेवं एधते आतोडितः अतः परस्य डितः ता मा त इय्
एधेते एधन्ते आसः सेऽटितौ लस्मा एधसे एधेथे एधध्वे एधावहे एधामहे इजादेस्व गुरुमतो न च्छः

एधे १

म. कोति
१३

इ जादिये धातुर्गुरुमात् च्छत्यन्यसुत आसलिटि। आसप्रत्ययवत्तु जेनुप्रयोगस्य। आसप्रत्ययात्तु
मनुप्रयुज्यमानात्तु जेप्यात्मनेपदं। लिट्सकयोरे शिरेच। एकारोच्चारणं सापेक्षं तद्देशानां टैरित्वं
नेति। तेन डारौ संन॥ एधां च कै। एधां च काते। एधां च क्रिरे। एधां च कृषे। एधां च काथे। इराः षीध्वं
लुङ्ङिटा-ध्वोङ्गात् इरां तादं गात्परेषां षीध्वं लुङ्ङिटा-ध्वस्यठः। एधां च कृढे। एधां च कै। एधां च कृवहे
एधां च कृमहे। एधां च कृवा। एधां मासा। अनुप्रयोगे सामर्थ्यादस्तेर्भावेन। अन्यथा हि कस्रचानुप्रयुज्य
तइति कृभिति वावूयात्। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधितासे। एधितासाधे। धिचा धादौ प्रत्यये
सलोपः। एधिताध्वे। इति। तासस्योः सस्महादेशः। एधिताहे। एधितास्वहे। एधितास्महे। एधिष्यते।
एधिष्येते। एधिष्यन्ते। एधिष्यसे। एधिष्येधे। एधिष्यध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्यामहे।
आमेतः। लोटः। एधतां। एधेतां। एधन्ताम्। सवाभ्याम्वामौ। सवाभ्यां परस्मै लोडेतः कमाद्दामौ स्तः। एध

रामः
१३

इणः परत्वेऽपि इणं तादं गात्परत्वाऽभावादिणः षीधं मिति कृत्वं न भवतीत्यर्थः ५

जो न इत्यतो रु इति अहमस्तदित्यस्मादिति चाऽनुवर्तते तदा रु रुस्य अस्मा इति ५

स्वा। एवेधां। एवध्वं। एतरे। लोदुत्तमस्या। एवै। एवावहे। एवामहे। आहम्या। एवत। एवेताम्। एवना। एवथाः।
। एवेथाम्। एवध्वं। एवे। एवावहि। एवामहि। लिङः। सीयुट्। सलोपः। एवेत। एवेयातां। रु स्परन्। लिङः।
। एवेरन्। एवेधाः। एवेयाथाम्। एवध्वं। इहोत्। लिङादेऽस्मा। एवेया। एवेवहि। एवेमहि।

मुट् तिथोः। लिङुः सथोः मुट्। यलोपः। एविषीष्ट। एविषीयास्तां। एविषीरन्। एविषीष्ठाः। एविषीया
स्थां। एविषीध्वं। एविषीय। एविषीवहि। एविषीमहि। ऐविष्ट। ऐविषाताम्। आत्मनेपद्वनतः। अ दे ५
नात्परस्यात्मनेपदेषु रुस्य अस्मात्। ऐविषत। ऐविष्ठाः। ऐविषाथाम्। ऐविष्ठा। ऐविषि। ऐविषहि। ए
विष्महि। ऐविष्यत। ऐविष्येताम्। ऐविष्यन्त। ऐविष्यथाः। ऐविष्येथां। ऐविष्यध्वं। ऐविष्ये। ऐवि
ष्यावहि। ऐविष्यामहि। कमुकानौ। कमेरिण्डु। स्वार्थे। कौमैयते। अयामंतात्वायेति लुषु। एषुरोरया।
कास्यनेका चरुं कामैयां चक्रे। कामयां चक्राते। कामयां चक्रिरे। आयादय इति शिण्डुवा। चकमे। चकमाते। चकमिरे। चक

अत उपधायेति इति २

म. कौ. ति

१४

मिषे। चकमाथे। चकमिध्वे। चकमे। चकमिवहे। चकमिमहे। कामयिता। कमिता। कामयिष्यते। कमिष्यते।
 कामयतां। अकामयत। कामयेत। कामयिषीष्ट। कमिषीष्ट। शिशिदु सुभ्यः कर्त्तरि चटु। राप नात्स्यादि
 भ्यश्च लृप्श्चटु कर्त्तृर्थे लुङि। कामिश्चत इति स्थिते। शोर निटि। अनिडाद्यो वाङ्वातुके परे रो लोपः। शोच
 उपधायाह स्वः। चटु परे शो यदंतात् सोपधायाह स्वः। सच लृपुनि चटु परे नलोपे। चटु परे शो यदंतात् द्व
 यवस्य योभ्यासो लघुपरस्मसनीवकार्यस्यास्मावलोपेऽसति। सन्त्यतः। अभ्यासस्मात् इते सनि। दीर्घो लघोः
 लघोरभ्यासस्मादीर्घः सचटुवविषये। अचीकमत। शिङ् भावपक्षे। कमेष्ट्वेष्ट्वच्चाः। अचकमत। अकामयि
 ष्यत। अकमिष्यताभामक्रोधे। भामते। वभामे। क्षमृषस्मृने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे। स्वरतीति वेट्। चक्ष
 से। नो प्रामातस्य धातोर्मिस्मनः स्मात्स्वाः परयोः। चक्षरावहे। चक्षमिवहे। चक्षरामहे। चक्षामिमहे। गोष्टप्र
 तिष्ठालिप्स्योर्मेधे च। गाधते। वाधलोडने। लोडनं प्रति धातः। वाधते। नायनायया ज्ञोपतापैश्वर्याशीः

३४

रामः

१४

इजादेव्यगुरुमतोऽतवेत्ताम४

परादि

=३ कोटिल्लंशाद्वं वक्तो वा ३=

= १ तृतीयं दन्त्यादिं स्केतं ते संकेते १ =

आर्जनं प्राधान्येन उपार्जनं तु प्रासंगिकम् ३
भर्जनं जलं विना तं दुःखादेशं तापं विशेषः ४

सुखेनाप्युक्तिप्रत्ययानां धातुः

उवसवि

मकोति

१५

कंकते। वंकते। श्वंकते। व्रंकते। छौकते। डुछौके। जौकते। तुजौके। सुधानुष्ठिवुष्कस्वतीनां सत्वनिषेधः। षस्वते। षष्के। वस्वते। मस्वते। टेकते। टीकते। तेकते। तीकते। रंध्यते। लंघ्यते। श्लाघ्यते। कथ्यते। श्लाघ्यते। श्लाघ्यते। पचिष्यति। करिष्यति। पंचते। अजगति स्थानौर्जनौ पार्जनेषु। अर्जते। नुहिद्यौ। अकारैकदेशो रेको हल्त्वेन गृह्यते। तेन दिहलत्वा चुट्। आनृजे। अजिभ जीर्भर्जने। अंजते। भर्जते। एजसे। जभाज दीप्तौ। एजते। भेजते। विभेजे। भ्राजते। वभाजे। वेष्टवेष्टने। वेष्टते। विवेष्टे। चेष चेषायां। चेषते। चिचेष्टे। स्फुरविकसने। स्फोटते। पुस्फुट्। दुवेष्टकं पने। वेष्टते। कपिचलने। कंपते। भिक्षभिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते। विभिष्टे। दीक्षमोरोऽज्यापनयननियमवृत्तादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे। भाषव्यक्तायां वाचि। भाषते। वर्षस्नेहने। वर्षते। ईह चेषायां। ईहते। गहगृहकुत्सायां। गहते। गृहते। काश दीप्तिः। काशते। चकाशे। गृहवितर्के। कथमैर्नृत्तमप्युहति पंडितो जन इति। अनुदाने

१ उदाहृतोर्थः पशुनापि गृह्यते ह याश्च नागाश्च वहन्ति नोदिताः अनुक्तमप्युहति पंडितो जनः परे हि तजान फलाहिवुद्धयः
उदयति यदि मानुषाश्चैते दिवि भागे प्रचलन्ति यद्विमेरुशी तत्तां याति वह्निः १ विकसति यदि पर्वतपर्वताग्रे शिन्नायां नदिचलति तत्र शशां

रामः १५

विमर्श

उत्तरदेशसंयोगानुकुलो व्यापारो गति २
संप्रसारणा चेति पूर्व रूपं ५

त्वलक्षणा मात्मानेपदमनित्यं। अनुदाने तश्च क्षिणे इति करणा ज्ञापकात्। तेन उदयतियदि भानुः स्फायति मेक
सधिरित्यादिसिद्धमित्याहुः। अयगौतौ। अयते। उपसर्गस्यायते। अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वं। प्रायते। पलायते। दया
यासश्च। एभ्यश्चासलिति। अयाचके। अयिता। अयिष्यते। अयताम्। आयता। अयेत। अधिषीष्ट। विभाषेष्टः। उ
राः परो यद्दत्ततः परे वां वीधुं लुङि। टा। स्वस्य वाढः। अधिषीढुं। अधिषीधुं। आयिष्ट। आयिढुं। अधिष्यता। द्युतदी
पौ। द्योतते। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणा। अभ्यासस्य। द्यौदुते। द्योतिता। द्योतिष्यते। द्योततां। अद्योतत। द्योतेत। द्योति
षीष्ट। द्युष्टो लुङि। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं बालुङि। युषादीत्यङ्। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। अद्योतिष्यत। एवं श्रितावर्णे। ८
त्रिमिदास्ते ह नै सो च न द्योः। मोहनयो रित्येके। त्रिष्विदाचेत्येके। रूचंदि प्रावमिषीतो च। द्युट परिवर्तने। शुभ
दीप्तौ। शुभसंचलने। राभतुमर्हि सौधां। संसुधुं सुभ्रं सु अवसंसने। ध्वंसुगतौ च। संभुविश्वासे। वृतुवर्तने।

त्रिष्विदास्ते ह न २

प्राणविद्योगानुकुलो व्यापारो वहिसा १

रोचते सूयः। हरये रोचते भक्तिं २

म. कौति

१६

१६

वर्तते। अदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन। ववृते। वर्तिता। वृद्धः स्मृतोः। वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा
परस्मैपदं स्मे सनिच। न वृद्धाश्चतुर्भ्यः। वृत्तवृश्च ध्रुस्यं दूभ्यः सादेशार्थं धातु कस्ये रानतका न योरभावे। वत्स्यति।
वर्तिष्यते। वर्तितां। अवर्तिता। वर्तिता। वर्तिषीष्ट। अहृतत्। अवर्तिष्यत्। अवर्त्स्यत्। अवर्तिष्यत। एवं वृद्धुवृद्धौ। वृद्धुशब्दकु
त्सायां। स्यं दू प्रस्त्रवरो। स्यं दते। सस्यं दे। सस्यं दिषे। सस्यन्ते। सस्यं दिध्वे। सस्यन्ध्वे। स्यंदिता। स्यन्ता। वृद्धः स्मृतोः
नोरिति परस्मैपदे कृते उदिह्यक्षरामंतरं गमपि विकल्पं वाचित्वा चतुर्गुणहारा सामार्थ्यात् न वृद्धा इति निषेधः।
स्यन्त्यति। स्यंदिष्यते। स्यन्त्यते। स्यंदिषीष्ट। स्यन्त्यीष्ट। वृद्धौ लुङीति परस्मैपदपक्षेऽङ् नलोपः। अस्यं दत्। अस्यं
दिष्यत्। अस्यन्त। अस्यन्त्यातां। अस्यन्त्यत्। अस्यंदिष्यत। अस्यं त्यत। अनुविपर्यभिनिर्भ्यः स्यं दतेरप्राणिषु। एभ्यः
परस्माप्राणिकर्तृ कस्य स्यन्दतेः सस्य वो वा स्यात्। अनुव्यन्दते। अनुस्यन्दते। वा जलं। अप्राणिषु किं। अनुस्यन्दतेह
स्ति। कृपसामर्थ्ये। कृपोरोलः। कृप उरुतिहृदः। कृपेरेकस्यलः। कृपेः अकारस्मावयवो योररेकशब्दस्य

मत्स्यादके अनुस्यन्दते

उवाचि त्सु

रामः
१६

म. कोति शेषापवादः। विवधे प्रथमप्रख्याने। प्रथते। प्रथथे। प्रथविस्तारे। प्रसते। प्रथसे। मृदमर्दने। मृदते। मृदस्वर्दने। मृदने वि
 द्रावणं। मृदते। मृदक्रियायां गतौ। कपते। कृत्वा संभ्रमे। दुभाजटुभाजटुभाजटु दीप्तौ। भाजते। फणां
 च सप्तानां। फणाशजभाजभाजभाजभाज सप्तमुसुनरणां वा एताभ्यां सलोपो सः कितिलिटिसेटिथ
 लिच्वा भ्रजे। वभाजे। वाभाजोतिश्च न्वा। भावपते। भाजते। भ्रजे। वभाजो। भाजपते। भाजते। भ्रजे। वभाजो।
 रमकीडायां। रमते। रमे। जभीजभगात्र विनामोरधिजमोरचि। नुम्। जंभते। जजंभे। जंभते। रमः
 ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ॥ अत्रिसेवायां। अयति। अयते। शिष्याय। शिष्ये। अयितासि। अयि
 तासे। अयिष्यति। अयिष्यते। अयतु। अयतां। अयतु। अयत। अयेत। अयेत। अयात। अयिषी
 ष। शिषीति चङ्। अशिष्यत। अशिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत। अयिष्यत।
 भरते। वभार। वभुतुं। वभुः। वभर्थी। वभवा। वभसा। वभने। वभणे। भतीसि। भतीसे। अदुनोः स्ये। भरिष्यति।

भरिष्यते। भिद्यात्। उच्चा। अवर्णात्परोजलादीलिङ्गान्मानेपदपरः। सिचैत्येतौ कितौ स्तः। भृषीष्ट। भृषीयास्तौ।
 अभाषीत। हस्वाटंजात। सिचो लोपोऽलि। अभृता। अभरिष्यता। अभरिष्यता। हृन्हरणो। हरति। हरते। जहार।
 जहर्था। जह्रिवा। जह्रे। जह्रिषे। हन्ती। हरिष्यति। धृन्धारणो। धरति। धरते। णीन्प्रापणो। नयति। नयते। दुपच
 स्याके। पचति। पचते। पपाच। पेचिथा। पपकथा। पेचोपक्ता। भजसेवायां। भजति। भजते। वभाज। भजे। भक्तौ। भ
 क्ष्यति। भक्ष्यते। अभ्याक्षीत। अभक्त। अभक्षाताम्। यजदेवपूजासंगतिकरणादानेषु। यजति। यजते। लिद्यभ्या
 सस्योभयेषाम्। वच्चादीनां जह्यादीनां चोभ्यासस्य संस्कारां लिटि। इयाज। वचिस्वपियजादीनां किति। व
 चीस्योर्ध्वजादीनां च संस्कारां किति। यजिर्वपिर्वहिस्त्वेव वसिर्वज्ज्येत्सुत्यपि। हेज्ज्वदी श्वयतिस्त्वेव
 यजाद्याः सुरिमेनव। ईजंतुः। ईजुः। इयजिथा। इयजुः। ईजुः। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। यक्ष्यते। इज्यात्। यक्षीष्ट।
 अयाक्षीत। अयष्ट। वहप्रापणो। वहति। वहते। उवाह। उहतुः। उहुः। उवहिथा। ऊपसथोद्धोषः। छोढे लोपः। छ
 स्तेपरेलोपः स्यात्। सहिवहोरोदवर्णा स्यात्। लोपे। उवोक्ता। उहो। वोक्ता। वक्ष्यति। वक्ष्यते। अवाक्षीत। अवोक्ता।

म. कौ. ति । अवाधुः । अवाक्षीः । अवोहं । अवोह्य । अवाक्षं । अवाक्ष्वा । अवाक्ष्मा । अवोह्य । अवक्षतां । अवक्षत । अवोह्यः ।
 अवक्षाद्यं । अवोह्यं । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । अवपवी जसन्तानोऽक्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं चः ।
 अयं देहनेपि । केना न्वपति । वपते । उवाप । उपोवप । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रपवाप्सीत् । अवप्रावेत् । तंतुसंता
 ने । वयति । वयते । वेप्रोवयिः । वास्माल्लिष्टि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । नहि । ज्वावयिष्य । विवधि । विचति ।
 वृषति । च्छति । भृजतीनां उति । चि । चाकितिसंप्रसारणम् । इति यस्मिन् प्राप्ते । लिष्टि । वयोयः । वयोयस्य सं
 प्रसारणं नलिष्टि । उयतुः । उयुः । वप्त्वास्यान्यतरस्यामुक्तिः । वयोयस्य वोवास्यात् कितिलिष्टि । उवतु । उवुः ।
 वयस्तासावभावस्थलिनित्यमिह । उवयिथ । स्थानिवत्त्वेन जित्वा तडु । उये । उवे । वयोदेशाभावे । वेजः ।
 संप्रसारणं नलिष्टि । आदे चेति आत्वं । ववो । ववतुः । ववुः । वविथ । ववोधा । ववो । ववाते । वाता । उयात् । वासी
 ष । अवासीत् । अवासिष्टं । व्योत्रसंवरणो । व्ययति । व्ययते । नव्योलिष्टि । आत्वं परमपिहलादि शेषं वा
 चित्वा यस्य संप्रसारणं । उभयेषां । नहशासामध्यात् । अन्यथाव आदीनां । नह्यादीनां । चाउट्त्वेव सिद्धे कितेन ।

सम्प्रसारणं +

रामः

१८

विव्यायाविव्यतुः। विव्युः। इड् अतिव्ययीनां। अदः अये अरभस्थलो नित्यमिड्। विव्यधिधा विव्याया विव्य
 यं विव्ये। व्यातावीयात्। व्यासीष्ट। अय्यासीत्। अय्यासाहे अस्पद्दीयां शब्दे च। हुयति। हुयते। अभ्यस्यस्यत्। अ
 भ्यस्तीभाविस्तेतोहेत्रः संप्रसारणं। जुहावा। अचिस्सुरिति। जुहुवतुः। जुहुवे। हाता। लिपिसिचिहृष्य। ज्वेरड्।
 आत्मनेपदेष्ट न्यतरस्याम्। वा अङ्। आतो लोपयिष्टे च। अहृत्। अहृताम्। अहृत। अहृतास्तारज्ज्दी
 त्मो। राजति। राजते। राजोरेतनुः। फ्रणं चेति एत्व विकल्पपक्षे। राजतुः। रिनुः। रेजे। हिक् अक्यत्ते शब्दे
 । हिक्ताति। हिक्ते। अंचुगतौ याचने च। अंचति। अंचते। अचरुत्मेके। अचीत्यपरे। टुया च या प्राया
 । याचति। याचते। बुधिर्वोधने। बोधति। बोधते। अवुधत्। इति वा। अवोधीत्। अवोधिष्य। खनु
 अवदरशो। खनति। खनते। चखाना। चखेतुः। चखे। खायात्। येविभाषा। खन्यात्। चीहृत् आदानसं

पूजने च. ४ ३२

१ = गम हनेति ज्याधा लोपः १ =

म. को. ति.

१६

वरणयोः। चीवति। चीवते। चाय पूजातिशामनयोः। चायति। चायते। व्ययातौ। व्ययति। व्ययते। दाने। दाशति। दाशते। भेषभयो। गतावित्ते। भेषति। भेषते। असगतिदीप्तादानेषु। असति। असते। आसा। आसे। अघंषानोपि। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्पशनेनंघनम्। स्पशति। स्पशते। लषकानौ। वाभाइति। स्पन्वा। लष्यति। लष्यते। लषति। लषते। चषभक्षरो। चषति। चषते। च-चाष। चेपे। रुष-आदानसंवरणयोः। रुषति। रुषते। दास दाने। दासति। दासते। धावुगतिशुद्धोः। धावति। धावते। इतिउभयपदि॥ ऋतेरियङ्। स्वार्थे। ऋतिःसौत्रः। जुगुप्सायामितिबहुवः। कृपायां चेत्पेके। ऋतीयते। ऋतीयाञ्चके। आर्द्धधातुके। आयादयति। इयङ्भावपक्षे। शेषत्वात्परस्मैपदम्। आनर्त्त। अर्त्तितेत्यादि। अदभक्षरो। अदिप्रभृतिभ्यः। शप्। लुक्। अति। अतः। अदन्ति। अत्ति। अत्यः। अत्था। अत्थि। अद्दुः। अद्दुः। लिङ्। न्यत

राम

१६

रक्षितलानुदर

॥ होर्लने भ्यश्च हेर्धि स्यात् = ३४

रसाम्। अद्योचस्त। जघासाउपधायालोपः। घस्यचत्तीशासिवसिचसीनां चाइणकुभ्यामेषां सस्यषः।
जक्षतुः। जक्षुः। जघसिध। आद्य। आद्यतुः। आद्युः। आर्दिधा। अत्रा। अस्पति। अत्रु। अत्रात। अत्राम्। अ
दनु। हुजल्पोहेर्धिः। अर्द्धि। अत्रात। अत्रं। अत्र। अदानि। अदाव। अदाम। अदः सर्वेषाम्। अद्योऽपत्त
सार्वधातुकस्य अट्स्या। आदत। आत्राम्। आदन। आदः। आत्रं। आत्र। आदम्। आद्य। आद्या। अद्यात्
अद्यातो। अद्युः। अद्यात्। अद्यास्तो। अद्यासुः। लुङ् सनोर्चस्तः। अदः। पुषादीत्यङ्। अघसत। आत्सत
। हनर्हिंसागत्योः। हन्ति। अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादिनामनुनासिकलोपोर्ल्लिकृति। अनुनासिका
न्तानामेषां लोपः। घमिरमि नमिगमिहनिमन्यतयोः। उदातोपदेशाः। तनुक्षणुक्षिणुअणुत्तणुचणु
वनुमनुतनोत्यादयः। हतः। हन्ति। हंसि। हयः। हया। हन्मि। वमोर्वा। उपसर्गस्यान्निमित्तादुंतेर्नस्यणः स्यात्।

म. को. ति प्रहसिमाप्रहसिमाहन्वःहन्मः। जघान। जघनतुः। जघ्नुः। अभ्यासाच्च। हंतेहंस्यकु त्वंस्पात। जघनिघा। ज
 २० घन्थ। जघ्नुः। जघ्नु। जघान। जघन। जघ्निवा। जघ्निम। हंता। हनिष्यति। हन्तु। हतात। हताम्।
 घन्तु। हनेर्जः। हो। असिद्धव दत्राभात्। इतउ ह्मापादपरिसमापेराभी यंसमा नाश्रयेतस्मिन्कर्तव्येतद
 सिद्धंस्पात। इतिजस्मासिद्धत्वा नहेर्लुक्। जहि। हतात। हतम्। हता। हनानि। हनावा। हनाम। अहन्। अहतां.
 अघ्नन्। अहन्। अहतं। अहता। अहतं। अहन्वा। अहन्मा। हन्त्यात्। आर्द्धधातुकेइत्यधिकृत्य। हनोवधलिङि।
 लुङिच। वध्यात्। वध्यास्तां। वध्यासुः। अवधीत्। अहनिष्यत्। युमिप्रणामिप्रणायोः। उतोहृदिर्लुकि
 हलि। लुगिषयेउतोहृदिःपितिहलादौसार्वधातुकेनत्वभ्यस्तस्य। योति। युतः। युवन्ति। योषि। युथः। युथा। रामः
 योमि। युवः। युमः। युथावायविता। यविष्यति। योतुः। युतात्। अयोत्। अयुताम्। अयुवन्। युथात्। इहृह २०

=३ आर्द्धधातुकेतिविषयसप्तमिनेनार्द्धधातुकोयदेशे अकारान्तादेशेलोपः=३
 =३ अचरयेकत्वविवक्षयातदुतोग्रहणेनचमिद्वे एकग्रहणसामर्थ्या अनेकाकोपदेशोवावर्त्यते
 =३ तेनवधेहन्त्यपदेशेकोपोपिनातिषेधः आदेशोपदेशेनेकावात्। अतो लोपः लोपस्यस्यानिवत्ताकृतो हलादेशेतिनबद्धि=३

=१ विशेषविकृतेनयासुहीदित्वेनपिनिषेधात्=

=४ श्रुचनंपरदोवाविष्करसांच४=

अकसार्वधातुकयोः१=

स वीळि१

सि व

पा व

अमरमनमातोस
कं य४

हिर्नभाष्येपिचुडि-नडि-चपिनेतिआख्यानात्। घुयाताम्। घुघुः। घूयात्। घूयास्तां। घूयासुः। अघावीत्। अघ
विष्पत्। वाप्रापरो। याति। यातः। यान्ति। ययौ। याता। यास्यति। यातु। अयात्। अयाताम्। लङ्ः साकठायनस्ये
वा। आदनाह्रडोर्जुर्जुस्वा। अघुः। अयान्। यायात्। यायाताम्। याघुः। यायात्। यायास्ताम्। यायासुः।
अघासीत्। अघास्यत्। एवंवागतिगन्धनयोः। भादीप्री। ह्नाडोचे। आपाके। द्वाकुत्सायांजतौ। आभक्षरो।
पौरक्षरो। रादाने। ला। आदाने। दप्रवने। एवाप्रकथने। अघंसार्वधातुकएवप्रयोक्तव्यः। विदजाने। विदोल
दोवा। वेत्तेर्लटः परस्मैपदानांलादयोवा। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदधुः। विदावेद। विद्व। विद्व। पक्षोवेत्ति-
विन्नः। विदन्ति। उपविदजागभ्यो न्यतरस्याम्। एभ्योलिट्याम्। विदेरदंतत्वप्रतिज्ञानादामिनगुणाः। विदश्च
कार। विवेदावेदिता। वेदिष्यति। विदं कुर्वन्ति। न्यतरस्याम्। विन्तेर्लट्याम् गुणाभावो लोटोलुक् लोट नक

वाच्यसंयोगादे=४=

=१ अत्र इतिरादस्मिन् कारवाची१४४ अंसार्वधातुकेतिविषयशस्त्री४=

=४ सर्वविधिभ्यो लुग् विधिर्वलियान्=

वाचि

आपृथ

२=येनमावधानंतेनयवहितेपिचनप्रापारापाते
अदितितपस्क ररासामर्थी नगराः२=

=२मिजभसेतिजुस३=

आर्नन्

म. कौ. ति

५२१

रोत्तनुप्रयोगश्चानिपात्यते। पुरुषवचनेनविवक्षिते। तनादिकृभ्यःउः। शपोपवाहः। विद्यं करोतु। अतः
सार्वधातुके। उपत्ययान्तकृजोऽतउत्सार्वधातुकेकुति। विद्यं कुरुतात्। विद्यं कुरुताम्। विद्यं कुर्वतु। विद्यं
कुरुविद्यं करवाणि। वेतु। अवेत्। अविताम्। अविदुः। दृष्ट्वा। धातोर्दस्मपदांतस्मसिपिरुवी। अवेः। अवेत्
अवितम्। विद्यात्। विद्याताम्। विद्यात्। विद्यास्तां। अवेदीत्। अवेदिष्यत्। असभुवि। अस्ति। असोरलोपः।
अस्मासेश्वातोलोपः सार्वधातुकेकुति। स्तः सन्ति। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः। अस्तेर्भूः। आर्द्धधातुकेपरे।
वभूवा। भविता। भविष्यति। अस्तु। स्तात्। स्ताम्। सन्तु। अस्तेर्भूवभ्मासलोपश्च। घोरसेश्चैत्वंहौ। अभ्मासलोपश्च।
। आभीयत्वाद्देर्द्धिः। शधि। स्तात्। स्तां। स्ता। अस्तानि। अस्तावा। अस्ताम्। आसीत्। आस्ताम्। आसन्। स्यात्। स्यातां।
सुः। भूयात्। अभूत्। अभविष्यत्। उपसर्गप्रादुर्भासस्तिर्यचपरः। उपसर्गेणंप्रादुषस्वपरस्यासेःसस्मषो

अस्तिमिचौतिर्दृ२=

रम

२१

साव ज्य

यकारे चिचपरे निष्वात्। प्रादुःष्वात्। निषनि। प्रादुःषनि। यचपरः किम्। अमिस्तः। ईश्वे। तु रूषुशाममः
 सार्वधातुके। एभ्यः सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङः ईड्। नाभ्यस्तस्येत्पतो नुवृत्ति संभवे पुनः सार्वधातुकस्य
 हणामपि दर्शम्। रवीति। रीति। रूवीतः। रूतः। हलादेः किम्। रूवनि। तिङः किम्। शाम्यति। सार्वधातुके किम्।
 आशिषिरूयात्। विध्यादौ नु रूयात्। रूवीयात्। अरवीत्। अर विष्यत्। तु रूति सौजो धातुः। गतिवृद्धिर्हिंसा
 सु। तवीति। तौति। तुवीतः। तुतः। तुतावा। तोता। तोष्यति। तु सुतौ। नौति। नुनावा। नविता। दुधुश्वे। क्षौति। चुक्षाव
 क्षविताः। क्षुते जनोक्षोति। अक्षणावीत्। क्षुप्रश्रवणे। क्षोति। सुस्त्राव। स्त्रविता। पुप्रसर्वैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्य
 नुजानम्। सौति। सुतः। सुस्तावा। सोता। असौषीत्। कुसन्दे। कोति। चुकावा। कोता। इरागतौ। एति। इतः। इरोगयरा।
 अजादौषत्यघेपरे। इयङोपवाट्। यनि। अभ्यासस्यासवरी। अभ्यासस्य उवरी योरि यङुवङोस्त्वोऽसवरीऽचि।

म. को. ति
२२

इथायादीर्घाः किति। इणोभ्यासम्पदीर्घः किति लिटि। इयतुः। इयुः। इयधिया। इयेथा। ऐताम्। आयन।
इयात्। इयात्। एतेर्लिङि। उपसर्गात्परस्परणोः। णो ह्रस्वः स्याद्द्विधा तु के किति लिङि। निरियात्। उभयतश्चाश्र
येनात्तादिवैत्। अन्तोदिवच्च। यो यमे कोदेशः स पूर्वस्योन्तवत्परस्यादिवेत्स्यार्त्तम्। अभीयात्। अणः किम्।
समेयात्। इणो गालुङि। गतिस्थेति सिचो लुक्। अगात्। अगाताम्। अगुः। ऐष्यत्। इक्स्मरणो। अघमधि
पूर्व एव। अधीगर्धद्वेषां कर्मणी तिलिङ्गात्। इणवदिति वक्तव्यम्। अधियन्ति। अध्यागात्। केचित्वा
द्विधा तु काचिकारोक्तस्येवातिदेशमाहुः। तन्मते यणान्तथा च भट्टिः। ससीतयोराद्यवयोरधीयन्निति।
वीगतिप्राप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनो गार्धजहारां। असनं प्रक्षेपणं। वेति। वीतः। विद्यन्ति। विधिवेति।
वीहि। अवेत्। अवीताम्। अदियन्। अटिसति। अनेकाच्चाद्यणितिकेचित्। अव्यन्। अत्र ईकारोपि धातुं

शिवः
२२

=१ अल्पापेक्षमनरंगत्वं बहुपेक्षत्वं वा हरंगत्वं अंतरंगवहिरंगयोस्तं गावो धवलवान् = १ =

=१ अस्ति सितो रिति इट् = १

एवं धातु रूपसंज्ञासु न्योपश्चान्ता धनेनेति आख्यातद्विवा पूर्ववत् = २

म. कौ. ति रुद्यात् अरुदत् अरोदीत् अरोदिष्यत् निषपशये स्वपिति स्वपितः सुषाप सुषुपतुः सुषपिथा सुषप
थ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्सुतिसमाः एभ्यः सुष्यादेः सस्यषः कितिलिष्टिपरत्वात् संप्रसारणोपेते च कृते द्वित्वम्
पूर्वत्रासिद्धी यमद्विर्वचने सुषुषुपतुः सुषुषुपः अकितितु द्वित्वेभ्यः सस्य संप्रसारणं स्यात् पत्वस्यासिद्धत्वा
त्ततः पूर्वहलादिः शेषः नित्यत्वाच्चाततः सुपिरूपाभावात् नषः सुषुषाप स्वप्ता अस्वपीत् अस्वपत् स्वप्या
त् सुष्यात् सुषप्यात् अस्वाप्सीत् असप्राणने अस्सिति अस्सितः अस्सिता अस्वप्सीत् अस्वसत् अ
स्याताम् स्वस्याताम् ह्यनेति न वृद्धिः अस्वप्सीत् अनच् अनिति आना अनिता आनीत् आनत्
अनितेः उपसर्गस्थान्निमितात् परस्य न स्मरा स्यात् प्राणिति जक्षमक्षहसनयोः जक्षिति जक्षितः
अदभ्य स्मात् रुस्य अनापवादः जक्षति अजक्षीत् अजक्षत् अजक्षितां सिजभ्यस्तेति जुस् अजक्षुः

रामः

२३

=४ कृताकृतपुसंजीवोविधिः सनित्यः नित्या नित्ययोर्नित्यविधिर्वलवान् वचिस्वपीति संप्रसारणम् ४

म.को.ति

२४

अचकासुः।सिषिधातोर्हवी।पदानस्यसत्प।पथेदः।अचकाः।अचकात्।चकास्यात्।चकास्याताम्।चकास्या
 साम्।अचकासीत्।अचकासिष्यत्।शासुअनुषिष्टे।शासि।शासुदङ्।हलोः।शासउपधायाइत्यादङ्।हला
 दोकृतिचाशिष्टे।शासति।शाशास।शाशासतुः।शासु।शिष्यात्।शिष्याम्।शासतु।शाहो।शासेः।तस्याभीयत्वे
 नासिद्धत्वाद्देहिः।शाधि।अशात्।अशिष्याम्।अशासुः।अशाः।अशात्।शिष्यात्।सर्तिशास्यर्तिभ्यश्च।एभ्य
 श्चैरङ्।कर्त्तरिलुङि।अशिषत्।अशासिष्यत्॥ ॥इतिपरस्मैपदम्॥ ॥शीङ्।स्वप्ने।शीङ्ः।सार्वधातुकेगुणाः।
 शेते।शयाते।शीङोर्हट्।शदेः।स्यातः।शेरते।शेषे।शयाथे।शेषे।शये।शेवहे।शेमहे।शिष्ये।शयिता।शयि
 ष्यते।शेताम्।अशेत।अशयाताम्।अशेरत।शयीत।शयीयाताम्।शयीरन्।शयीथाः।शयिषीष्ट।अशयि
 ष्ट।अशयिष्यत्।इङ्।अध्ययने।इङि-कावधुपसर्गितोनव्यभिचरतः।अधीते।अधीयाते।अधीयते।आदि
 टि।इङ्।अधिजगो।अध्येता।अध्येष्यते।अधीताम्।अधीष्व।अधीयाथाम्।अधीष्वम्।अध्यये।अध्य

आलतेपदे च नतः=४

=२=पूर्वधातुस्यसर्गेरोतिदृशनेत्तरंगत्वात्इयङ्

सर्वधातुकेगुणाः।शयिता।शयिष्यते।अशयिष्यत्।इङ्।अध्ययने।इङि-कावधुपसर्गितोनव्यभिचरतः।अधीते।अधीयाते।अधीयते।आदि

रामः

२४

यावहे। अथयामहे। अथेत। अथेयाताम। अथेयता। अथेयाः। अथेयायाम। अथेक्षम। अथे
 धि। अथेवहि। अथेमहि। अधीयीता। अधीयीयाताम। अधीयीरन्। अथेधीष्ट। विभाषालुङ्ङोः
 इङो गाङ्। गाङ्कुटादिभ्योऽङि। गाङ्देशात्कुटादिभ्यश्चाङि। अथयाङि। तस्युः। चमास्था
 गायाजदातिसाहलि। एषामातइत्याहुलादौकि। त्याहुधातुकेपरे। अथगीष्ठा। अथेष्ठा। अथगीष्ठात-
 अथेष्ठात। ईरगतौकंपनेच। ईर्ते। ईराचके। ईरिता। ईरिष्यते। ईर्त्ताम्। ईर्षि। ईर्ष्यम्। ऐरिष्य। ईडसुतो-
 ईहे। ईरः। सो। ईडज नोर्ध्वे। ईशी। उज नोसेक्षे। शब्दयोः सार्वधातुकयोर्दिट्स्यात्। योगविभाजजोवैचिआ
 यः। ईडिषे। ईडिष्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिडिष। ईडिधम्। विकृतम्वहरोनप्रकृतेरग्वहणात्। ऐड्डं
 ईरे। ईर्व्ये। ईर्वि। ईर्विष्वे। आस उपवेशने। आसो। आसा। आसके। आस्व। आक्षां। आसिष्य। आङ्। आमु। आयां। आ
 शासो। आशासतो वस। आह्वदने। वसो। वसे। वधे। ववसे। वसितां। शिषिचुं वने। निंसे। शिषिमुदौ। निंके। निंक्षे। निंजिता। हजी

सेधेइतिरदन्तानु करणं अविभक्ति कश्च निर्देशः तेनरेड्डमिति स्तिट् मजनज्ज हारं॥ =४= योगविभागइतिवैचिआर्भ इति। ईरे इत्यु
 ६६ सि = ४ =

=९= भूटुकोक्कि। रितिगणनिषेधः = ९ =

सपूर्वतोपकधमे
 सपूर्वतोपकधमे

देहामहे। अधोक्। अधुगधाम। अधुहन्। अधोहम्। अधुगध। अधुहाताम्। अधुहन्। अधुगध्वम्। उह्यात्
उहीत। धुक्षीष्ट। अधुक्षत्। लुग्वाडुहदिहलिहगुहामान्मनेपदेदने। एषां वत्सस्पगुग्वादनेय तडि। लो
पोयीत्यतो लोपइत्यनुवर्तमाने लुग्नहणं सर्वादेशार्थी। अधुक्षत्। अधुगध। वत्सस्याचि। अजादोतडि। कस्य लो
पः। अधुक्षाताम्। अधुक्षत्। अधुक्षथाः। अधुगधाः। अधुक्षायाम्। अधुक्षध्वं। अधुगधम्। अधुक्षि। अधुक्षा
वहि। अधुहुहि। अधुक्षामहि। अधोक्ष्यत्। अधोक्ष्यता। एवंदिह उपचये। लिह। आस्वादने। लेहि। लीहः। लिहन्ति।
लेक्षि। लीहे। लिहाते। लिहते। लिक्षे। लिहाथे। लीहे। लेहु। लीहात्। लीहाम्। अलेह्। अलीह। वृत्त्यक्तायां वाचि
बुवःपंचानामादित आहोबुवः। बुवःपरेषां लट्स्तिवादीनां पंचानां रालादयः पंचवा सुर्वुवश्चाहोदेशः। आह।
आह तुः। आहुः। आहस्यः। ऊलि। चर्त्त। आप्य। आहयुः। बुवईह्। बुवोह्लादेः पितरूह्। ववीति। वूतः। वुवन्ति।
वूते। वुवाते। वुवते। वुवोवचि। आर्द्धधातुकेपरे। उवाच। उचतुः। उचुः। उवचिथ। उवकथ। उचे। वक्ता। वक्ष्यति। वक्ष्यते।

म. को. ति

२६

वृवीतु। वृतात्। वृताम्। वृवाणि। वृताम्। वृवो। अवृवीत्। अवृवत्। वृयात्। वृवीत्। उच्चात्। वक्षीष्ट। अवोचत्।
। अवोचत्। अवक्ष्यत्। अवक्ष्यत्। चर्करीतं च। चर्करीतमिति यङुं तं तददो वो ध्यं। उरुणि न आहूदने।
उरुणि ते विभाषा। वृद्धिर्हलादौ पितिसावधानुके परे। उरुणि ति। उरुणुतः। उरुणुवन्ति। उरुणुते। उरुणुवाते। उरुणुवते। उरुणि
तेराप्तेति वाच्यम्। न-द्राः संयोगादयः। अचः परः संयोगादयो न दराद्धिर्न भवन्ति। नृशब्दस्य द्वित्वम्। उरुणि ना
व। उरुणुवन्तुः। उरुणुवन्तुः। विभावो रूणिः। इडादिप्रत्ययो डि-त्स्यात्। उरुणुविथ। उरुणुनविथ। उरुणुविता। उरुणुविता
। उरुणि तु। उरुणि तु। उरुणुवाणि। उरुणुवो। उरुणुवन्ते। उरुणि ते गुणोऽप्येते हलादौ पितिसावधानुके परे। ओरुणि त। ओरुणिः
। उरुण्यात्। उरुण्याताम्। उरुण्यात्। उरुण्यास्ताम्। उरुणुविषीष्ट। उरुणुविषीष्ट। ओरुणी वीत्। ओरुणुविष्याम्। उरुणि
ते विभाषा। इडादौ परस्मैपदसि चि वृद्धिः। पक्षे गुणः। ओरुणी वीत्। ओरुणुविष्याम्। ओरुणी वीत्। ओरुणुविष्यत्।
ओरुणुविष्यता। ॥ इत्यदादयः ॥ ॥ हुदा न दनयोः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। शपोपवादः। श्लो। धातोर्हस्तः। जुहो

रामः

२६

दान-चे ह्यक्षेयः हवनमित्यर्थः ५८

ति। जुहूतः। जुहूवोरिति यण। जुहूति। भीही। महुवां। सुवच्। एभ्यो लिट्या वा स्यादमिप्ताविवकार्यं च। जुहवा अका
 र। जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहूतात्। जुहूताम्। जुहूतु। जुहूधि। जुहूवानी। अजुहोत। अजुहूता
 म्। अजुहूतुः। जुहुयात्। हुयात्। अहोषीत्। अहोष्यत्। जिभीभये। विभेति। भिद्यो न्यतरस्याम्। इह स्याद्
 लादौ सार्वधातुके कृति। विभीतः। विभितः। विभ्यति। विभया अकार। विभाया भेता। भेष्यति। विभेत्। विभी
 तात्। अविभेत्। विभिधात्। अभेषीत्। अभेष्यत्। हीलञ्। ज्ञायाम्। जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रया
 अकार। जिह्राया हेता। हेष्यति। जिह्रेतु। अजिह्रेत्। जिह्रीयात्। ह्रीयात्। अह्रीषीत्। अह्रीष्यत्। पालनस्य
 रणयोः। अतिपिपत्सीश्च। अभ्यासस्य इः श्लो। पिपत्ति। उदोऽप्यपूर्वस्य। अंगावयवोऽप्यपूर्वो यश्च त
 दंतांगस्य उः। हलिचारे क्त्वा न स्य धातो रूप धाया र्को दीर्घो हलि। पिपृत्तः। पिपुरति। पपार। पृष्ट्वा
 ह्रस्वो वा। कितिलिटि। पप्रतुः। पपुः। अकृत्यताम्। तोदादिक अकृते अकृत्यताम् च गुणोत्तिटि। ८

म-कोति

२७

प३

एतिरुद्धमेवम् ४

पपरतुः। पपरुः। हृतो वा। हृदुः। हृन्मास्मदंता चेदो दीर्घावास्यान्नतुलिटि। प रिता। प रीता। प रिष्यति। प रीष्यति।
पिपनु। अपिपः। अपिपू-र्त्ताम्। अपिपरुः। पिपूयीत्। पूयीत्। अपारीत्। सिचि च परस्मैपदेषु। अत्र दत्त इदो
नदीर्घः। अपारिष्याम्। अपारिष्यत्। अंरीष्यत्। ओ ह क स्याते। जहाति। जहाते च। इहास्याहुलादौ कृति सा
र्वधातुके परे। जहितः। इह ल्यघोः। आभ्यस्तयोरात ईसार्वधातुके कृति हलि। जहीतः। जहति। जहो। हा ता। हा
सति। जहातु। जहीतात्। आ चहो। जहातेराच्चादि दीर्घो। जहीहि। अजहात्। अजहुः। लोपोया। जहातेरा
लोपोयादौ सार्वधातुके परे। जहात्। है धात्। अहासीत्। अहास्यत्। अगतो। इयंति। इयतः। इयति। आ
रा। आरतुः। आरुः। इडुत्पतीति नित्यमिड्। आरिष। अ-र्त्ता। अरिष्यति। इयनु। इयराणि। ऐयताम्। ऐयरुः।
इयधात्। अयीत्। आरैत्। आरिष्यत्। माहुः। मानेशवे च। भजामित्। भजुमाइ-ओ हाइ-एषामभासस्ये
स्याहो। मिमीते। मिमाते। मिमते। ममे। माता। मास्यते। मिमीताम्। अमिमीत। मिमीत। मासीष्ट। अमास्त। अ

ऐयः ३

रामः

२७

शक्तिशक्त्यर्त्ताभ्यवेति अङ्-२ घसरमनमातां सकृच्च ४

म. कौ. ति

२८

ज। नेक्ता। नेक्ष्यति। नेक्ष्यते। नेनेक्तु। नेनेनिष्ठ। नाभ्यसस्यविधिति सार्वधातुके। लघूपधगुणः। नेनेज्याति
। नेनेक्ताम्। अनेनेक। अनेनेक्ताम्। अनेनेजुः। अनेनेजं। अनेनेक्तानेनेज्यात्। नेनेजीतानेनेज्यात्
। निक्षीष्ट। अनिजत्। अनेक्षीत्। अनिक्ता। अनेक्ष्यत्। अनेक्ष्यत। एवंविजिर्पद्यभागे। विष्णुव्याप्ये॥ ॥
॥ ॥ इति जुहोत्यादयः॥ ॥ दिवुकीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिसुतिमोदमदस्वपृकानिज
तिषु। दिवादिभ्यश्पन्। शपोपवादः। हलिचेति दीर्घः। दीव्यति। दिदेव। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अ
दीव्यत्। दीव्येत्। दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत्। एवंविबुतंतुसंताने। नृतीगात्रविक्षेपे। नृत्यति।
ननर्त्त। नर्त्तिता। सेऽसिचि कृतचतदुदृढनृतः। अभ्यःसिज्भिन्नस्य सादेशद्विधातुकस्येदु। नर्त्तिष्यति
। नर्त्स्यति। नृत्यात्। अनर्त्तीत्। वसीउद्देशे। वाभाशेतिष्पन्वा। वस्यति। वसति। तत्रास। वाज्जुभमुत्र
साम्। एषां कितिलिटिसेटिथलिचएत्वाभ्यासलोपोवास्यात्। त्रैसतुः। तत्रसतुः। त्रैसिथ। तत्रसिथ। त्र

रामः

२८

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति अमरः

म. को. ति.

२५

तुम्ना रश्चिता रद्वा रश्चिष्यति रत्स्यति अडि. तुम् अतिदितामिति नलोपः अरधत्वात्पघीशानेऽप्यति
। तत्रैपथा ततर्पिथा ततर्प्या तर्प्ता तर्प्ता स्तृशत् शृत् कृषत् कृष्यत् कृष्यत् सिज्यावाच्यः अतर्पीत् अतर्प्सीत् अत्रा
प्सीत् अत्पत् अत्पहर्षमोहनयोः दृष्यतीत्यादि रश्चादित्वादिमौवेट्कावमर्थमनुदात्तता दुहजिघांसा
याप् वादुहेति चः पक्षेठः दुद्रोश्च दुद्रोह दुद्रोहिथ दुद्रोहिता दुद्रोश्चा दुद्रोहा अदुहत् मुहवैचित्र्ये
। वैचित्ममविवेकः मुह्यति मुमोह मुमोश्च मुमोह मोहिता मोश्चा मोहा मोहिष्यति मोक्षति अ
मुहत् मुहउद्गिरिगो मुह्यति मुस्मोह मुस्मोहिथ मुस्मोश्च मुस्मोहा मुस्मोहिवा मुस्मोहा स्मोहिता स्मोश्चा
स्मोहा स्मोहिष्यति स्मोक्षति अस्मोहत् स्मिहपीतो स्मिह्यति स्मिस्मोह स्मिहिता स्मिश्चा स्मिहा अस्मिहत्
। तुषतुष्टौ तुष्यति तुषवैकृत्ये दुष्यति स्लिष आलिङ्गने स्लिष्यति स्लिष आलिङ्गने चैः कः अस्लिष कल्प्यते
वदतः आलिङ्गने किं समस्लिष जुतुकां पत्यास ताविह स्लिषः कुधकोधो कुधति शुधवुमुक्षायाम्

रामः

२५

शुध्यति। शुध्नी चे। शुध्यति। विधु सं रा द्वौ। सिध्यति। सेद्वा। सेत्स्यति। समु उपशमे। दामा मष्टा नां दीर्घः। श्मि। श्म
तम्दम् अम्भम्क्षम्ल्हम्सदा म्। पणिशाम्यति। शशाम। शे मतुः। शे मिथ। शमिता। अशमत। तनु कां क्षायं
। ताम्यति। तमिता। अतमत। दमु उपशमे। दाम्यति। दमिता। अदमत। अनु तपसि खेदे च। आम्यति। अशमत।
भमु अनवस्थाने। वाभा शे तिप न्वा। भाम्यति। भमति। अभमत। क्षम्सहने। क्षाम्यति। चक्षमिथ। चक्षं
थ। चक्षमिवा। चक्षएव। क्षमिता। क्षंता। अयं न वि त्। स्वादि सुषित्। अषितः। क्षाम्यते। क्षान्तिः। क्षम्षः
क्षमतेः क्षमा। लमुक्ता नौ। लाम्यति। लमति। लमिता। अलमत। मदी हर्षे। माद्यति। अमदत। अनुक्षेप
णे। अस्यति। आसा। असिता। अस्यते सुक्। अदि। आस्यत्। अस्यति वती तद्। वसुप्रयत्ने। वसोः। नुपस
र्गात्। संयसम्। उप न्वा। यस्यति। यसति। संयस्यति। संयसति। अनुपसर्गात्किम्। प्रयस्यति। नमुमोक्षणे।
जस्यति। तमु उपक्षये। दसु च। तस्यति। दस्यति। अतमत। अदमत। वसुस्तम्भे। वस्यति। ववास। ववसतुः।

विषे। सुषुवि वहे। सुषुविमहे। सो ता। सविता। दूहू। परितापे। दूयते। दीहू। क्षये। दीजे। सुडचिकिति। दिडः
परस्मा। जादेः। कित्। आर्द्धधातुकस्य सुट्। वृष्णु। टावुवड्। यशोः। सिद्धे। वक्तव्ये। दिदीये। मीनातिमिनो
तिदीजं। ल्यपि च। एषामातं। ल्यपि चादशित्येज्जिमिते। दाता। दास्यते। अदास्ता। दीहू। विहाय सागतौ। दी
यते। पीडू। पाने। पीयते। माडू। माने। मायते। ममे। माता। जनी। प्रादुर्भावे। जाजनोर्जा। शिति। जायते।
जैजे। जनिता। जनिष्यते। दीपजनवुधपरितापिप्याधिभ्यो न्यतरस्याम्। एभ्यश्चेश्वरवाएकवचने
तडादेपरे। चिरोलुक्। चिराः परस्मलुक्। जनिवधोश्च। नहद्विस्त्रिणि। त्रिणि। ति। कृति च। अजनि। अजनिष्। ९
दीपीदीप्तौ। दीप्यते। दिदीपे। अदीपि। अदीपिष्। पदगतौ। पद्यते। पेदे। पचापद्येता। पसीष्। चिरोपदः। श्वेः
। मुपादि। अपत्तातां। अपत्सता। विदसजायाम्। विद्यते। वेजा। वुध। अवगमने। वुध्यते। वोढू। भोत्स्यते। भु
त्सीष्। अवोधि। अवुद्ध। अभुत्तातां। वुधसंप्रहारे। वुध्यते। वुधुधे। योद्धा। अयुद्ध। रुजविसर्ज। रुज्यते।

= ९ स जिहोर्कित्यमकितीत्यमागमः ९ न हो धरिति धः ऋषस्तयोर्धः कलां जमरुमि ५
= ९ वृत्तेति षः षट्ठोः क सीतिकः ९

म. को. ति

३१

सस जिषे। स्रष्टा। स्रक्ष्यते। स्रक्षीष्ट। स्रष्टव्य। स्रष्टव्यताम्। मीरुहिंसायां। मीयते। शिङ्। श्रवणे। शीयते। लीङ्।
श्लेषणे। विभाषालीयते। लीयते। रितियका निर्देशे। ननु श्रपना। लीलीङ्। एतत्त्वं स्वादे ज्विषये। त्मपि चाले
ता। लाता। लेष्यते। लास्यते। ए ज्विषये किम्। लित्ये। वीङ्। वृणो। त्पर्थे। वीयते। विविधे। म्यतितीक्षायां। म्य
प्यति। म्यप्यते। ममर्ष। ममर्षिया। ममर्षे। ममर्षिवे। मर्षितासि। मर्षितासे। मर्षिष्यति। मर्षिष्यते। एह बंधने।
न ह्यति। न ह्यते। न नाह। न नहुं। नेहे। नहु। न त्स्यति। श्रनासीत्। श्रनहु। रंजराजे। रज्यति। रज्यते। शपय
कोशे। शप्यति। शप्यते। शक विभाषितो मर्षणे। विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः। शक्यति। शक्यते। हरिं
इष्टुं भक्तः। शशाक। शो किय। शशक्या। शोके। शक्ता। शक्ष्यति। शक्ष्यते। पुत्रादित्वादङ्। शशकत्। शशक्ता।
सेह्ये। यमित्येके। त-मतेनानिद्वेष्टुल्यदित्यठितः। शकिता। शकिष्यति। शकिष्यते। ॥ इतिदिवादिः ॥ ॥ रामः
पुनः अभिषवे। स्वादिभ्यः। शपोपवाहः। सुनोति। सुनुतः। हुलुवोरितियण। सुन्वन्ति। सुन्वः। सुनुवः। ३१

= ९ अभिषवः स्तपनं स्नानं योऽनं सुरासंधानं च ९

मुनुते। मुन्वाते। मुन्वते। मुनुषे। मुषावा। मुषुवे। मुनु। मुनवे। मुनुयात्। सुयात्। सुसुध्। नृभ्यः परस्मैपदेषु। सिच
३६। असावीत्। असोष्ट। अभिषुरोति। अभिषुरोता। मुनोते। सस्यो। न। विसो। व्यति। मिन्। वंधने
। विसिनोति। चिन्। चैयने। चिनोति। चिनुते। विभाषाचेः। अभ्यासाचेः कुतं वा सनिलिटि चाचिकायाचि
चाय। चिक्ये। चिच्ये। अचैषीत्। अचैष्ट। स्तन्। आहूदने। स्तुरोति। स्तुरणुते। तस्तार। तस्तरतुः। तस्तरे। गुर्णे
तीतिगुणः। स्तयात्। अतश्च संयोगादेः। अदंतासंयोगादेर्लिङ्। सिचोरि द्युतडि। स्तरिषीष्ट। स्तरीषीष्ट। अ
स्तरिष्ट। अस्तता। धुञ्कंपने। धुनोति। धुनुते। दुधावा। दुधुवे। अधोषीत्। अधोष्यत्। धुञ्कंपने। धूलो
ति। धूलते। स्वरतीतिवेद्। दुधविध। दुधोय। कितिलिटितु। मुक। किति। भिन्। एकावउगन्ताच्च
गित्कितोरिरण। इतिप्राप्ते। आदिनिषमान्नित्यमिह। दुधुविव। अधावीत्। अधविष्ट। अ
धोष्ट। अर्हिसायां। हुरोति। हुरणुते। चकार। चकर्थ। चकै। क्रियात्। हुरीष्ट। अकाषीत्। अकृत।

म.को.ति

३२

व.वर.रो। व.रोति। व.रुते। व.रुथातंतयजग.भववर्थेतिनिगमे। एवंवेदेइ.इ.भावेनिपासते। तेन
भाषायांयलीट्। ववरिथा। वरवा। वरवहे। वरिता। वरीता। लिङ्.सि.चोरासनेपदेषु। वङ्.व.अ.भ्याम्
दंताचपरयोर्लिङ्.सि.चोरि दूतडि। नलिङि। वृत्तोलिङ्.दू.टो नदीर्घः। वरिषीष्ट। वरीष्ट। अ.वारीत्।
अवरिष्ट। अवरीष्ट। अ.वृत्। वृ.उपतापे। दु.नेति। हि.गते वृ.द्वे च। हि.नुमीना। उपसर्गस्थानिमि.ता.पर
स्मैतयोर्न.स्यराः। प्र.हि.रोति। हे.र.चडि। अ.भ्यासादि.नो.ते.ह.स्य.कु.त्वं.न.तु.चडि। जि.घा.या.आ.पु.
आ.प्रे। आ.प्रेति। आ.पु.तः। आ.पु.वन्ति। आ.पु.वः। आ.प्रा। आ.पु.हि। वृ.दि.त्वा.दङ्। आप.ता.इ.ल.रा.कौ
। अ.रा.कता.रा.ध.पा.ध.संसिद्धे। रा.धोति। रा.धो.हिं.सा.यां। ए.त्वा.भ्या.स.लो.पो.स्तः.कि.ति.लि.टि.से.टि.य.लि
च। अपरेध.तुः। अपरेधुः। रे.धि.थ। रा.द्रा.सा.प्रेति। स.सा.धा.सा.द्रा। अ.सा.सी.ता। अ.सा.द्रा.म। जि.ध.वा.प्रा. रा.मः
ग.लो। ध.लोति। द.ध.षी.ध.र्वि.ता। दं.मु.दं.भ.ने। दं.भोति। दं.दं.भ। अं.थि.गं.धि.दं.भि.स्व.जी.नां.लि.ट्.कि.त्वं.वा। ३२

कित्वपक्षे-लोपः। तस्याभिघत्वादसिद्धत्वेनैवाभ्यासलोपयोरप्राप्तेः। दंभे-
 नुः। दंभिता। दभ्यात्। **तप**प्रीणते। शुभ्रादिषु च। नरात्वात्। तपोति। **अ**रु-
 व्याप्ते संचाते च। **अ**प्ते-**दी** दी-**भ्या**
 सादवरणि-**त्पर**स्मनुट्। आनशे। अशिता। अष्ट। अशिष्यते। अक्षते। अश्रुवीत। अक्षीष्ट। अशिषीष्ट। आशि-
 ष्ट। आष्ट। आक्षाताम्॥ ॥३॥ **ति**स्वादयः॥ ॥ **नुद**व्यथने। **नुदादिभ्यः** शः। शपोपवादः। तुदति। तुदते। तुतोद। तुतो-
 दिष्य। तुतुदे। तो-त्ता। अतोसीत्। अतुत्ता। **नुद**प्रेरणे। तुदति। नुनोद। नो-त्ता। **भृ**जपाके। ग्रहिद्या। सस्यश्रुतेन
 शः। भृजति। भृजते। **भृजोरोप**धयोरभ-**यतर**स्याम्। भृजोरेफ् स्योपधायाश्च स्थानेरमागमो बाहुवा
 तुके। मित्वा दंत्वादचः परः। स्थानषकी निर्देशाद्दोषध्वो निरुतिः। वमजी। वमर्जतुः। वमर्जि। वमर्क। वम्र य३
 जावम्रजतुः। वम्रज्जिथ। स्कोरितिसलोपः। व्र-**ये**तिषः। वम्रष्ट। वमर्जो। वमर्जो। **भृ**ष्ट। भृक्षति। भृक्ष-
 ति। **कु**तिरमागं वाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन। भृज्यात्। भृज्यास्ताम्। भृज्यासुः। भृक्षीष्ट। भृक्षीष्ट।

म. कोति

३३

अभार्क्षीत्। अभार्क्षीत्। अभर्ष। अभर्ष। हविलेखने। कृषति। कृषते। चकष। चकषे। कृष। कृषीष्ट।
अकार्षीत्। अकार्षीत्। अकृक्षत्। अकृक्षतां। अकृक्षता। अकृक्षातामित्यादौ कृष्याचीति अलोपः। अ
कृष। अकृक्षाताम्। अकृक्षतामिलसंगमे। मिलति। मिलते। मिमेल। मेलिता। अमेलीत्। मुहृमोक्षणे।
शेमुचादीनाम्। मुच्लुपविद्। लिप्सिचकृत्। खिद्यि। शंनुम्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्षा। मुञ्चात्। मुक्षीष्ट।
अमुचत्। अमुक्ता। अमुक्षातां। लुपृद्धेदने। लुपति। लुपते। लोप्रा। अलुपत्। अलुप्रा। विदुलाभे। विन्दति। विन्द
ते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूतिमतेसेट्। वेदिता। भाष्यमतेऽनिट्। परिवेत्ता। विचक्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते
। लिपि। सिचि। आत्मनेपदे। असिचत्। असिचता। असिक्ता। लिपउपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिपति। लिपते। ले
प्रा। अलिपत्। अलिपता। अलिप्रा। कृतीद्धेदने। कृतति। चकर्त्त। कर्त्तिता। कर्त्तिष्यति। कर्त्सीति। अकर्त्नीत्।
खिद्यपरिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। पिशु। अवयवे। पिशुति। पिशिता। ओवृष्येदने। ववृष्य। ववृष्यथ।

वृष्यति।

रामः

३३

ववृषावृश्चितावृष्ठावृश्चिष्यतिवृक्ष्यतिवृष्यात्। अवाक्षीत्। अवाक्ष्याजीकरौ। विचति। विव्याच। विविचतुः।
 १। व्यचिता। व्यचिष्यति। वि-व्यात्। अव्याचीत्। अव्यचि। अवेःकुटादित्वमनसीतितुनेहप्रवर्जते। अनसीतिप
 र्द्युदासेनहन्मात्रविषयत्वात्। उद्धिउंद्धे। उंद्धःकराशुआदानंकरिणशुद्यर्जनंशीलमितिधादवः। उंद्धति। म
 र्दुगतीद्वियपुलकमूर्तिभावेषु। मद्धति। मद्धत्यमितिगुणः। हिलनहणस्यानेकहलुपलक्षणात्वा
 न्नुट्। आनद्ध। आनद्धतुः। अरुचिता। उरुउत्सर्ज। उरुति। लुभविमोहने। लुभति। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्य
 ति। तपतंपरुष्यौ। तपति। ततर्ष। तर्षिता। अतर्षीत्। तंफरति। सेतंफादीनांनुम्वा-अः। आदिशब्दःप्रकारेतेन
 यत्रनकारानुबन्तास्तेतंफादयः। तंफात्पर्यात्। मडसुखने। पडच। मडति। पडति। मुनगतौ। मुनति। इष
 इच्छायां। इच्छति। एषिता। एषा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। कुटकौटिल्ये। गाहुटादीतिडि-त्वां। चुकुटिथा। चु
 कौट। चुकुट। कुटिता। पुटसंस्नेषणो। पुटति। पुटिता। स्फुटविकसने। स्फुटति। स्फुटिता। स्फुरस्फुरलसंलच

36

शमः

तहृहिसिहिंसायां। तहृहृमातहृः। अमिहृत्तेहृमहृलादौपिति। तहृहृदि। तहृहृः। ततहृहृतहिंसा। अतहृहृत्। अतहृहृत्।
 पः। हिनसि। जिहिंसा। हिंसिता। उन्दी। त्केदने। उननि। उनः। उंदनि। उन्दी। चकार। औनत्। औनाम्। औन्दत्। औ
 नः। औनदम्। अंज। व्यक्तिमक्षराकांतिगतिषु। अनक्ति। अदुः। अंजनि। आनंज। आनंजिया। आनक्या।
 अंजिता। अदुः। अदुःगिध। अनजानि। आनक। अंजेः। सिचि। अंजेः। सिचो। नित्यमिहृत्। अंजीत्। तं वृसंको
 चने। तनक्ति। ततश्चातं चिता। तदुः। औविजी। भयसंचलनयोः। विनक्ति। वित्तः। विजद्विद्वितिदिः। तं।
 विविजिया। विजिता। अजिनक। अविजीत्। शिषु। विशेषणे। शिनष्टि। शिंषः। शिंषन्ति। शिनष्टि। शिंषे
 षाश्रेषा। श्रेक्ष्यति। हेर्धि। शिरद्वि। शिरिष्टि। शिनषाशि। शिंष्यात्। शिष्यात्। अशिषत्। अश्रेक्ष्यत्। एवं
 पिषुसंचूर्णने। मंजो। आमर्दने। मनक्ति। वमंजिया। वमंक्या। मंक्ता। मुजपालनाभ्यवहारयोः। मुनक्ति
 । भोक्ता। भोक्ष्यति। अमुनक। मुजोनचने। तदुः। नौस्तः। औदनंभुंक्ते। अनवनेकिं। मही। मुनक्ति। जिहृथी

नितं करोतेः। करोतेः प्रत्ययो कारस्य नितं लोपोऽन्वोः। कुर्वः। कुर्मः। कुरुते। चकार। चकथ। चकृव। चकम।
चके। कर्त्ता। करिष्यति। करिष्यते। करोतु। कुरुतां। अकरोत्। अकुरुतां। ये च। कृञ् लोपोऽन्वोऽप्युत्पद्योः। कुर्या
त्। कुर्वीता। क्रियात्। कृषीष्ट। अकर्षीत्। अकृता। अकरिष्यत्। अकरिष्यत्। संपरिभ्यां करोतो भूषणो। ५। सु
ह। संस्करोति। अलं करोतीत्यर्थः। संकुर्वन्ति। संघो भवन्तीत्यर्थः। संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणोऽपि सुह। संस्कृतं भ
क्ष्यादिति ज्ञापकात्। उपाप्रतियत्नवैकृतवाक्या ध्याहारेषु च। कृञः सुह। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नो गुणा
धानं। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्या ध्याहार आकाक्षे कदेऽप्युत्पद्योः। उपस्कृता कन्या। उपस्कृता ब्राह्मणाः
। एधोऽकस्मै पस्कुरुते। उपस्कृतं भूरे। उपस्कृतं वृते। वनुया चने। वनुते। ववने। मनु अवबोधने। मनुते। मेने
। मनिता। मनिष्यते। मनुताम्। अमनुता। मन्वीत्। मनिषीष्ट॥ ॥ इति तनादि॥ ॥ इति मृद्व्यविनिमये।
क्वादिभ्यः स्ता। सपोपवादः। कीरणाति। ईहल्यचोः। कीरणीतः। आभ्यस्तयोः शतः। कीरान्ति। कीरान्ति। कीरणी

म.कौ.ति

३७

यः कीरामि। कीरीवः। कीरीमः। कीरीते। कीराते। कीराते। कीरीषे। कीराथे। कीरीध्वे। कीरो। कीरी
वहे। कीरीमहे। चि काया चिक्रियतुः। चिक्रियुः। चिक्रेथा। चिक्रेथिया। केता। केष्पति। केष्पते।
कीरातु। कीरीतात्। कीरातु। कीरीताम्। कीराताम्। कीराताम्। कीरीयात्। कीरीता। की
यात्। केपीष्ट। अकेपीत्। अकेष्ट। अकेष्पत्। अकेष्पता। **प्री** तर्पणे कानौ च। प्रीणाति। प्रीणीते।
श्री पाके। श्रीणाति। श्रीणीते। **मी** हिंसायाम्। प्रमीणाति। प्रमीणीते। **मी** नातीत्यात्वं। ममौ। मि
म्यतुः। ममिथ। ममाथा। मम्ये। मम्याते। ममिरे। ममिषे। मम्याथे। ममिध्वे। मम्ये। ममिमिवहे।
मिमिमहे। माता। मास्यति। मास्यते। मीनातु। मीनीतां। अमीनात्। मीनीयात्। मीयात्। मासीष्ट। अ
मासिष्टं। अमास्त। **पि** वृद्धने। सिनाति। सिनीते। सिषाया। सिष्ये। सेता। **सु** त्वाप्रवणे। संभुसंभु
संभुसंभु **सु** भ्यः सुष्व। चात्श्ना। सुनोति। सुनुते। सुनाति। सुनीते। सुस्कावा। सुसुवे। स्केता।

रामः

३७

[illegible]

मकोति

३८

धुनाति। धुनीते। दुधविष। दुधोय। दुधुविवा। दुधुविमाधोता। धविता। सुसुधुत्रभ्यः परस्मैपदेषु। अ
धावीत्। अधविष। अधोष। जहउपादाने। गह्नुति। गह्नुते। जगहा। जगहे। जगहे। लिटि दीर्घः। ए
काचो गहो विहितस्मैटो दीर्घो न तु लिटि। गहीता। गह्नुत। गह्यात्। गहीषीष्ट। ह्यनेति नट्टिः।
अगहीत्। अगहीष्ट। अगहीष्ट। अगहीषातां। कुषनिष्कर्ष। कुह्नाति। कोषिता। निरः कुषः
। वलादेराद्वातु कस्येड्वा। निष्कोषिता। निष्कोष्ट। निष्कोषीत्। निरकुष। आशभोजने। अ
श्नाति। आश। आशिता। अशिष्यति। अश्नातु। अशान। आववोधने। जानाति। जज्ञौ। पालनपररा
योः। एणाति। हृहिंसायां। शृणाति। शृद्वां ह्रस्वो वेति पक्षे यण्। शश्रतुः। शशरतुः। ह्रवि
दारणे। हृणाति। हृदरतुः। हृदतुः। ज्वयो हानौ। जणाति। मुषसेये। मुह्नाति। मोषिता। पुषपुष्टौ।
पुह्नाति। पोषिता। वधवन्धने। वध्नाति। ववंधिथ। ववंध। वध्ना। भैंस्यति। लिप्सु विवाधने। लि

गमः

३८

एकाचो वशो भषिति भष १

आति। क्लेशिता। क्लेषा। अक्लेशीत्। अक्लिक्षत्। वृङ्-संभक्तौ। वृणीते। ववृ। ववृद्। वरिता। वरीता। अवरिष।
अवरीष। अवृत। अवृषातं॥ ॥ इति न्यादिः॥ ॥ चुरस्तेये। सत्पापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेना
लोमत्तचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योरिति च। स्वार्थे। पुगनेति गुणः॥ सनाद्यनाधातवश्रुतिधातुत्वं। तिप्
श्रुवादिः। गुणाद्यादेशे। चोरयति। शिचश्चशित्नादात्मनेपदं कर्त्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चो
रयामास। चोरयिता। चोर्धात्। चोरयिषीष। शिच्। चङीति ह्रस्वः। द्वित्वं। हलादिः शेषः। दीर्घा
लचोरित्प्रभ्यासस्य दीर्घः॥ अच्। चुरत्। अच्। चुरत्। चित्तिस्मृत्यां। चिंतयति। अचिचिंतत्। चिने
ति पठितमेतदित्करणां शिचः। पाक्षिके त्वेलिङांतेन चिंत्यादित्यादीनलोपोनाचिजति। चिन्त्येदि
त्यादि। यत्रिसंकोचने। यंत्रयति। यंत्रेति पठितुं शक्यं। यत्तु इदित्करणां यंत्रतीतिमाधवेनोक्तं तच्च
चित्यं। एवंकुट्टि-अनृतभाषणे। तत्रिकुट्टुम्वधारणे। मत्रिगुप्प्रपरिभाषणे। तंत्रयते। मंत्रयते। एतौ

म. को. ति

३६

आत्मनेपदिनो। सुखिपरिहासे। सुखयति। पीडयति। अवगाहे। पीडयति। भाजमासमावदीपजीवसी
लपीडामन्यतरस्याम्। एषामुपधायाह स्वोवाचङ्. परे रौ। अपीपिडत्। अपिपीडत्। प्रथमप्रख्याने
। प्राथयति। अस्मदुत्तरप्रथमदस्य स्यात्। एषामभ्यासस्याकारश्चङ्. परे रौ। इत्वापवादः। अपप्र
थत्। पप्रक्षेपो। पर्थयति। उमीत्। उपधाया अवर्गस्य अद्वाचङ्. परे रौ। इतरासमपवादः। अपी
पथत्। अपपर्थत्। लुंठस्तेयो। लुंठयति। अलुलुंठत्। तड्। आघाते। तोडयति। मडिभूषायां हर्षे चासं
डयति। अममंडत्। भडिकल्याणो। भंडयति। अवभंडत्। हृदवमनो हृदयति। अचहृदत्। चुदसंचोद
नो। चोदयति। अचूचुदत्। पालरक्षणे। पालयति। अपीपलत्। पूजपूजायां। पूजयति। अपूपुज
त्। कृतसंशब्दे। उपधायाच्चा। धातो अतइत्। उपधायांचे दीर्घः। कीर्त्तयति। अचीकृतत्। अचि की
र्त्तत्। मृच्छ। अव्यक्तायां वाचि। मृच्छयति। अमिमृच्छत्। इडसुतौ। इडयति। पिडि संचाते। पिंडयति। रूप

हे/डइत्

रामः

३६

शेषो शेषयति। अरू रूषता। तुलउन्माने। तोलयति। अतुलत। तुलमाने। तुल्ययति। अमुतुलत। चुषि
रुविश्रुदने। चोषयति। अजु चुषता। पटपुटलुठतुजिमिजिमिजिलुजिभजिलचित्रसिमिसिकुसिदसिकु
शिचठचटिहिवहिवल्लुपधूपविचुचीवपुयलोहलोचुरादकुपतर्कचतुचुभाषार्थः। पाठ
यति। पोठयति। लोठयति। तुंजयति। एवं परेषाम्। घाटयति। चंठयति। नाजो। पिशाखदितो। शिच्य
लोपिनः। शास्ते। रूदितो। चोपधायाह स्वोनचहुपरेशो। अलुलोकत। अलुलोचत। वर्त्तयति। बद्ध
यति। अथवाद्या। इतदुद्धुविभाषितो। शिच्यधेधातुमभिव्याप्य। युजयचसंयमने। योजयति।
योजति। अयौशीतापचयति। पचति। पक्षिता। अपचीत्। अचपूजायां। महमर्षरो। साहयति। सय
वायं नागः सहति। कलमेभ्यः परिभवं। हनवररो। वारयति। वरति। वरते। नृवयोहानो। जारयति। जर
ति। शिष्यसर्वोपयोजे। शेषयति। शेषति। शेष्य। अशिक्षत। तपयहे। तपयति। तपति। तप्या। तपतप्यौ।

नमह कजायां महयति। सूचयति। अषोपदेशत्वाच्चः। असुसूचत। कुमारकीदायां।
 कुमारयति। अचुकुमारत। पुनपरिहारो। पुनयति। ओः पुयराजीतिसूत्रेपययोरितिवक्तव्ये
 वर्जप्रत्माहारजनहोतिगं। शिचि अचोदेशेन द्वित्वे कर्त्तव्ये। यत्र द्विरुक्तावभ्यासो नरखंडस्याद्यो
 चप्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णो लभ्यते। तत्रैवायं निषेधः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्।
 तेनाचिकीर्त्तित्वादित्यदि सिद्धं। प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वंततउत्तरखंडे अलोपः। औननता ध्वनशब्दे। ध्वन
 यति। अदध्वनत। सूत्रवेष्टनो सूत्रयति। सूत्रप्रप्रवरो। सूत्रयति। अदन्तवसामर्थ्यास्मिज्विकल्पः। ८
 सूत्रति। आगर्वादात्मनेपदिनः। पदगतौ। पदयते। अपपदत। गृहजनहरो। गृहयते। मृगान्तेषरो।
 मृगयते। मूर्खीरविकानौ। मूरयते। वीरयते। गर्वमाने। गर्वयते॥ ॥ इति चुरादिः॥ ॥
 स्वतंत्रः कर्त्ता। क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थः कर्त्ता संज्ञस्यात्। तत्प्रयोजको हेतुश्च। कर्त्तृप्रयोज

अन्यथापा॥ नधीनव्यापा॥ अयत्वं कर्त्तृत्वमस्यातं अय

अपेक्षकप्रोक्तः। तत्त्व्यापा॥ नुक्त्वापापारवान्

नदीर्घः। अशिश्चयत्। संभुसिबुसहंचडिः। उपसर्गनिमित्तश्रृंशस्यधोनस्याचडिः। अवातसंभत्
। पर्यसीषिवत्। न्यसीषहत्। स्वापेश्चडिः। एपनस्यस्वपेश्चडिः। संप्रसारणं। अस्सुप्रपत्। हनस्तोऽचि
सलोः। चिसल्वर्ज्जितिगिति। घातयति। अर्त्तिहीत्वीरीकूयीक्ष्माय्यातांपुकरेणो। स्थापयति। तिष्ठ
तेरित्। उपधायाश्चडुः परेणो। अतिष्ठित्। घ्रापयति। जिघृतेर्वा। उपधायाश्चडुः परेणो
। अजिघ्रित्। अजिघ्रित्। शक्नुसाह्व्यावेपांयुक्। रेणो। शाययति। अशीशायत्। ह्रायय
ति। हः संप्रसारणं। सन्यरेचडुः परेणो। काशपाटीनां वा। चडुः परेणो उपधायाह स्वावा। एपन्ताः
कणारणभरणप्रणालुपहेठः षडुभाष्ये। हायि वारिणलोठिलोचयश्चत्वारोचिकोन्यासे। वारिण
लोटीअप्यन्यत्र। इत्थंकारपादयोद्वाद्दश। अजुहवत्। अजुहावत्। पाययति। लोपः पिवतेरीच्चा
भ्यासस्य। पिवतेरूपधायालोपः स्यादभ्यासस्य ईदंतादेशश्चडुः परेणो। अपीप्यत्। पातेरौलुग्व

म. को. ति

४२

ज्ञः। युकोपवादः। पालयति। बोधिधूनेने जुक्। रोगो। वाजयति। कंथेकिं। के श्वा न्यापयति। शूदेरगतौतः।
रोगो। शातयति। गतौ तु गाः। शब्दयति गे विंदः। गमयतीत्यर्थः। रूहः। पो न्यतरस्याम्। रोगो। रोपयति। रो
हयति। गृह्णन् गृह्णमानं वा प्रेरयति गृह्णयति। दोषो रोगो। दुष्यते रूपधाया उत्सासौ। दूषयति। वाचित्रविराजो। चित्र
विराजः। अघ्रीतता। चित्रं दूषयति। दोषयति वा कामः। उभौ साभ्यामस्य साभ्यामस्यानितेः उभौ नकारौ
रात्वं प्राप्नुते। निमित्ते सति। प्राणिनाम्। रोगो गमिरवो ध्वने। इराः। गमयति। बोधने तु। प्रत्याप
यति। चटचेष्टायां। चटादयो मितः। जनी ज्यष्क सुं जोऽमनाश्वः। मितः। ज्वल हूल हल न नमो
नुपसर्गि द्वा। एषां मित्वं वा। ग्लास्मा वलुवमां च। अनुपसर्गि देषां मित्वं वा। नकम्पमि च माम्। अमं
तत्वात्प्राप्तिं मित्वं न। यमोपरिवेषणो। मित्वं न। स्वदिश्वपरिभ्यां च। मित्वं न। मित्तां ह्रस्वः। चटादी रामः
नां जपादीनां च रोगो उपधाया ह्रस्वः। चटयति। जपज्ञाने। जपने च। जपयति। अजी चटत्। अजित ४२

२=२ भोजने। ३ न्यत्र मित्वं न। अयामयति द्वा चयतीत्यर्थः। भोजने तु यमयति वा ह्यणान् भोजयतीत्यर्थः।

पत्र॥ रभेरशशिदोः॥ नुमचि। लभेय्या। अरंभत्। अललंभत्। ईव्ययति। ईव्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्।
तृतीयव्यंजनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः॥ आद्येयस्य द्वित्वम् वारयितुमिदं। द्वितीयेतु अजादे द्वि
तीयस्येत्यस्यापवादतया सन्तते प्रवर्त्तते। ऐष्यित्। ऐष्यित्। द्वितीयव्याख्यायां शिजंता च द्विष
वाभ्यासे श्रूयते हलादिशेषात्। द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवात्तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्ते॥ ॥ इति
शिजंतप्रक्रिया॥ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिह्वायां वा। इषिकर्मणो धातो र्षिणौ क
कर्तृकात्सन्वे ह्वायां। पठव्यक्तायां वाचि। इट्। सन्ततः॥ सन्ततस्य यङंतस्य च प्रथमस्यैकाचोद्देशो
ऽजादेस्तु द्वितीयस्य। सन्ततः। पठितुमिद्वृत्तिपि पठिषति। कर्मणः किम्। गमनेने ह्वाति। समानकर्तृ
कात्किम्। शिष्याः पठंति ती ह्वाति गुरुः। वाजदहणाद्वाक्यमपि। शेषिकान्ततुवर्थाया च्छेषिको मतुव
र्थिकः। सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्तंता च सन्निष्यतो। तेनपि पठिषितुमिद्वृत्तीति वाक्यमेवा लुङसंनोर्धस्त॥

न. कौ. ति. भदः। संस्पार्धधातुके। सस्पतः स्यात्सादौ आर्धधातुके परे। भृजुं इच्छति जिघत्सति। एकाच इति नेट्। अज्जनामांस
 ४३ नि। अजन्तानां हने रजादेशागमेश्च दीर्घोऽर्धधातुके सनि। इकोऽर्धधातुके। इगंता ऊलादिः सन्किर्त्तः। कर्तुमिच्छ
 तिचिकीर्षति। जिघांसति। सन्विच। शोणामिर्नतु बोधने। जिगमिषति। बोधनेतुः प्रतीषिषति। इङ् आग
 मिः सनि। अधिजिगांसते। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संभ्र॥ एभ्यः संभ्रत्काचकितौस्तः। रुरुदिषति। वि
 विदिषति। मुमुषिषति। सनिग्रहगुहोश्च। ग्रहेर्गुहेरुगंता च सन इत्यन्तः। जिघत्सति। हलन्ताश्च। इक्समीपाङ्गुलः
 परे ऊलादिः सन्किर्त्तः। गुहू संवरणे। नुद्यति मुमुषति। किरश्चपश्चभ्यः॥ हृग् धृग् धृग् प्रच्छेभ्यः सनः इट्॥ पि
 पछिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। अत्रेढो दीर्घोनेष्टः। पूर्ववत्सन्। सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं
 सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्। दिदरिषते। दिधरिषते। वभूषति। सनीवन्तर्द्धभस्जदं भुमिस्वयूरुभ
 रजपिसनां। इवनेभ्य ऋधादिभ्य ऋसन इट्। ह्रोः श्रुतुनासिकेच। सतु कस्य हस्य वस्य चकमात् एमः
 ४३

शउठ् एतावादेऽसौ स्तो न नासिके कौज लोदोदुःति च। यशद्वित्वं। दु दूषति। दिदे विषति। सौति रणेरेवष
रपभ्यासात्। युभ्यासेराः परस्य सौतिराप नर्द्यै रेव सस्यषः षभूते सनि नान्यस्य। तुषूषति। सिषा धधि
षति। सौतिरयोः किम्। सुस्पूषति। सिसे विषति। आप् जप धामीत्। एषाम च ईस्या सादौ सनि। अत्र
लोपोभ्यासस्य। सनिमीमेत्या रभ्यद्यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः। आपुमि छतीप्सति। अर्दितुमिद्वति ईर्सति
। अर्दिषिषति। विभजिषति। विभर्जिषति। विभ्रक्षति। विभर्क्षति। दंभश्च। दंभे स्वइत्यात् ईच सादौ
सनि। हलन्तादित्यत्र हल्ज्जह्णं जातिपरं। तेन सनः कित्वा नलोपः। धीप्सति। धिप्सति। द्विदंभिषति।
शिष्टीषति। शिष्टीयिषति। सुस्पूषति। सिस्वरिषति। युदूषति। धियविषति। उरुनुविषति। उरुनुवि
षति। उरुनूषति। वुभूषति। विभरिषति। जीप्सति। जिज्ञपयिषति। सिषा सति। सिसनिषति। आसंका
यां सन्वत्तयः। श्वा मुमूषति। तनिपतिद रिद्रातिभ्यः सनोवे ड्वा च्यः। तनोने विभाषा। उपधायादीर्घा

मकोति

४४

कलादौ सनिः। तितं सति। तितं सति। तितनिषति। कुलं पिपतिषति। सनिमीमाचुरभलभडा कपतप
दामचइस। सादौ सनिः। अभ्यासलोपः। पित्सति। दिदरिद्रासति। दिदरिद्रिषति। मुचोः कर्मिकस्य
गुरोवा। सादौ सनिः। अभ्यासलोपः। मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वमेव। अकर्मिकस्य किम्। मुमुक्ष
तिवत्संकलः। इह सनिवा। हट्ट-ह-भ्याम्यदंताच्च सनइहवा। विवरिषते। विवरीषते। ववृषते। विव
रिषति। विवरीषति। तितरीषति। तितरिषति। तितरीषति। स्मिपूड्-रंज्वशांसनि। स्मिपूड्-अ-अंज-अश
रभ्यः सनइह। सिस्त्रयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। अंजिजिषति। अशिशिषति। गुपगोपने।
तिजनिशाने। कितनिवासे रोगापनयने च। मानपूजायां। वधबंधने। दानखंडने। शानतेजने।
गुप्तिजकिट्टः सन्। मानवधदानशानभ्यादीर्घप्रवाभ्यासस्य। सूत्रद्वयोक्तैभ्यः सन्नानादीनामभ्या
सस्य कारस्य दीर्घप्रव। गुपेर्निदायां। तिजेः क्षमायां। कितेर्वाधिप्रतीकारे निजनेह-अपनयनेनाशने

य ३

रामः

४४

संशये च। मानेर्जिज्ञासायां। वधेऽश्वि न विकारे। दाने रार्जने। शाने निर्शाने। गुपि प्रभृतयः कि
द्विन्ना निंदाद्यर्थका एवानुदात्ते तो दान् शानौ च स्वरिते तो। एते नित्यसनेताः। अथी नरे त्वन
नुबंधकाश्चुरादयः। अनुवन्धस्य केवलेः चरितार्थत्वात्संनन्तात्पदव्यवस्था। धातो रित्यवि
हितत्वात्संनोत्र नार्द्धधातुकत्वात्तेनेद्गुणौ न। जुगुप्सते। तिति क्षते। चिकित्सति। मीमांसते। ८
वी भत्सते। दीदांसति। दीदांसते। शीशुंसति। शीशुंसते। शिचि तु गोपयति। गोपयते। इत्यादि
॥ ॥ इति संनन्तप्रक्रिया ॥ ॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। यौनः पुन्ये भृश
र्थे च योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्द्यङ्। गुणायङ् लुकोः। अभ्यासस्याङि दंतत्वादामने पदम्। ८
पुनः पुनरतिशयेन वा भवति। वोभूयते। वोभूयाच्च के। अबोभूयिष्य। धातोः किम्। आर्द्ध
धातुकत्वं यथा स्यात्तेन वुवो वचिरित्यादि। एकाचः किम्। पुनः पुनर्जीगर्ति। हलादेः

म. कौ. ति. किम्। भ्रशमीक्षते। नित्यं कौटिल्ये गतौ। गत्यर्थी कौटिल्ये एव यङ् न तु क्रियासमाभिहारे। दीर्घाः कि
४५ तः। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घा यङ् लुकोः। कुटिलं वृजति वा वृज्येते। यस्य हलः। हलः परस्य लोप यस्य
आहुधातुके। आदेपरस्य। अतो लोपः। वावृजाश्च के। वावृजिता। शिङ्। अतः। अकृद्यकारे
असार्वधातुक्यकारे चोचपरे अतो शिङ्। कृत्। चे क्रीयते। शिङ्। दुषधस्य च। धातोर
भ्यासस्य शिङ्। गगमो यङ् लुकोः। वरीहृत्येते। वरीहृताश्च के। वरीहृतिता। क्षुभ्नादिषु च
नशिनृत्येते। जशिङ्। ह्येते। शिङ्। त्वत्ति वा चम्। वरीहृष्यते। लुपसदचरजपजभदह
दशङ्। भ्योभावगर्हीयाम्। एभ्यो धात्वर्थगर्हीयामे वयङ्। गर्हितं लुपतिलो लुप्यते। सास
द्यते। चरफलोऽयम्। अनद्योरभ्यासस्य नुक् यङ् लुकोः। नुगित्यनेनानुस्वारो लक्षते। सचप
दानवदुच्यः। वापदानस्येति यथा स्यात्। उत्तरस्यातः। चरफलो रभ्यासात् परस्यात्। उत्स्याद्यङ् लुकोः। रामः
४५

हलिचेतिदीर्घः। चंचर्यते। चञ्चर्यते। पंपुल्यते। पम्पुल्यते। जपजभदहृदशभंजपशं च। एषामभ्या
सस्यनुकयङ्लुकोः। गार्हितं जपतिजं जप्यते। इत्यादि। जोयडि। गिरतेरेफस्यलतंवयडि।
गार्हितं गिलतिजे गिल्यते। सूचिसूत्रिमूयद्यर्त्तप्ररोतिभ्यो यङ्वाच्यः। सोसूच्यते। सोसू
च्यते। मोमूच्यते। अठाद्यते। यडिच। अर्त्तः संयोगादेश्च अतो गुणो यडि। यकारपरस्यरेफस्य
नद्वित्वनिषेधः। अरायते। अरायिता। भाव्योदाहरणात्। अशुभपते। उर्लो नूयते। सिचो यडि।
सस्यषो न। निसेसिच्यते। नकवते यडि। अभ्यासस्य चुत्वम्। कोकूयते। कोतिकुवत्पोस्तु। चो कूयते
। हनेर्हि सायां यडि। घ्रीभावो वाच्यः। जे घ्रीयते। हिंसायां किं। नु गतो नु नासि कानस्य। अदनाभ्यास
स्य यङ्लुकोः। जंचन्यते। अयङ्। यिक्रिति। शीङ्। शशय्यते। स्वपिस्वमिब्ये जां यडि। संप्रसारणं
। सोषु प्यते। सेसिम्यते। देवीयते। नवशः। संप्रसारणम्। वावश्पते। वायः की। चेकीयते। ईचाधोः।

उ। वोभोतु। वोभूतात्। वोभूतां। वोभुवतु। वोभूहि। वोभूतात्। वोभवानि। वोभवाव। वोभवाम। ९
अवोभवीत्। अवोभोत्। अवोभूतां। अवोभवुः। वोभूयात्। वोभूयातां। वोभूयुः। वोभूयात्। वोभू
यास्तां। वोभूयासुः। **गति** स्थेति सिचो लुक्। **यज्ञे** वेतीट् पक्षे गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद्दुक्। अवोभूवीत्।
अवोभोत्। अवोभूतां। अवोभूवुः। अवोभविष्यत्। जंगमीति। जंगानि। **अनु** दातेत्यनुनासिकलोपः। जं
गतः। जंगमति। जंगानि। जंगन्वः। जंगन्मः। **शित्वा** श्वापानुवन्धेन निर्दिष्टं यद्गुणेन च। यत्रैकाजुनहरां चै
वपंचैतानि न यद्दुलुकि। **इति** वचनात्तद्व्यतिषेधः। जंगमिता। **अनु** नासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा
द्बहेर्लुक्। जंगहि। **मो** मोधातोः। अजंगन्। **अनु** वंधनिर्देशाच्चत्वेरड्। अजंगमीत्। **रुग्नि** कोचलुकि
। अदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् स्फुर्यद्दुलुकि। **आत** आधातो रपितयाः। वर्वतीति
। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्त्ति। वरिवर्त्ति। वरीवर्त्ति। वर्वर्त्तः। वर्वर्त्तति। वर्वर्त्तमास। वर्वर्त्तिता। १९

म. को. ति

४०

गरानिर्दिष्टत्वाच्च ह्युपपत्तुर्भ्यश्चिनावर्तन्तिष्यति ३। अवर्ततीतु ३। अवर्तन्ती ३। अवर्ततीत् ३। अवर्तन्ती ३।
 पिदयेतिरूपपक्षे ३। अवर्ती ३। गरानिर्दिष्टत्वादु. न। अवर्तन्ति ३। चर्करीति ३। चरिकरीति ३।
 चरीकरीति ३। चर्कन्ति ३। चरिकन्ति ३। चरीकन्ति ३। चर्कतः ३। चर्कन्ति ३। चर्कराञ्चकार ३। चर्करिता ३।
 अचर्करीत् ३। अचर्कः ३। चर्कयात् ३। चादि ३। चिरिदु ३। चर्कियात् ३। अचर्करीत् ३। अतयेति तपरत्वा
 चेह ३। विक्षेपे ३। चाक ३। चाकरीति ३। चाकीर्तः ३। चाकिरति ३। चाकीर्हि ३। चाकराणि ३। अचाकरीत् ३। अ
 चाकः ३। अचाकीर्त्तः ३। अचाकरुः ३। अचाकारीत् ३। अचाकारि ३। तातर्ति ३। तातरीतीत्यादि ३। इति बहुलुगंत
 पुत्रिया ॥ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ३। इषिकर्मण एषितुरात्मसंबन्धिनः सुवन्तादि क्यद्यामर्थे क्यच् ३।
 सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ३। एतयोरेव यवस्य सुपो लुक् ३। क्यचिच् ३। अवर्गी स्य ईत्स्यात् क्यचिच् ३। आत्मनः
 पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ३। मानप्रकृतिक सुवन्तादयश्च क्यच् ३। किमिच्छति ३। इदमिच्छति ३। स्वरिच्छति ३।

रामः

४०

अशनाद्योदम्भनाद्यावुभुक्षापिपासागार्हेषु। कजनात्रिपात्यन्ते। अशनायति। उदम्भति। धनायति।
वुभुक्षादौकिं। अशनीयति। उदकीयति। धनीयति। अश्वक्षीरहृषलवरणनामात्मप्रतीत्येक्यचि। एषां
क्यचिसुकस्मात्। अश्वहृषयोर्मैथुनेह्वयं। अश्वस्यतिवड्वा। हृषस्यतिगोः। क्षीरलवरणयोर्लीलसा
यां। क्षीरस्यतिवालः। लवरणस्यतिउष्ट्रः। सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि। लालसायां सुगसुकौ। दधिस्यति
। दध्यस्यति। नः क्ये। क्यचिक्यडि। नान्तमेव पठेनान्यत्। लोपः। राजीयति। नान्तमेवेति किं। वाच्यति। ह
लिच। गीर्यति। पूर्यति। धातोरित्येव। नेह। दिवमिच्छतिदिव्यति। क्यस्यविभाषा। हलः परयोर्क्यचक्क
जेर्लोपोवार्द्धधातुके। आदेः परस्य। अलोपः। तस्यस्थानिवद्वावाह्रचूपधगुणानां समिधिता। स
मिधिता। कान्त्यच्। उक्तविषयेकाम्यच्। पुत्रमात्मनश्चुतिपुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यता। उपमानादाच्
रे। उपमानात्कर्मणः सुवनादाच्। चारेर्थे क्यच्। पुत्रमिवाचरतिपुत्रीयतिह्वच्। विष्णूयतिद्विजम्। सर्व

म. कौ. ति

४८

प्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्वावक्तव्यः। अतो गुरो। क्लृप्तिस्वइवाचरति। क्लृप्तिस्वइवाचरति। स्वति। सस्वो
। अनुनासिकस्य क्तिजलोः क्ति। अनुनासिकानस्योपधाया दीर्घः कौजलादौ क्ति। इदमिवा
चरति। इदमति। राजेवाचरति। राजानति। इन्हनिति नियमा नो होपधा दीर्घः। पंधा इवाच
रति पंधेनति। कर्तुः क्यडुसलोपश्च। उपमाना कर्तुः सुवनादा चारे क्यडुवासानस्य कर्त्तवाच
कस्य सलोपो वा। क्यडुः तुंते। पक्षे वा क्यम्। सन्निधौ गशिष्ठा नां सहवापुर्वृत्तिः सहवामिहतिरिति
क्यडुसलोपयो संहैव प्रवृत्तिः। लोपश्च व्यवस्थितः। ओजसोऽप्सरसोऽनिममितरेषां विभाषया। क्लृप्ति
वाचरति क्लृप्तायते। ओजायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्वायते। विद्वस्यते। आचारे वगल्भ
क्तीव होडेभ्यः क्तिच्वा। वाग्नहणात् क्यडुपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्ति संयोगेनानुदात्तत्वमनुना
सिकत्वं चाचूपमयस्य प्रतिजायते। तेन तडु। अवगल्भते। क्लीवते। होडते। भजपूर्वीदृश्यनेकाच आम्।

रामः

४८

तद्वर्तिकारंभसामर्थ्यात्। अवगल्भाश्चके। लीवाश्चके। होडाश्चके। उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं चातुसंज्ञा
प्रयोजकेषु त्ययेचिकीर्षिते पृथग्विद्यते। तेन गल्भशब्दात्। गट्। अवागल्भता। अवागल्भिष्य। लोहितादिङ्।
जम्। क्यप्। वाक्येषः। क्यपंतात्पर्ये पदं। अलोहितः लोहितो भवति लोहितायति। लोहितायति। ननु उच्चा
रणसामर्थ्यात्काम्यचूडवक्येषोपिककारः कुतो न श्रूयते। तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पठपठयति। पठपठ
यते। कषायकर्मणे। चतुर्थ्यंतात्कष। शब्दादुत्साहेत्येक्यङ्। कषायकर्मते। कषायते। पापं कर्तुं मुत्सहत
इत्यर्थः। सच कषयकक्षकृद्गुहनेभ्यः कर्णचिकीर्षायां। कर्णं पापं चिकीर्षति। सत्रायते। कक्षायते। कर्म
लोसेमं यतपोभ्यां वर्ति चरोः। रोमं यतपोभ्यां कर्मभ्यां कर्मणा वर्तनायां चरणो चार्थे क्यङ्। स्मात्। रोमन्धं वर्त
यति। रोमन्थायते। हनुचलनश्रुतिवक्तव्यम्। चर्वितस्याकष्यपुनश्चर्वणोत्तर्यः। नेहोकीटो रोमन्धं वर्त
यति। तपसः परस्मैपदं च। तपश्चरति। तपस्यति। वाष्पोष्मभ्यामुट्। मने। वाष्पमुट्। मति। वाष्पायते। उष्माय

म. का. ति.

४८

ते। पे. ना. चेति वक्तव्यम्। पे. ना. यते। शु. व. वै. र. क. ल. ह. भ. व. क. र. व. मे. चे. भ्यः. क. र. से। शु. भ्यः. क. र्म. भ्यः. क. र. से। त्वर्थे क. र. दु.
शब्दं करोति शु. द. य. ते। सु. दि. न. दु. र्दि. न. नी. ह. रे. भ्यः. य. सु. दि. ना. य. ते। प्रा. ति. प. टि. का. द्वा. त्वर्थे व. ह. ल. मि. च. च.।
प्रा. ति. प. टि. का. द्वा. त्वर्थे शि. च्. स्या. टि. षे. य. या. प्रा. ति. प. टि. क. स्य. पुं. व. द्वा. व. र. भा. व. टि. लो. प. वि. म. तु. प्रो. प. य. रा. दि. लो. प.
प्र. स्य. स्फ. आ. द्यो. दे. श. भ. सं. ज्ञा. स. त्. द्वा. स्या. व. पि. स्युः। प. टु. मा. च. षे.। प. ट. य. ति.। प. र. त्वा. द्वा. द्वा. स. त्. यं. टि. लो. पः। अ. पी. प. ट. त्.। र. से।
च. डी. त्. व. भा. षे. तु. वृ. द्वा. लो. पो. व. ली. या. च्. चि. ति. स्थि. त. म्। अ. प. प. ट. त्.। पु. च्. भा. रा. ड. ची. व. रा. सि. ड्.। पु. च्. द्वा. दु. द. स. ने. व.
स. ने. प. र्थ. स. ने. च.। वि. वि. धं. वि. रु. द्वा. चो. त्. श्चे. प. रा. व. स. नं.। उ. त्. पु. च्. य. ते.। वि. पु. च्. य. ते.। प. रि. पु. च्. य. ते.। भा. रा. ड. त्. स. मा.
च. य. ने.। सं. भा. रा. ड. य. ते.। स. म. व. भा. रा. ड. त्.। ची. व. रा. द. र्ज. ने. प. रि. धा. ने. च.। सं. ची. व. रा. य. ते. भि. क्षुः। मु. रा. ड. नि. अ. ग. र. ह. रा. ल. व.
रा. व. त. व. स. त्. ह. ल. क. ल. क. त. त्. र. से. भ्यो. शि. च्.। क. र्ज. र्थे.। मु. रा. ड्. रो. ति. मु. रा. ड. य. ति.। व. ता. द्वा. ज. न. त. नि. वृ. त्. योः। प. यः.
श्रु. द्वा. नं. वा. व. त. य. ति.। व. स. त्. त्. स. मा. द्वा. द. ने.। सं. व. स. त्. य. ति.। ह. ल्या. दि. भ्यो. ग. र. ह. रा.। ह. लि. क. ल्यो. र. दं. त. त्वं. च. नि. पा. त. ते.

रामः

४८

हलिकलिंगहूति। हलयति। कलयति। महदुलं हलिः। कृतं गृह्णति। कृतयति। तूस्तानि विनिहन्ति
वितूलयति। तूस्तं केशइत्येके। जटीभूताः केशा इत्यत्रे। सत्कार्यवेदानामाप्तुः सत्प्रापयति।
अर्थपयति। वेदापयति। पाशं विमुञ्चति। विपाशयति। रूपं पश्यति। रूपयति। वीराद्योपगायति। उपवी
रायति। तूलेनानुकुलाति। अनुतूलयति। तूलागं। श्लोकैरूपसौति। उपश्लोकयति। सेनया अभियाति। अ
भिषेकायति। लोमान् अनुमार्ष्टि। अनुलोमयति। त्वसंवरणे। पचाद्यच्। त्वचं गृह्णति। त्वचयति। वर्मणा सं
नहति। संवर्मयति। वर्णं गृह्णति। वर्णयति। चूर्णैरिव ध्वंसयते। अवचूर्णयति॥ ॥ इति नामधातुप्रक्रिया॥ ॥
कंडूदिभ्योऽयक्। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे। कंडुर्गुणविद्यर्षणे। कंडयति। कंडयते। इत्यादि। क
र्त्तरिकर्मव्यतिहारे। क्रियाविनिमयेद्योमे कर्त्तव्यात्मनेपदम्। व्यतिलुनीते। अन्यस्यैवोपलब्धेन करणीत्यर्थः
। नगानि हिंसार्थेभ्यः। व्यतिगच्छति। व्यतिघ्नति। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं। हसादयो हसप्रकाराः शब्द

म. कौ. ति.

५०

क्रियाः। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। हस्तेरपुतिवेधः। संहरते राजानः। इतरेतरान्योन्योपपदाच्च। ९
परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। इतरेतरस्यान्योन्यस्वपरस्परस्ववाव्यतिलुनन्ति। नेर्विशुः। निविशते। परिच्य
वेभ्यः क्रियः। परिकीरणीते। विकीरणीते। अवकीरणीते। विपराभ्यां जेः। विजयते। पराजयते। कीडोनुसंपरि
भ्यश्च। चाटुः। अनुकीडते। संकीडते। परिकीडते। आकीडते। समो कूजने। संकीडते। कूजने तु। संकीडति च
कम्। आगमेः क्षमायाम्। एष न स्पेहं ग्रहणं। आगमयस्व तावत्। मा त्वरिष्ठात्। त्वर्थः। शिक्षेर्जिज्ञासायाम्। ९
धनुषि शिक्षते। धनुर्विषयज्ञानेऽशक्तौ भवितुमिच्छतीत्यर्थः। वृत्तिसर्गितायनेषु क्रमः। वृत्तिरपुतिवधः।
अचिक्रमते बुद्धिः। सर्गि उल्साहः। अध्ययनाय क्रमते। क्रमने स्मिन् ह्यस्वार्थि स्फुटानि भवन्तीत्यर्थः। आ
हुतुमने। आक्रमते सूर्यः। ज्योतिरुद्गमनश्रुतिवाच्यम्। नेह। आक्रामति। धूमो हर्म्यतलात्। वेः पादविह
रणं। साधु विक्रमते दाजी। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। प्रारम्भेऽनुनयोऽनुत्पार्थता। प्रक्रमते उपक्रमते। सम

रामः

५०

यीभ्यांकिम्।प्रकामति।गच्छतीत्यर्थः।उपकामति।आगच्छतीत्यर्थः।अनुपसर्गद्वाराकामति।कमते।
अपहृवेतः।इतमपजानीते।अपलपतीत्यर्थः।अकर्मकाच्च।सर्पिषो जानीते।सर्पिषोपायेनप्रवर्ततइ
त्यर्थः।समवप्रविभ्यस्यः।संतिष्ठते।अवतिष्ठते।प्रतिष्ठते।वितिष्ठते।आहुःप्रतिज्ञायाम्।शब्दंनित्यमातिष्ठते
प्रकाशनस्येयारब्धयोश्च।गोपीकृत्स्नायतिष्ठते।आशयंप्रकाशयतीत्यर्थः।संशय्यकरंरादिप्रतिष्ठतेयः
।कर्णदिनिर्णीतत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।उदोःतृध्वकर्मणि।मुक्तावुतिष्ठते।अनुर्ध्वेतिकिम्।पीठादुतिष्ठति।
उपात्मचक्रणो।आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते।मच्चक्रणोकिम्।भर्तारमुपतिष्ठतियौवनेन।उपादेवपूजा
संगतिकरणमित्रीकरणपथिष्ठितिवाच्यम्।आदित्यमुपतिष्ठते।गंगाद्यमुनामुपतिष्ठते।रथिकानुपतिष्ठ
ते।मित्रीकरोतीत्यर्थः।पन्थाःसुचसमुपतिष्ठते।प्राप्नोतीत्यर्थः।वालिप्सायां।भिक्षुकःप्रभुमुपतिष्ठते।उपति
ष्ठतिवा।उद्दिभ्यांतपः।अकर्मकादित्येवाउत्तमते।वितपते।दीप्यतइत्यर्थः।स्वांगकर्मकाच्चेतिवक्तव्यम्।उत्त

न. को. ति.

५१

पते। वितपते पाणिम्। नेह। सुवर्णमुत्तपति। आहोयमहनः। आयच्छते। आहते। अकर्मिका स्वाङ्गकर्मिका
दित्येव। नेह। परस्परिश्चिन्नाहनि। आत्मनेपदेष्टुत्तरस्याम्। हनोवधादेशे वालुडि। आवधिषट्। आवधि
षातां। आवधिषताहनः। सिच्। कित्। अनुनासिकलोपः। आहता। आहसातां। आहसता। यने। गन्धने। सिच्। कि
त्। गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणं। उदायता। गन्धने किं। उदायस्य पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः। सनो। गन्ध
माम्। अकर्मकाभ्यामित्येव। संगच्छते। वागमः। परौ ऋलादिलिङ्। सिच्। कितौ सः। संगसीष्ट। संगसीष्ट। स
मगत। समगंस्त। अकर्मकाभ्यां किम्। ज्ञामं संगगच्छति। विटिष्टि। स्वरती नामुपसंख्यानं। वेत्तेरेव जनहेरां। सं
विन्ते। संविदाते। वेत्तेर्विभाषा। परस्य जादेशस्याजोरुदागमः। संविदुते। संविदते। संपच्छते। संस्वरते।
अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्पादीनां कथमकर्मकतेति चेत्। पृष्ठधातोर्धीनरेव जे
धीत्वयेनोपसंयहान्। प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया। वहति भारक्षदी वहति। शब्द

समः

५२

तद्व्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेयथा॥ मेघो वर्षति। कर्मरोगो विवक्षातो यथा॥ हितान्नयः संश्रुताते सकिं
प्रभुः॥ ~~संज्ञाननोता जनाचार्यकराज्ञानभृतिविगगानव्ययेयुनियः। अत्रोत्संजनज्ञानविगगानव्ययाः न~~
~~यतेवाच्याः इतरेप्रयोगोपाधयः। तथाहि। शास्त्रेनयते। शास्त्रस्थसिद्धांतं शिष्येभ्यः प्रतिपादयति। तेन शि~~
~~ष्यसंज्ञाननं फलितं। उत्संजने। दरादुमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। मारावकमुपनयते। विनिना आत्मसमीपं~~
~~प्रापयति। उपनयनपूर्वका आपनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वन्नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः।~~
~~कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन समीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगगान। कंठं विनयते। राजेदेयं भागं परिशोध~~
~~यतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियुंक्त इत्यर्थः। उपसर्गादस्य तूह्योर्वेति वाच्यम्। वधनिरस्यति।~~
~~निरस्यते। समूहति। समूहते। उपसर्गादुत्सुहते॥ यादोक्तिः। ब्रह्मसमुह्यात्। अग्निमसमुह्य। निस~~
~~मुपविभ्योहः। निहुयते। स्फूर्द्यामाहः। क्लृप्तप्रदा राह्यमाहुयते। स्फूर्द्यां किं। पुत्रमाहुयते। उदप्रवरः~~

म. कौ. ति. सकर्मकात्। धर्ममुच्चरते। उल्लंघ्यगच्छतीत्यर्थः। समस्ततीयाद्युक्तात्। रथेन सञ्चरते। दाराग्रः सा चे
५२ चतुर्थ्यर्थः। समो दारास्तृतीयांतेन युक्तादुक्ते स्मास्तृतीयाचे चतुर्थ्यर्थे। दास्यासंघच्छते कामी। उपा
यमः स्वकरणोः स्वकरांस्वीकारः। भार्यामुपयच्छते। विभावोपयमने। यमः सिद्धिं किं द्वाविवा
हे। रामः सीतामुपायत। उपायंस्त। उदबोधेत्यर्थः। ज्ञासुस्तदुक्तं सना। सन नानामेषां प्राज्वत्। धर्मं
जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मृषते। दिदृक्षते। न लोके। पुत्रमनुजिज्ञासति। प्रोपाभ्यां युजेरयत्तायात्रेषु।
प्रयुंक्ते। उपयुंक्ते। स्वराद्यनोपसर्गादिति वाच्यम्। उद्युंक्ते। नियुंक्ते। अयत्तयात्रेषु किं। दृष्टं पात्राणि
प्रयुनक्ति। समः श्रुवः। संश्रुतेऽस्त्रम्। गन्धनावक्षोपरासेवनसाहसिक्यप्रतिबलप्रकथनोप
यो जेपुस्तत्रः। गन्धनं हि सा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपरां भर्त्सनं। श्रेयोवर्तिकामुदाकुरुते
भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवतीत्यर्थः। परदाराश्च कुरुते। तेषु सह सा प्रवर्त्तते। एवोदकस्योप

रामः
५२

सुरुते। गुणमाधत्ते। कथाः प्रकुरुते। प्रकथयतीत्यर्थः। शतं प्रकुरुते। चमार्थं विनियुक्ते। एषु किम्। क
टं करोति॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रतिष्ठा ॥ ॥ शेषात्कर्तरी परस्मैपदम्। श्वि। श्वयति। विभाषाश्वेः
। संप्रसारणं लिटि यङि च। अशावाशुशुवतुः। श्वयतेर्लिट्। भासलराप्रतिषेधः। शि। श्वाय। शि। श्वयतुः।
श्रूयात्। जट्संभितिङ्। श्वयतेरः। श्रुडि। श्रुश्वत्। श्रुश्वः। विभाषेति चङ्। श्रुशि। श्वयत्। श्रुश्वयीत्। ६
अनुपराभाह्नः। कर्त्तृगे च फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात्। अनुकरोति। पराकरोति। अभिप्रत्य
तिभ्यः क्षिपः। क्षिपयेररो। स्वरितेत्। अभिक्षिपति। प्राहूः। प्रवहति। परेर्छिपः। परिस्पृषति। व्याडुः। परि
भोरमः। विरमति। उपाचायज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अंतर्भावितरणर्थोऽयं। विभाषाः कर्मका
त्। उपाट्टमेः परस्मैपदम्। उपरमति। उपरमते। निवर्त्तत इत्यर्थः। बुधयुधनराजनेडुपुदुपुभोरौ॥
एभोरपनेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। शिचयेत्यस्यापवादः। बोधयति पदं। इत्यादि। कीडुजीनारौ। आत्वम्।

म-कौ-ति अध्यापयति। रोगो च संशयदोः। स न्यरे च दुःपरे रोगो दुःशो गा दुःवा। अध्याजीगपत्। अध्यापिपत्। कापयति।
प३ जापयति। निगारण चलनार्थे भ्यश्च। निगारयति। चलेयति। अदेः प्रतिषेधः। आदयते देवदत्तेन।
अरणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। रण्यतात्पर्ये पदम्। शेते कृष्णसंज्ञो पीडययति। नयादम्पा
दुर्मादुसपरिमुहुरुचिन्तिवदवसः। एभ्यो रण्यते भ्यः परस्मैपदम्। पाययते। दमयते। आया
मयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। धेदु उपसंख्यानम्। धा
पयते। अकर्तृभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्मादेव। वसान्याययति पयः॥ इति पदव्यवस्था॥ ॥
भावकर्मरोगः। लस्यत दुर्गो। सार्वधातुके यक्। धातोर्भावकर्मवाचिनि। भावः क्रिया। साच भावार्थल
कारेणानूद्यते। युष्मद् स्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यक्रियायाश्च दु
व्यत्वेन द्वित्याद्यप्रतीतेर्न द्विर्वचनादिकित्वेकवचनमेवोत्सृजितः। त्वमामयाः। न्यैश्वर्ये भूयते। वभूवे। स्पसि

रामः

प३

चसी घृतासिषुभावकर्मरोगरूपदेडोऽङ्गनगहृङ्गावाचिरवदिदुः। उपदेडोयो चतदन्तानां हृना
दीनां चचिणीवाङ्कार्येवास्यास्यादिषुभावकर्मरोगगम्यमानयोः स्यादीनामिडागमस्याचिरवद्या
वपक्षेऽयमिदुः। चिरवद्यावाङ्कार्येऽभाविताभाविताभाविष्यते। भाविष्यते। भूयताम्। अभूयताम्। भू
येत। भाविषीष्ट। भाविषीष्ट। चिरभावकर्मरोगः। द्वेष्टिरभावकर्मवाचिनितेपरे। अभूवि। अभू
विष्यता। अभूविष्यता। अकर्मकोऽप्युपसर्गावशात्सकर्मकः। अनुभूयते। आनन्दश्चैत्रेण त्वयाम
याच। अनुभूयेते। अनुभूयते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविष्यताम्। अ
न्वभविष्यतां। शिलोपः। भाव्यते। भावयाश्चक्रे। भावयावभूवे। भावयामासे। चिरवदिदुः। आभीयतेना
सिद्धत्वात्सिलोपः। भाविता। भावयिता। भाविष्यते। भावयिष्यते। भाव्यतां। अभूयता। भाव्येता। भावि
षीष्ट। भावयिषीष्ट। अभूवि। अभूविष्यतां। अभूविष्यते। अभूयाश्चक्रे। अभूयिता।

मकोति.

५४

उभूषिष्यते। वोभूयते। ~~असृष्टा~~ सार्वधानुकयोदी चः। सृयते विष्णुः। साविता। सोता। साविष्यते। सो
ष्यते। अस्तावि। अस्ताविषातां। असोषाताम्। गुणोतीति गुणः। अर्थते। स्मर्थते। ~~अ~~ च्छतीति गुणः
आरे। सस्मरे। उपदेशग्नहृणाच्चिरावटिट्। आरिता। अर्त्ता। स्मारिता। स्मर्त्ता। होपः। स्वस्यते। इदितस्तुनं
यते। इज्यते। तनोतेर्यकि। आदनादेशोवा। तायते। तन्यते। तयोः नुतावेच। चेप्रिदरा न कर्मकर्त्तव्यनुता
वेच। अन्वतप्रपायेन। चुमास्येतीत्वम्। दीयते। धीयते। ददे। दध्वे। आतोयुक्चिराहताः। आदन्तानां
युगागमभिरिगिगितिकृतिच। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दाषीष्ट। अदायि। अदायिषातां। अदि
षातां। इम्यते मोहो मुकुन्देन। चिसामुलोदीर्घाः। न्यरस्यां। चिरपररेण मुत्पररे चरौगेमितामुपधायादी
र्घावा। इमिता। इमिता। इमयिता। इमिष्यते। इमिष्यते। इमयिष्यते। इमपतत्वाभावे इम्यते। मुनिना
। नोदातोपदेशस्यमानस्यानान्वमे॥ उपधायावटिट् नस्याच्चिरिगिगितिकृतिच। अशुमि। अदमि। उदा

रामः

५४

तोपदेशेति किम्। अगामिमानस्येति किम्। अवादि। अनाचमेः किम्। अवाभि। अनाचमिक
मिवमीनामिति वक्तव्यम्। अकामि। अवाभि। भज्यते। मंजे अचिहि। होपोवा। अभाजि। अभ
जि। लभ्यते। विभाषाचिरानुलोः। लभेर्नुम्वा। अलंभि। अलाभि। यदा कर्मैव कर्तृतेन विवक्षितं त
दा सकर्मकानामप्यकर्मकत्वात्कर्तृरिभावे चलः। कर्मैव कर्मणानुल्यक्रियः। कर्मस्थया क्रियया तु
ल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्। कार्यातिदेशे यम्। तेन यगात्मनेपदचिराचिरवदिटः स्युः। प-अते फलं।
भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। भावे भिद्यते काष्ठेनाभूपावाचिनां किरादीनां सन्तानां च यक्
चिरौ चिरवदिट् चनेति वाच्यम्। अलंकु रूते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ण। गिरते
। अगीर्ण। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तु द्यन्तर्गणः। चिन्कीर्यते। कटः। अचिन्कीर्ये। तपस्तपकर्म
कस्येव। कर्त्ता कर्मवत्। तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। अतप्त। तपः कर्मकस्येवेति किम्।

म.कौ.ति उन्नपतिसुवर्गसुवर्गकारः। सकर्मकाराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अजाग्रा मंनयति। दुहिप ओर्वहलंसकर्म
कयो रिति वा अम्। नदुहलुह नमां यद्विरौ। एषां कर्मकर्तारि यद्विरौ न। अपतस्य लुके। गौः पयो
दुग्धे। अचः कर्मकर्तारि। अजन्ताश्चेत्प्रियावा कर्मकर्तारिते परे। अकारि। अकृता दुहन्वा तथा। अदोहि
पक्षे मः। लुगेति पक्षे लुक्। अदुग्ध। अधुक्षता उदुंवरः फलं पच्यते। कुमिरजोः प्राचां उपन्यरसे पदं
चा अनयोः कर्मकर्तारि नय कर्कितु उपन्यरसे पदं वात्मनेपदापवादः। कुष्यति। कुष्यते प्राट्। रज्जति
रज्जते वस्त्रम्। यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। कोषिषीष्ट। रंक्षीष्ट॥ ॥ इति भावकर्मप्रतिपादः॥
अभिजावचने लट्। स्मृतिबोधिन्मुपपदे भूतानद्यतने धातोर्लट्। लङोपवादः। वसनिवासे। स्मर
सिक्कल्लगो कुले वस्यामः। एवं बुध्यसे चेत्तद्यसे इत्यादिप्रयोगेपि। नयदि। यद्योगे उक्तं न। अभिजाना रामः
सिद्यद्वने अभुंजमहि। विभाषा साकांक्षे। उक्तविषये लट्। लक्ष्यलक्षणाभावेन साकांक्षश्रेया तर्थाः। स्मर ५५

सिंहवननेदस्यामस्तत्रगाभ्यारयिष्यामः। वासोलक्षरं चारंगलक्षं। पक्षेलङ्। परोक्षेलिङ्। चका
र। उजमपुरुषेचित्रविशेषादिनापारोक्षम्। सुप्ताहं किल विललाप। अमंताः पद्वेति दुक्तम्। कलिं
जेषवासीः। नाहं कलिं गंजगमा। पुष्पेवासनकाले। आसन्नकाले पद्मानार्थेलिङ् विषये लङ् लि
टौ स्तः। अगच्छ किं। जगाम किं। लट् स्ते। लिटोपवादः। यजते स्म युधिष्ठिरः। अयरोक्षे च भूतान द्योत
नेर्येलट् स्यात्संयोगे। एवं स्म पितावुवीति। न नौ च प्रतिवचने। भूते लट्। अकार्षीः किं। ननु करोमि मोः
नर्त्तविभाषा। अकार्षीः किम्। न करोमि। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्। पुरिलुङ् च।
परायोगे भूतान द्योतने वालुङ् च। लृट् न तु संयोगे। पक्षे यथा प्राप्ता वसन्ती ह पुरा ह्यत्राः। अवाप्तुः।
अवसन्। उषुर्वी। अस्मेति किम्। यजति स्म पुरा। भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने। यावत्पुरा निपातयोर्लृ
ट्। यावदुक्ते। पुराभुक्ते। निपातयोः किम्। यावद्वा स्पते। तावद्दोक्षते। कररा भूतया पुरा यास्यति। ॐ

म-को-ति-
५६

विभाषाकदाकर्त्तुः। लट्स्यात्। कदाकर्त्तुं वा भुंक्ते। भोक्षते। भोक्ता वा। वर्त्तमानसामिष्ये वर्त्तमान
वद्वा। वर्त्तमानेये प्रत्यया उक्तास्ते वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वास्युः। कदा आगतोसि। अयमा
गच्छामि। आगमं वा। कदा गमिष्यति। एष गच्छामि। एष गमिष्यामि वा। आशंसायां भूतवच्च। भविष्य
काले भूतवद् वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वास्युः शंसायां। देवश्चेद्वर्षादूर्ध्वतिवर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्यम।
वपामः। वप्सामो वा। क्षिप्रवचने लट्। क्षिप्रपरीयोपपदे पूर्वविषये लट्। हृषिश्चेत्क्षिप्रमाश्रुत
रितं वा। आयास्यति शिघ्रं वप्सामः। आशंसावचने लिट्। आशसावाचि न्युपपदे भविष्यतिलिट् स्या
न्ननुभूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादासंसे अधीयीया। आशंसे क्षिप्रमधीयीया हेतुहेतुमतो लिट्। वो स्या
त्। क्लृप्तं न मे चेत्सुखं यायात्। क्लृप्तं न स्यति चेत्सुखं यास्यति। भविष्यत्येवेष्यते नेह। हन्तीति पलायते
। इच्छार्थे पुलिङ्गोऽटौ। इच्छामि भुंजीत। भुंक्ता वा भवान्। एवं कामये। प्रार्थये। कामप्रवेदनश्रुतिवाच्यं।

रामः
५६

नेह। इच्छुं करोति। लिङ्। च। समानकर्तृकेषु इच्छुं कार्येषु। भुंजीयेतीच्छुति। विधिनिमंत्रणेति लिङ्। वि
धिः। पुरं भूत्वा देर्निर्लेख्यस्य प्रवर्जनम्। यजेता निमंत्रणं नियोगकरं आवस्यके आहुभोजना
दौदौहित्रादेः प्रवर्जनम्। इह भुंजीत। आ मंत्रणं काम चारुनुजा। इह सीता। अदिष्टः सत्कार
पूर्वको व्यापारः। पुत्रमध्यामयेत्। संपुल्लः संपुधारणं। किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थ
नं वा आ। भो भोजनं लभेय। एवं लोट। प्रेषाति सर्गि प्राप्नुकालेषुकत्वात् प्रेषो विधिः। अति सर्गि
कामाचारुनुजा। भवता दृष्टव्यम्। चो लोटोऽनुकर्षणं। प्राप्नुकालार्थम्। भवान्। यजतां। अर्हे क
नत्तच। चालिङ्। त्वं कन्यां तद्देः। इ। किलिङ्। च। इ। तौ लिङ्। स्याच्चात्कृत्याः। त्वं भारं तद्देः। धातुसंवे
प्रत्ययाः। धातुर्थीनां संवन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्ता सन्तो न्यत्रापि स्युः। तिङ्। तवा च क्रियायाः प्राधान्या
त्तदनुरोधेन गुराभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्द्दर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः।

म. को. ति.

५०

सोमद्याज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्मा रोगो यः पुत्रस्तर्कं कर्तुं भव नं। **क्रियासमभिहारे लोहलोहो हि सौ**
वाचतध्वमोः। पोतः पुन्ये भृशार्थे च द्योते धातोर्लोहस्याजस्य च हि सौ स्तस्मिन्नापवादः। नौ च हि सौ कमेण पर
स्मैपदाऽऽत्मनेपदसंज्ञौ स्तस्मिन् संज्ञौ चातद्धुमोर्विषये तु हि सौ वास्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञेनानयोरनिदिश्ये
ते। हि स्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि श्चात्मनेपदिभ्यः
स्वाभावकर्मकर्त्तृषु। **समुच्चयेन्यतरस्याम्।** अनेकक्रियासमुच्चये द्योते प्रागुक्तं स्यात्। यथा विध्यनुप्र
योगः पूर्वस्मिन्। आद्ये लोहिवाने लोहप्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः। **समुच्चये सामान्यवचनस्य।** स
मुच्चये लोहविधौ सामान्यार्थस्वधातोरेनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथा यथं लडादयश्च। ततः सर्या
कालयोः पुरुषविशेषार्थं च अभिव्यक्तिः। **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये।** या हि या ह्यति याति। पुनः पुनरतिशयेन
वाधानं ह्युत स्पर्धः। एककर्त्तृकं वर्तमानं धातुं धातुं धातीत्यस्य। इति शब्दसु अभेदा न्वयेनासर्थं ग्राह्यति।

रामः

५०

एवं यातः। या नि। या सि। या थः। या थ। या त या ते ति यूयं। या था। या हि। या ही। त या सीत्। या स्यति वा। अधी साधी धेत्य
 धीते। धुं विषये पक्षे अधी ध्वमधी ध्वमिति यूयं मधी ध्वे। समुच्चये शक्नुमिव धानाः स्वादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुं
 क्षदाधिकमा स्वादसेत्यभ्यवहरते। तद्ध्वयोः सुपिवत स्वादतेभ्यवहरथ। भुंङ्क्षुं। आस्वादधमित्यभ्यवहरध्वे।
 पक्षे हि स्त्रो। अत्र समुचीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थे न सामान्येनाभेदेनान्वयः। पक्षे शक्नुमिव
 ति। धानाः स्वादति। अन्नं भुंक्ते दाधिकमा स्वादते। एतेन। पुरीमवस्कंदल्लनीहिनन्दनं मुषारारत्नानि ह
 रामरादूना विगृह्य च केन मुचिद्विषावलीय इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवंदिवः॥१॥ इति व्याख्यातं॥ ॥ ॥
 अवस्कंदनलवनादिरूपाभूतानद्यतनपरोक्षा एकवर्त्तका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनश्च
 स्कंदेत्यादिरर्थ इति व्याख्यातं भूममूलमेवादीतीं सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्ते। लोडुत्तस्यदि
 त्वापत्तेः प्रव। पुरीमस्कंदेत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपिकेषां चिदुमएव। पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्यु

म. को. ति

५८

॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ॥ इति तिहु नमः समाप्तम् ॥ १२३ ॥
श्री शाके १११८ सन्वत् १२१३ सालमिति आचरणं कृत् ४ रो न श्लिषितमिदं युक्तक मूलक्षपीका
नेन पठ नार्थका श्यामसूत्रहस्तेन ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

अब्राजीह भयो भवे पादि भा हा ने दि भन्ने सूत्रने निसे धु कि न धे भ ये न भ ते भा हा व्रज
भ्रज हन नाया च भं ने सूत्रमा हल नो इदि हो स भन्ने ले व्रज व्रज को इदि हो इजाने थि
यो कट् व ७ जु भिन्न की न ग्रं ह साग रे यो प्र ह रा ग नो ले आ हने टि ते नि षे घु ह
ने र हे न इ भं ने वृक्षी यो र नि टि ले नि से धु भ ये न

आभा सरुवाथि

1.308

ASHA ARCHIVES

३
३
३

५८